

844/21
Л 64

У К Р А Ї Н С Ь К А Л І Ш Е Р А Ш У Р А

Юрій ЯНОВСЬКИЙ

ВЕРШНИКИ

ББК 84 (4 УКР) 6

Я 64

Серія «Українська література»
заснована у 2006 році

Текст друкується за виданнями:
Яновський Ю. І. Чотири шаблі. — К.: Дніпро, 1990;
Яновський Ю. І. Вершники. Мир. — К.: Дніпро, 1967

Художник-оформлювач
Б. П. Бублик

Яновський Ю. І.

Я 64 Вершники: Романи, оповідання / Худож.-оформлювач Б. П. Бублик. — Харків: Фоліо, 2006. — 318 с. — (Українська літ.).

ISBN 966-03-3609-8.

За змістом, життєвим матеріалом й за художньою вагою роман Ю. Яновського «Вершники» (1935) — один із кращих творів радянської літератури про героїку Громадянської війни. Кривавою хвилею прокотилася вона по Україні. Заради примарних ідеалів брат убивав брата, батько вбивав сина, а син підіймав руку на батька: смерть чаклувала на кожному кроці. Мабуть, тим, хто жив у цей страшний час, здавалось, що прийшли останні дні світу...

Але між тим «Вершники» — це справжня поема про боротьбу добра і зла на землі, про красу українського неба і степу, про людську витривалість і жадання свободи. До книжки увійшли також роман «Чотири шаблі» та оповідання.

ББК 84 (4 УКР) 6

© Б. П. Бублик, художнє оформлення, 2006

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2006

ISBN 966-03-3609-8

ЧОТИРИ ШАБЛІ

Роман

Пустимо стрілку, як грім по небу;
Пустимось кіньми, як дрібен дощик;
Блиснем шаблями, як сонце в хмарі!

*(Колядка. «Нар. Юж.-Рус. Півни»
Метлинського, стор. 338).*

ПЕРША ПІСНЯ

Г о л о с:

Благословіть почати ширий труд,
Що відчинив би далину, як двері.
Довірте недостойному перу
Достойне слово ставить на папері.

Багато в світі радості й принад,
Країн багатих і зелених вічно,
На сонці спіє синій виноград,
І синє море майорить музично.

Чудесні дива ходять по морях
І манять нас, і закликають ніжно.
Та що нам їхній бунтівливий стяг,
Коли не стяг це нашої вітчизни!

Минé і молодість, як золотінь,
Лиш вічний труд ніколи не загине,
Коли кладе отак покірний син
Країні милій — серця тепле віно.

На вітрі рухаються руки рей,
На обрії — омана заозерій...

Х о р:

Ми стаємо плечима до плечей.
І світ відчинено, як двері!

Вони завмерли, ніби ковгнули міцної отрути і вона їм забила дух. Галатів чуб один ворушився, звисаючи над оком. Подзьобане віспою обличчя Марченка стало страшним одразу — оббите морською водою обличчя кольору сухого полину. Остюк безтурботно тримав у руці соняшника і поклав руку на Шахаєве плече. Цей похмуро пригнувся на стільці, простягнувши наперед зіплені руки. Він наче сидів на сідлі. Новенький френч з плямами на плечах, де були погони, солдатські штани і нові шеврові чоботи з острогами, букет весільних воскових квітів на грудях — так виглядав Шахай.

Це сиділи на скелі орли, напустивши на себе всю поважність завмерлих хвилин. Це — ще не порушена нічим тиша, яка розірветься через голосне квиління стріл, брязкіт щитів, іржання коней, і затремтить степ, затрясуться шляхи під копитами сміливих вершників. Чи знають вони свою силу і волю, замах клинків своїх, мужність серць і світло очей? Не знають вони ні сили, ні волі, ні мужності серць, ні замаху клинків. Та що їм до таких дрібниць, коли вони почувають, що живуть! Їх четверо верховодить усім Новоспаським. Вони літають, як птахи, кружляючи над рідними хатами, вище й вище, на синю скелю неба, ледве помітними крапками стають там, і насилу впасти може згори завмираючий клекіт. Вони живуть!

— Ворушися, чортова клацалко! — сказав крізь зуби високий Галат. Проте сам він не ворушився, упершись рукою в бік і одставивши ліву ногу. Наймолодший з чотирьох, він був і найнетерплячіший.

Марченко сердито скосив очі на Галата, і в цей момент фотограф клацнув затвором. Так вони й залишилися на платівці, ці Марченкові косі очі.

— Готово, — сказав фотограф, граційно вклонившись чотирьом друзям.

Вийшли на сільську вулицю. В повітрі літало довге біле павутиння. Ранок, чудний ранок Шахаєвого весілля, кінчився. Галат біг попереду — довгоногий, тонкий і чубатий. Остюк забирав усю землю під себе, ступаючи кривими ногами кіннотника. Він розмахнув правою рукою, а ліва увесь час висіла, не рухаючись, наче нею вічно притримував Остюк шаблю. На Марченкові була матроська сорочка і капелюх, тільки славетний кльош було запхано в чоботи. Шахай ішов, нечутно ступаючи по порохнявій дорозі.

— Ми знялися на карточку, — сказав похмуро Марченко. Він трохи гаркавив.

— На карточку! — прокричав Остюк сильним голосом: він зник вахміструвати в ескадроні. — Тепер революція!

— Ми забули знятися з шаблями. І з револьверами в руках...

— Ми виходимо на дорогу, — раптом почав Шахай, перебивши Галата, — дайте мені тільки повінчатися. Як на карточці ми разом, так і скрізь чотири наших голови не виходять з карточки. Ось ми всі нежонаті йдемо, а сьогодні я повінчаюсь, і всі ми повінчаємось, і одружить нас із собою далека путь та грізне життя.

Вони дійшли до ярмарку. Осінь, найкраща пора, пахла з усіх підвід. Пшениця, ще не продана, стояла в лантухах, і мідяне зерно полято сонячним блиском. Вози гарбузів, кавунів та яблук, гарби соняшників, фортеці з капусти, буряків, картоплі, вінки цибулі, ще яблука, огірки, баклажани — все, що вродила оброблена гірко земля.

— Революція здала нам козири у руки. Ми їх тримаємо, доки прийде наша гра. Я не знаю, що буде в містах, бо я загубив нитку до тих, що там керують. Але тут у нас ми будемо готові до того, щоб не дати нігде, нікому, нічого за нас вирішувати. Наше слово — у нас у пельці, а в руках шаблі, й кулемети, і тридюймовки, і сам Господь! На колосальнім безмір'ї віє зараз вітер, немає жодної влади, а кожен ярмарок — настояща революція.

Шахай показав рукою навкруги.

— Ось ті, що приїхали на наш клич. Я чекаю з дня на день від телеграфіста на станції повідомлення про офіцерський ешелон з фронту, який варто було б обеззброїти.

— Може, їм, розумієш, теж треба зброї вдома? — сказав Остюк.

— Гасити революцію? Бач, вони поодиноці не можуть, вони їздять ешелонами! Справедливий і правий лише той, хто перемагає. Годі тобі згадувати за дурну справедливість. Сила і воля до життя — ось найсправедливіший закон. Хватай за горлянку і відбери зброю, а потім хай кажуть, де справедливість. Мало тобі за твій вік бито зуби?

Так розмовляючи, вони дійшли до валки підвід, що розташувалася осторонь ярмарку. Добрі військові фурго-ни, коні аж репаються, брезенти зверху, і під ними на двох возах кулемети. Хазяї коней поважно ходили навкруги, лускаючи насіння, і груди їхні розпирало чекання.

— Здорові були, — сказав Шахай привітно.

— Здоров, — відповів йому Шворень — рябий гевал, що пишався з свого кулемета, котрого він з братом Санькою привіз з фронту.

— Мовчи, дурень! — крикнув на нього Санька, метко підбігши до Шахая. — Ми приїхали, — притишив Санька голос, — приїхали з усією бандою. Нас двоє та Виривайлів аж четверо, Бубонів Петро з кулеметом. Васишиних два брати з хутора, дядько Макар-чередник. Отакі ми всі.

— Сила велика, а головне — надійна, — промовив Шахай, ручкаючися з усіма названими людьми, — я вас запрошую до себе на весілля сьогодні.

— А кулемети?

— І кулемети. Галат заведе вас до мого двору, а я піду ще погомоніти з людьми.

— А ми? — запитали Остюк та Марченко.

— Ви ж друзки. Підіть постережіть, щоб ніхто церкви не вкрав.

Шахай пішов між возами, питаючись за ціни, за врожай, за кількість солдатів, що поприходили з фронту. Він ходив по ярмарку, переступаючи калюжі, ніби широкі ріки, баклажани нагадували йому кров, очеретяне віниччя біля яток перетворювалося йому на пиші бунчуки, плахти на руках — на прапори, і вітер над ярмарком — на гомін і шум армій. Бджола сіла Шахаєві на руку — він не прогнав її, доки та сама не злетіла, відпочивши. Пахло свіжою соломкою і осінню.

До церкви люди посходилися, як на Великдень. Церкву колись будували ще запорожці — вона була тісна і старовинна. За всім доглядало, певно, хазяйське око братчи-

ка низового, бо міцніше зробити церкву не стало б хисту й нині. Все окували залізом. Навіть панікадило було такої неймовірної ваги, що влітку, під час одправ, порипували сволоки, на котрих воно висіло, лускалися дошки, і здавалося, втягне хреста з бані до церкви ця щира запорозька жертва. Суворі звички Січі Запорозької відбилися на церкві. Ікони було змальовано з братчиків-будівників, з кошового отамана, з курінних. В такій церкві ставало страшно серед вусатих чорних лицарів, уквітчаних оселедцями, в козацьких свитах — лицарів жорстоких та відважних. Вони позирали зі стін, переморгувалися один з одним — часто з презирством до молільників, іноді — вибачливо, рідко — з потуранням. Та парафіяни вже позивали до своїх ікон.

Ой скинемось та й по талюру
Та купім коня отаману!

Галат мугикав собі під ніс, обходячи церкву. Свічок наявно не хватало. Вусаті ікони гнівалися зі стін: їм треба більше світла. Але церкву не було вже давно й так освітлено. Хіба що запорожці, повертаючися з морських походів, клали вози свічок перед святими кошовими в церкві і викурювали їм же цілі шапки росного ладану зі Смірни.

Ой скинемось та по другому
Та купім коня з попругою!

Галат незадоволено пересунув кованого ставника з согнутою свічок — від святої Варвари до ікони Покрови, де в натовпі стояло чимало чорновусих козаків з булавами й перначами. Його не заспокоїло це регулювання поваги до свого брата-мужчини. Остроги його дзвеніли вздовж і впоперек, по закапелках, по притворах. Він не спинявся доти, поки не знайшов десь у схованці ще оберемок свічок. Пономар тільки здалеку слідкував за Галатом. Жарти погані, коли справляє весілля сам Шахай!

Купім коня та вороного
Та й поїдемо в чисте поле!

Свічки всі порозтикувано. Церква ніби виповнилася жовтим жаром. Він лежав купами на ставниках, перед іконами, ворухився, коливався, наче жив багатобічним життям серед білого дня, під промінням, пасмами світла крізь вікна.

Поїдемо та в чисте поле,
Та в чисте поле, в дібровоньку!

Галат зупинився, задоволено оглядаючи свою роботу. Помітити когось в церкві — того, хто прийшов до Галата, — він не помітив. Люди стояли не похнюпившись, на вінчанні церква робиться веселим храмом поганського древнього бога. Це — Дажбог, бог-сонце, бог-година, бог зрозумілий, простий і гулящий. Дівчина заступила дорогу Галатові. Соромлива хуपाва дівчина подивилася в його чорні очі, як у криницю з холодною водою. «Вийдеш, Хомо, на вулицю? Як я за тобою скучила!» — «У церкву несе тебе, Васько», — пробурчав Галат. Узявши за рукав дівчину, він повів її на крилас. Там уже стояла півча.

Ударили в дзвони. Мідне овкання заходило до церкви крізь двері. Зайшов Шахай. Його наречена ще не приїхала, він послав по неї дружків — Марченка й Остюка. Надія охоплювала всього Шахая. Широкі стени лежали перед ним і його селом. Велетенський хаос, котрий опанував землю, був як море, що порозбивало човни. Треба йому триматися острова, доки витратить силу шторм і хаос стане пасивний. Тоді — шаблею захищати руїни. Поодрубувати руки всім, хто потягнеться підкоряти вільний народ, хто захоче різати його землю, як хліб, і їсти, захлинаючись від жадоби, від страху, що хтось дужчий одніме шматок. Шахаєві приходило на думку царське панування, уся історія народу — слава, гучна і завше великодушна. Козаки-сіромахи проходили довгою валкою: всі чеснотники, хоробрі гультаї, морські розбійники гордо ступали на великих землях, всі лицарі честі своєї сіромашної й мученики. Максим Залізняк, Семен Неживий, Яків Швачка, Іван Бондаренко — всі славні колії, чисті серця 70-х років XVIII віку, месники за кривду, за бідних! Вони проходили перед Шахаєм, як жорстока пам'ятка, як пересторога, як нагадування про панську віроломність, царську розправу, про опоганення хліба-солі дружнього столу, вони проходили з вирваними ніздрями, з клеймами на лобі, несучи в руках свої голови, напхані гречаною половою, вони пропливали, несучи свої ноги, поклавши на плечі поодрубувані руки. Петро Кальниш — останній кошовий Січі — цокотів чотками в самотньому затворі Соловецького монастиря: двадцять сім років прями старий степові думи, дивився на свій край аж з Білого моря, плакав, крізь туман не добачаючи прийдешніх віків, радів сонечку, коли воно проглядало крізь млу Півночі. Шахай клянеться собі, обходячи церкву, зупиняючись перед свя-

тим козацтвом на стінах, клянеться не допустити жалості до серця. Клянеться, що не віритиме нікому, хто лежатиме під його шаблею або сидітиме за його столом. Він клянеться і цілує в плече сивоусого курінного. Надія обволікає його, як марево, як отруйний фіміам великих подій. «Революція — велике слово», — думає Шахай і почуває, як по хребту в нього лізуть комашки. «Всі щасливі, нема царя, правитиме народ, розіллються медові ріки, щастя й радість!»

До церкви під'їхала тачанка з молодою. Одразу всі люди в церкві загомоніли. Шахай прокинувся від своїх думок і поспішив до виходу. Там він зустрів молоду і ввійшов з нею назад. Півча заспівала «Гряди!». Голос Галата далеко вилітав за крилас. По всіх кутках бриніли шибки від співу Галата. Вийшов з вітваря піп і став вінчати. Марченко й Остюк переморгувались із своїми друзками.

Весілля справляли по-старосвітському.

Дружки летіли верхи на конях по вулиці, на рукавах білили хустки. По дорозі хутко шикувалися заслони, щоб перепиняти молодих і вимагати викупу. По хатах у молодого й молодої востаннє оглядали столи й перевіряли, чи все є так, «як годиться». Баба-розпорядниця не злазила з печі і звідти керувала весільним чином. Вона захворіла, пішовши до молодої розплітати косу і співати сумних пісень: пісні були навдивовижу дзвінкі й жалібні, а бабина горлянка рипуча, роки бабині лежали на її сухих плечах, як гаряча повсть, а ніч осіння — холодна. Пострілів пролунало стільки, скільки годилося, віно було повезено до молодого, а тачанка з Шахаєм та його дружиною заїхала до тестевого двору.

Скільки пісень погублено тепер — старих і розрадних!.. Скільки мелодій увібрала в себе чужа гармошка — захрипла істеричка, де ноти тьмаві, а пісні метушливі й неповажні, де знижується мистецька глибина мелодії, гармошка-демагог, багатоголоса перекупка! Ось співає скрипка чи розмовляє кобза: одна, ледве помітна нота простягається в повітрі, і її коливання таке ж, як і коливання повітря. Струна дає чистий — до божевілля — звук. Коливаються віки, вузьке коло часу поширюється на все життя всього народу. Рівна, прозора, проста до геніальності нота з'єднує віки. Завмирають люди, дрижать їхні плечі від розкритої таємниці, тремтять вії від набіглої щасливої сльози. Та скрипка грає далі. Нота міниться, пролітають дрібні сплески звуку, ніби в скрипці прорива-

ється сміх. Обличчя яснішають. Розчулена до краю душа жадібно сприймає веселі звуки. Ноги самі стукотять такт. Годі вже їх стримати, коли грає зворушлива скрипка. Старе й молоде рушає в танок. Ходором ходить подвір'я. Бубон клацає й гупає, як веселий парубійко. Переплуталися пари: на втіху, на сміх. Та скрипка вже стомилася. Десятки рук частують скрипака, кожний хоче з ним випити, поцілуватися, кожного скрипак хоче пославити на скрипці, і постає галас, гомін.

Поміж трьома дорогами, —
починають легко, поволі дівочі голоси.

Рано, ра-но! —
допомагають їм хлопці.

Поміж трьома дорогами, ра-не-сенько!

Дівчата стоять у гурті, обнявшись. Хлопці оточують дівчат. Пісня радісна охоплює подвір'я.

Там здивався князь з Дажбогом, рано, рано,
Там здивався князь з Дажбогом, ранесенько.

Сонце спускається на вечір. Воно дивується, як можна йому зустрітися з князем, з молодим. Сонце поломеніє.

Ой ти, боже, ти, Дажбоже, рано, ра-но,
Зверни ж мені з доріженьки, ранесенько.
Бо ти богом рік від року, рано, ра-но,
А я князем раз на віку, ранесенько!

Хлопці підморгують дівчатам. Скрипка відпочила й запрошує знов до танка. По землі розтікається вечір. Вечірня тиша опановує землю. Тільки на подвір'ї Шахаєвого тестя гримить бубон.

П'яна баба-розпорядниця співає на печі. За столом точаться розмови, сліпий музикант перекидає чарку для чистого голосу, мостить свою кобзу, настроює струни. Поважне товариство сидить за столом. Червонощока наречена соромливо поглядає на гостей. Галат тримає голову обома руками, щоб вона не впала на стіл.

Ой у саду голуби гудуть,
Ой у саду голуби гудуть,
Аж в світлоньку го-ло-си і-дуть...

Баба співає старечим верескливим голосом. Вона згадує молодість. На неї сходять видіння далеких років, молодих бажань:

Порадь мені, моя матінко,
Порадь мені, моя рідная,
Кого брати та у бояри?

— Цікаво, кого треба брати в бояри? — промовив Шахай. — Мабуть, багатих та дужих. Чи, може, козаченьків з Січі? Усі засміялися.

Збери, сину, всю родину,
І близькую, і далекую,
І близькую, і далекую,
І вбогу, і багату.

Ніхто не міг витримати, щоб не зареготати на всю хату. Бабу почастивали чаркою. Вона взяла чарку в руки і доспівувала пісні. Де в неї й узявся голос?! Останні слова, як дорогоцінні яства й напої, баба клала просто на стіл, і ще довго радувалася з них захоплена кумпанія.

Багату — подарочки нести,
Убогу — порядок вести.
Багату — щоб напитися,
Убогу — пожуритися.

Співачка випила чарку так, ніби добра дівка була, і кинула посуд на долівку, зухвало вигукнувши: «Гірко!»

Серед загальної тиші, котра постала після поцілунку Шахая, зарипіли легенько струни на кобзі, зашуміли, загули, як весняні джмелі, як жовті працюючі бджоли. Руки торкалися до струн ніжно, і кобза дзвеніла, немов у чеканні.

— Чого ж ти нам заспіваєш? — запитав молодий. — Про честь чи про хоробрість, про обов'язок людський чи про лицарську славу?

— Мало тепер честі між людей, — несподівано басовитим голосом одповів кобзар, підводячи до товариства свою голову з невидючими білими очима. Це була замкнена в собі людська істота: за плямами очей горів людський мозок і ніколи не мав надії вийти на світло.

— Мало честі, — сказав сліпий, — і немає хоробрості. Ходжу я по світі, до моря доходив — злодій народ тепер повівся. Скільки разів мене обкрадали, били й сміялися з моїх пісень. Од діда й прадіда пам'ятаю я пісні, а самому

не довелося ще й однієї скласти. Чутки ходять скрізь по землі, я дослухаюся до всього, що віється по дорогах, до всіх пісень, до всіх розмов. І — ще нічого я не почув, люди. Сліпому тяжко, а зрячому — ще тяжче.

— Слухай, діду, — в голосі Шахая забриніла воля, — ось тобі моя голова, діду! Клянусь родом своїм чесним, клянусь дідом кріпаком, прадідом запорожцем — не загинула іще честь і хоробрість. Любов і ненависть, дружба й самопожертва вже підносяться з забуття. Революції ми не приспимо. Яка воля віє над землею!

Остюк, Галат і Марченко, ніби за командою, перекинули чарки. Вони відчували вже вітер шляхів на щоках. Звичайні слова, може, й незрозумілі їм, збуджували в їхніх серцях гордість. Через це вірили в зорі і прекрасні ідеї, в чистоту і мужність людської душі. Такі люди ходять по сторінках історії, як по своїй хаті, і дивно стає, чому після них постають зруйновані міста, кров, пуста, смердючі трупи. Може, завше шукання, людського, справедливого і достойного дає такі наслідки?

Тим часом Шахай частував гостей: братів Шворнів — розумного Саньку й прищелепуватого Митьку; Макара — колишнього чередника, рудого велетня із страшними вусами, кудлатою червоною головою і з дитячими блакитними очима; Бубона Петра — найкращого в світі наводчика, котрий міг би набоями обкопати навкруги, мов межею, своє поле з трикілометрової дистанції; братів Василичиних — незрівнянних розвідників, телефоністів, і — у вільну годину — музикантів; Виривайлів — чотирьох соколів, що загинули згодом усі, — один по одному — рубаючи шляхту, стріляючи кадетів, домучуючи генералів; Виривайла Івана — геніального сурмача з неймовірними легенями, котрий міг перекричати всі стихії, збудити мертвих і виповнити поле бою тривожним, полохливим, зворушливим, переможним сигналом; Виривайла Петра — комбрига кінної, майбутнього героя Успенівської операції, котрому зробив поминки Марченко, наказавши зарубати над його тілом сотню полонених; Виривайла Семена — першого в армії злодія, що обкрадав усі кінні полки і щодня мав нового коня, а його ескадрон — навіть пташине молоко; Семена зарубав третій ескадрон, оточивши його своїми двадцятьма клинками в полі, вислухавши глузування і лайку, давши йому змогу попрощатися з білим світом; Виривайла Панька —

гордість піших і кінних полків, кулеметників і гарматників, Панька, що складав пісні — гострі, як бритва, співав їх так, що вершники падали з коней від реготу, і вивчив солідно лаятись увесь свій полк — він командував потім полком.

Було вже по їжі. Стіл пашів усіма стравами. Під горілку стояли квашені баклажани — зелені й червоні, огірки й капуста, зелена олія з накришеною дрібно й посоленою цибулею. Од ізвареної риби йшла пара.

Найважливіша річ — вибрати людей. Це Шахай знав, допитливо оглядаючи гостей. Тут були потрібні люди. Вони цілком підкоряться волі ватажка і командира. Наполеон і Петро Перший завше стоять прикладами — як треба вибрати людей. Жорстокий Даву, стратег Удіно, Ней, блискучий Мюрат, інтриган Меншиков, ще сотні невідомих — всі й померли б офіцерами, синами скульпторів, писарями в нотарів, корчмарями, пирожниками. Їх усіх знайшов державний розум, геніальне передбачення великих людей.

— Хай заспіває про Супруна-козака, — сказав Панько Виривайло, — ох і пісня ж грусна!

Загальна мовчанка підтвердила, що Панькове бажання припало до серця всім. Молода встала од столу і сіла поруч сліпця, мовчки торкнула дерев'яну опуклість кобзи. Очі молодой — вогкі й привабливі — були трохи сумні, як завше сумні є очі всіх степовиків, усіх птахів степового краю, у всіх дівчат великого степу. Акорд пролунав у хаті. З акордом зайшла знадвору дівчина й сіла до Галата. Подвір'я ж танцювало.

Ой не знав козак, —

голос кобзаря нерішучий, кволий, непевний — козак широко не знав, —

Ой не знав Супрун,
А як славоньки зажити,
Гей, зібрав військо славне Запорізьке
Та й пішов він орду бити.

Струни зайшлися цілими сплесками звуків. Згадки, спогади несла їхня хвиля. До берега наче докочувалися ці звуки і ховалися, як хвилі у піску. Серед тиші народжувалися шелести степів, тупіт копит кількатисячного загону Супруна. Кобзар торкає струни ніжніш і ніжніш. Тонші й тонші звуки тихо злітають з його пальців. Звуків меншає — і швидко — одна тенькає струна, і довго в кутках хати чує напружене вухо її відгомін і луна.

Ой у неділю рано-пораненьку
Супрун із ордою стявся,
А в понеділок в обідню годину
Сам в неволеньку попався.

Молода зітхає. Голос кобзаря став трагічний, наче він розповідає про рідного сина. «Сьогодні неділя, — думає Шахай, — а завтра понеділок. І обідня година». Галат щось говорить на вухо своїй дівчині, доки звучить мелодія після останніх слів кобзаря. Галатова дівчина червоніє, і її очі заволікає хвиля бажання. Панько Виривайло не має сили витерпіти. Він прикладає долоню до рота і пронизливо виводить божевільну ноту пісні.

Ох і ти, козаче, козаче Супруне!

До Панька долучається речитатив кобзаря. У нього тремтять губи від зворушення. Але слова його тверді й роздільні, як докір:

А де ж твої прегромкі рушниці?

По паузі обидва голоси — Паньків і кобзарів — дружно виводять гіркі слова відповіді. Тихо, похмуро, гірко говорять вони про свою біду. Pokора людини, що потрапила в горе:

Гей, мої рушниці в хана у світлиці,
Сам я, молодий, у темниці.

Знову бреньчить сама кобза. Вона бреньчить, як гіркість Супрунового життя. Розчарування і туга за рідною стороною. Струни дзенькають, ніби падають у безвість дзвінкі краплі часу.

Ох і ти, козаче, козаче Супруне,
А де ж твої воронії коні?

Розпачливо допитуються два голоси — мелодія й речитатив. Відповідь вже їм відома, і вони питають Супруна, тільки щоб поплакати з ним в неволі і пожуритися разом з його пролащою головою.

Гей, мої коні в хана на припоні,
Сам я, молодий, у неволі.

Співають самі струни, покійрно хилить голову людська доля. Але що це з ними сталося, з тими струнами? Вони починають грізно рокотати. Рве пальцями їх незрячий

музика. Без жалю б'є їх рука, а вони покірні, вже розійшлися по хаті бадьорими, сильними звучаннями. Іван Виривайло зітхає на всі свої велетенські легені:

Ох і виведіте мене, виведіте
На Савур-могилу,
Гей, нехай стану, гляну-подивлюся
Я на свою Україну!

Молода співає вже дзвінким голосом. Та й усі присутні хочуть співати і починають із своїх місць. Лунає голосна пісня, тривожна сила і збуджена радість суворості. Ніби над степами ширяє її пісенна величність, прославляючи давніх мешканців степу.

А з тої могили видно всі країни,
Сиз орел літає,
Гей, стоїть військо славне Запорізьке
Та як мак процвітає!

На цьому закінчується весілля в хаті молодої. Настає вечір, і лізе на небо червоний місяць.

Дружина Шахая не могла заснути. Вона чекала чогось більшого від цієї ночі. Уява малювала майже божевільну насолоду. Млюсть незайманості п'янила дівоче серце. Та прийшов такий Шахай, і вже немає дівочих мрій, зникла туманна далина, прозора міниться обрій. Біль, втома і незручність — холодили новонароджену жінку. Хотілось плакати від розчарування, хотілось забути цю розкриту таємницю і знову колитися в повітрі, як марево, ходити рососою по воду і щоразу чекати там чорновусого парубка, котрого вона так гарно вміла вишити на рушниках. У Шахая немає вусів, його холодні тонкі губи цілували соромно, як нігде не написано по книжках. Навіть досвідчені дівчата — подруги — не казали нічого подібного, що так можуть цілувати губи чоловіка.

Шахай поворухнувся, поклав руку на шию дружині, і на мить здалось, що він прокинеться. Та він засвистів носом ще дужче. Молода злякалася і почала його будити. Напівсонний Шахай притиснув її до себе і, вмить спалахнувши нестримним бажанням, удовольнив його. Потім він заснув знову, не випускаючи дружини з обіймів. Прохолода великої хати посвіжила чоло жінки. У неї зростала й зростала ніжність до Шахая. Пливли години першої ночі людського подружжя.

На подвір'ї вистрелив хтось із револьвера. Потім голос Марченка страшно вилаяв Шахая, пролунав ще один постріл, куля влучила у вікно хати. Молода злякалася і затремтіла на ліжку. Шахай не прокидався. Молодій здалося, що він мертвий. Вона припала до нього жадібно, всім тілом і охопила його голову голими теплими руками. «Чого тобі, люба? — запитав крізь сон Шахай. — То, певно, хтось напився з хлопців. Спи, голубко». Він бурмотів ще крізь сон. Ніч проходила тривожно й мертво, як людські останні ночі, як останні сни засуджених. Це була ніч спокійної радості. За півгодини молода побачила, що Шахай лежить з розплющеними очима. Не подаючи знаку, вона стала крізь вії слідкувати за чоловіком. Вона знала, що не доспить цієї ночі до ранку, і тому трохи згодом не дивувалася, коли прийшли до Шахая з телеграмою із станції.

Розплющені очі Шахая закрив, затяг туман. Так буває, коли очі людини повертаються до себе в мозок і розглядають те, що відновлюють їм мозкові клітини: картини вчорашнього, образи давнього, мрії прийдешнього. Шахай побачив смиренного ченця Залізняка, котрий в темну квітневу ніч 1768 року вийшов з ватагою з Мотрониного лісу. Підтикавши поли ряси, їхав Максим монастирським жеребцем. Позаду його йшла босими ногами по дорозі ватага. Вона простувала до Медведівки святити ножі, бо свяченими тільки й не гріх було колоти. Це — не Мазепа — на край життя свого політик, не Сковорода — європейський розум і філософська голова, це, нарешті, не загадковий Хмельницький, котрий думав, що захопив голою рукою жарину щастя. Іде ця анархічна сила, що тільки руйнує, повстає катастрофічно і зникає за обрієм, як фантастичний вогненний птах. Він безпомічний, цей ватажок. Він хоче знайти біля себе людину, що бачила б ширше й далі; він хоче вірити всім, не загубити результатів відваги. Залишає ж по собі тільки згадку про пожежу, пісню про тортури та іскру невгасиму, що десь тліє в нетрях мозку до нового, божевільного діла. «Треба співати й про таких людей, — думає Шахай, — хай не загине на землі боротьба проти гнобителів!» «Вони сміливі, ці анархічні велетні, вияв сили і відсутність точки, до якої треба силу спрямувати. А зрячі прийдуть потім, витопчуть колосисті царини конем і застромлять списа глибоко на межі. Але треба берегтися анархічних сліпців: їхні діла відсувають перемогу в темряву прийдешніх віків!» Так снувалася думка в Шахая.

Надворі почала бреньчати кобза. П'яний кобзар здався на прохання Галата і вчив його співати пісню про козака Швачку. Музика знав, що над подвір'ям висіло нічне небо, людство спало по своїх хатах, а останній гуляка з Шахаєвого весілля давно вже вгомонився там, куди встигли донести його ноги. Проте серед ночі постала кобзарєва пісня. Галат обнімав кобзаря, щоб той не хилився назад, допомагав тримати кобзу і підбадьорював прокльонами. У сліпого повні очі світла від міцної горілки, йому було видніше такої ночі грати, ніж по дню.

Гей, хвалився та козак Швачка,
Під Білу ю Церкву ідучи:
Гей, будем брати, та китаюку драти,
Та в онучах топтати!

Галат совісно проспівав цього куплета й собі. Сліпий його виправив, показавши, як досягти бадьорості й безтурботності в мелодії. Пісня коливалася, як самотній вершник на обрії.

Гей, казав еси козак Бондаренко,
А що славонька буде:
Гей, будем брати, та поли драти,
Та плечі латати!

— Це ви, діду, про нас, — не витерпів Галат, і до Шахая долетіло тремтіння його голосу, — бісової душі віри!

— Ти, Марченко, з нами не поїдеш. Тобі я віддаю десяткох оцих людей. Хлопці, слухайте Марченка. Обидва Шворні, усі Виривайли, Петро Бубон, Василишини й Макар — я залишаю вас Марченкові. Зі мною поїдуть Остюк, Галат та ота сотня охочих, що прийшли сюди на наш ключ.

Шахай пройшовся по залу станції і трохи помовчав. Біля нього було тринадцятеро людей. Блимала на столі гасова лампа. На пероні гомоніли партизани — їх перехвилював цей туманний ранок, що потроху розганяв темніть ночі.

— Ми зустрінемо ешелон на Варварівці. Спробуємо його обеззброїти і пустити далі без зброї. Ми не встрянемо в жодний бій. Нам треба тільки зброї, і ми її заберемо в тих офіцерів, що їдуть з фронту додому. Зброя за всяку ціну! — ось наше сьогоднішнє гасло. У кого в руках зброя, той і буде диктувати події.

— Понімаєш, — сказав Остюк, — вони можуть ще перед Варварівкою повернути праворуч і поїхати іншою колеєю. А ми на Варварівці їх не побачимо.

— Ця дорога ближча, Остюче, телеграма каже, що вони можуть поїхати тільки через Варварівку. Вони хочуть швидше дістатись додому, щоб захищати свої маєтки від революції, і нащо їм їхати не по простій дорозі?

Остюк згодився, а за ним закивали головами Марченко й Галат. Все передбачив їхній друг!

— Та я подумав і про те, чого ти боїшся, Остюче: я не беру з собою цієї десятки на чолі з Марченком, хочу, щоб Марченко їх повів до станції Полтавки і там пересидів день, чекаючи ешелону. На той випадок, коли ешелон не піде на Варварівку, а піде на Полтавку, ми будемо певні, що він все рівно від нас не втече. Ти візьмеш його, Марченко?

Останній — ще не зовсім тверезий після весілля — закліпав очима і почував волохаті груди. Молодший Виривайло осміхнувся до Шахая і вдарив долонею по плечах Марченка. Остюк клацнув острогами.

— Ти візьмеш його, Ничипоре Олександровичу? — повторив Шахай.

Дурний Митька Шворень поллював у руки і крикнув: «Заметем!» Нарешті Марченко пропитим голосом вимовив:

— Даси мені фугасів зривати рейки? Із ними я й чорта візьму.

Шахай погодився і наказав Остюкові віддати Марченкові те, що той просив.

— А ми з чим поїдемо? — промовив Остюк. — У нас їх штук п'ять усього є.

— У нас сила більша, ми без фугасів і кулеметів обійдемося, а Марченко мусить мати і підривні засоби, й обидва наші кулемети.

Цю фразу було сказано таким тоном, що ніхто не посмів піднести голосу, щоб заперечити. В голосі Шахая брили ноти непохитної волі і чувся металевий тембр.

— Тільки виїзди зараз же до Полтавки, — сказав Шахай, — туди рахують сорок верстов з гаком. Щоб ти не спізнився мені, Марченко!

З цими словами Шахай пішов на перон. Там стояв під парою паровоз з кількома вагонами і висів у повітрі пасмами туман. Люди заклопотано снували на пероні, чекаючи свого Колумба. Мета їм була темною й невиразною в тако-

му скаженому тумані, що, ніби море, затопив степ і цю непомітну станцію. Чи є та загадкова земля, до якої простував їхній ватаг, чи нема її за безліччю хвиль таємного та грізного моря? Люди цього не знали, і стояв туман над ними і над станцією, туман ранковий, котрий втрое оманніший за нічну темряву. Застережливо стискалося серце, руки матерів ввижались в туманових хвилях. Проте всі пестили свою зброю: одрізана, карабіна чи гостру косу — і марили прийдешніми радостями невідомої землі.

— Брати! — виголосив Шахай, ставши на драбинку, що вела до товарного вагона. — Схилімо наші голови перед тими, що впали на фронтах! Перед пам'яттю тих, кого розтерзав царський устрій! Хай буде їм вічна пам'ять!

Партизани познімали шапки і тримали їх ніяково в руках. Кожний згадував брата чи товариша і розтоплювався, як лід.

— Вам уже казали, куди ми йдемо. Ми йдемо здобувати зброю, щоб не повернулося ніколи назад те, що було. Ні криваві фронти, ні вовкулаки-царі, ні прокляті пани. Ешелон іде з фронту і везе багато зброї, котру ми мусимо відібрати...

— А з чим? — несподівано озвався хтось в натовпі.

Шахай блискавично зрозумів, що програв ефект промови. Він занадто вже здався на вплив свого авторитету.

— На Варварівці нас чекає тридюймовка з Оситняга і оситнязькі партизани. Ми перекопаємо колію і переріжемо дорогу ешелонові. Він не знає, скільки нас усього є...

— А нащо то нам стільки зброї? — озвався той же голос.

— Товариство! — закричав Шахай. — Хай вийдуть наперед усі ті, хто боїться або плаче за маминою спідницею. Хай ми на них подивимось і поглузуємо з підлих боягузів! А потім ми проженемо їх від нас, бо ми всі прийшли сюди тільки своєю волею, по своїй охоті. Витріть сльози страху тим своїм сусідам, котрі рюмають уже, сідаючи тільки до вагонів! А ти, Грицьку, ти хіба знаєш, скільки нам треба зброї? Чи, може, ти не чув, скільки пудів пшениці коштує гвинтівка? Ти боїшся гранати і хочеш маминої циці?

Шахай відчув, що слухачі знову стали його вірними. Легкий регіт пройшов по натовпу, Грицькові насунули його чорну кудлату шапку аж на очі.

— Сідайте до вагонів! — скомандував Шахай, і все товариство, товплячись, регочучи й лаючись, полізло до теплушок. Стояв туман.

Проїхали дві станції, на котрих паротяг брав воду. Туман рідшав. Поїзд ніби виїздив з долини, де вічно снували тумани. Іноді проглядало сонце, зараз же ховаючись за хмару; часом розривалася сіра хвиля надвое, і між стінами такої земляної пари простягався осінній степ, як лісовий просік. Нарешті й Варварівка — самітний полустанок, безлюдний острів серед моря-степу й моря-туману.

— Вигрузимось, а потяг свій пошлемо назад, щоб відрізати шлях до відступу, — сказав Шахай Остюкові, виходячи з своєї теплушки, де їх їхало лише троє — з Галатом. Дорогою вони переговорили про все, і тепер кожний знав, що йому робити. Ніякої гармати з Оситнягів не чулося поблизу, це не здивувало Шахая, бо гармата була витвором його мітингового западу. Із станції повиходило кілька службовців — переляканих, мовчазних.

— Вигружайсь! — закричав Остюк, і троє друзів швидко мали перед собою армію з восьми людей: дев'яносто два партизани повтікали дорогою. Галат почервонів, його вуха і навіть руки набрякли від крові. Остюк повернувши головою, ніби йому муляв комір френча. Шахай витягся увесь, стаючи струнко. Ніхто не рухався. В цю хвилину десь здалеку почувся гудок і чахкання паротяга.

— Усі по місцях! — подав команду Шахай і махнув машиністові забрати потяг.

Потяг пішов, усе збільшуючи швидкість, а десятеро людей на чолі з Остюком та Галатом побігли понад колією до насипу, заховалися за ним.

Їх усіх закрила хвиля туману, що її прикотив чи присунув вітер. З протилежного боку виразно чулося, як наближається до Варварівки ешелон.

Шахай зустрів його, стоячи на пероні, тримаючи руки за спиною: такий вигляд має вчитель, коли він стоїть в кімнаті й вибачливо чекає, доки розсядуться учні. Ледве спинився ешелон, як Шахай став походжати вздовж його, рахуючи вагони і записуючи щось до записної книжки, котру він вийняв з кишені. Його оточила юрба. Та вигляд у Шахая був такий, що ніхто не насмівся заступити йому дорогу. На гамір виглянув офіцер з пасажирського вагона, і всі йому стали гуртом кричати, зчинивши неймовірний гвалт.

— В чом дело? — закричав офіцер.

— Комендант? — почули всі серед тиші голос Шахая. Офіцер ствердив це махом голови.

— Хай комендант ешелону та командири окремих частин зайдуть для переговорів про капітуляцію, я чекатиму на вас десять хвилин.

Шахай пішов помалу до станції і, сівши в кімнаті біля каси, став чекати.

На пероні наче розпочався ураган. Кричали всі разом, обурено клацали затворами гвинтівок, і крізь вікно Шахай помітив, що в дверях деяких теплушок з'явилися кулемети. Після п'ятихвилинного чекання зайшло шестеро офіцерів. Вони розгублено і в той же час суворо оглянули Шахая. Останній не запросив їх сісти, і так пройшла вся розмова, сидів тільки Шахай.

— В чем дело? — повторила людина, котра перед цим виглядала з вагона. — Хто ви і чого вам треба? Ми вас розстріляємо, не виходячи з кімнати...

Шахай витримав паузу і лїнькувато подивився на того, що говорив.

— Я вам даю п'ятнадцять хвилин на роздум. Замітьте собі — тільки п'ятнадцять хвилин. Всю вашу зброю ешелон мусить здати мені, а вас я пропущу тоді їхати далі. Я — командувач цього району. Через, — Шахай удав, що дивиться на годинника, — через дванадцять хвилин мої гармати рознесуть усю станцію разом з ешелonom. Дорогу далі перегороджено.

— Ми не можемо здати цієї зброї — ми веземо її, щоб здати там, де будуть розформовувати нашу частину. Це — казенне майно.

— Я не випускаю нікого від себе зі зброєю.

Ми мусимо ще порадитись. Зараз прийде наш полковник.

— Ви маєте ще дев'ять хвилин. Але потім — буде пізно.

Офіцери не знали, що їм робити. Вони вже погодилися з неминучістю і тепер лише хотіли просити Шахая, щоб він їм залишив зброї для самоохорони.

— Ніяких уступок, — сказав Шахай і встав із стільця.

До кімнати забіг розхвильований Остюк. Він став струнко перед Шахаєм і похапцем вимовив кілька слів, дивлячись просто в вічі останнього.

— Пане генерале, гарматники хвилюються! Вони не можуть довше чекати. Вони думають, що вас тут тримають.

— Дурниці, — одповів Шахай, — вони ж мають мого наказа? Хай почнуть тоді, як я наказав.

— Слухаю. Але дозвольте просити вас вийти на хвилиночку — там стоїть делегат від батареї.

— Хай зайде сюди, — вирішив Шахай, але, побачивши в Остюкових очах щось йому незрозуміле, не закінчив фрази і вийшов з кімнати. Остюк побіг за ним. «Тікаймо звідси, — прошепотів Остюк, — на станції їм сказали, що нікого поблизу немає. Ще похлопають нас тут!» Вони зустріли по дорозі роздратованого полковника, що закричав до них:

— Де він тут, самозванець?!

— Там чекає, — відповів Остюк, — я біжу за хлопцями.

Друзі повернули до якихось сінець, перебігли помешкання начальника Варварівки і вибігли до двору. На їхнє щастя, знову впав на землю туман. Вони бігли доти, доки не опинилися за насипом, де мали бути партизани. Там лежав Галат і стиха лаявся, погрожуючи комусь ручною гранатою.

— Де ж люди?

— Повтікали, гади, боягузи, сволочі!

Шахай і Остюк посідали коло Галата і засміялися. Потім вони сміялися вже втрюх. Їм приходили на думку різні веселі дотепи. Нарешті вони полізли насипом вище і, лежачи, почали дивитися вниз на колію, де лежало впоперек кілька шпал. На станції стояв гамір. Пролунало чимало пострілів. Хтось говорив промову, за щось агітуючи. Потроху все там уляглося, і ешелон рушив в напрямку до Шахая, Галата й Остюка. З наказу першого Галат кинув униз гранату, котра там голосно дуже вибухла. Машиніст випустив зайву пару, і ешелон зупинився майже перед самими шпалами, що лежали на рейках.

— Бувають на світі пригоди, — почав Шахай і подивився на весільні воскові квіти, що їх було приколото до його френча, — пригоди, кажу я вам, коли можна поплутати весілля з похороном. Я пригадую, як одружувався мій товариш на фронті. Наречена приїхала до нього, щоб повінчатися, а повезла його додому в цинковій домовині, і куль у нього був повний живіт.

— Важко їй було його везти, — вирішив Галат, — а як вони не помітили, що ти більше скидаєшся на молодого, ніж на генерала? Чого б це генерал став колоти собі на груди весільного букета?

— Не смійся так голосно, — сказав Остюк, — скажеш своїй матері, що в неї дурний син колись вродився.

— Коли приїдемо додому, — продовжував Шахай, — ми скажемо, що билися до останнього й встелили трупом рейки.

— Ну й возьяться вони там! Аж огидно стає за цей ешелон дурнів.

— Не хвилюйся, Остюче, це загальна людська хвороба. Диви, як вони заколотилися, ніби до вечора збираються мітингувати. Колись у нас в шахті жив цап. Їв він у стайні біля коней — стайня глибоко під землею була, спав по забоях і так наловчився звертати з дороги коногонам, що ми його прозвали «шахтарем». Ходив він тільки рейками, і часто в темряві цокотіли його копитця по залізних шпалах. Певно, він почував себе вагоном, бо переступити через дошку, коли вона лежала впоперек, не міг. Він завше терпляче чекав, доки коногони приймали перечепа.

— Цікаво, — закінчив Шахай, коли ешелон раптом пішов назад і за ним побігли ті, що не встигли сісти, — чи Марченко не проспить цього ешелону? Нас тут усього троє, а в нього ж там аж одинадцяттеро — всі надійні та вірні. Коли не проспить — йому буде багата пожива.

Галат скочив на ноги, став шпурляти грудками вслід ешелонові і протанцював халяндри. Потім всі троє пішли по шпалах додому.

— Поїхали! — закричав Галат. — А ми, як переможці, підемо пішки верстов із тридцять! Звоювати — звоювали, та до рук не попало. Заспіваймо, чи що?

І він почав:

Гей, хвалився та козак Швачка,
Під Білу ю Церкву ідучи:
Гей, будем брати, та китаюку драти,
Та в онучах топтати!

Потім підморгнув Остюкові й Шахаєві і заспівав зовсім весело:

Гей, казав еси козак Бондаренко,
А що славонька буде:
Гей, будем брати, та поли драти,
Та плечі латати!

На пісках росте вощанка менша; на воді — конюшина біла, ситник ясноплідий, осока; на скелях — перстач альпійський, шеломниця хмелювата, нечуй-вітер, тонконіг і миколайчики; на степах — чистотіл, чебрець, деревій голий, ковила, хизується грудниця жовта, шириця, серпій променястий та любочки осінні, похитується зм'ячка — жовта, як кульбаба, тільки висока, головатень степовий; а слава людська росте з єдності та відваги!

ДРУГА ПІСНЯ

Г о л о с:

Підібрано до рей і збито паруси,
Чекає вся команда абордажу.
На марсі варта дивиться у синь,
Зіперлась ліктями на снасті лажі.

Над парусами — мак небесних карт,
Гойдає реї рівний бриз-бродяга.
Серед навах, мушкетів і бомбард
Перед веде гнучка толедська шпага.

Три шаблі, як сторожа трьох сторін,
І шпага, що замкне крицеве коло, —
На всіх морях, на крилах бригаантин
Розносять перемогу суходолу.

Три шаблі не погнуться й не впадуть,
У серце враже буде шпаги замір.
Коли повстане раптом, як редут,
Ворожий бриг із моря перед нами.

Готуй гаки: лягає бриг у дрейф!
На абордаж, брати! Гори, корабле!

Х о р:

Ми стаємо плечима до плечей, —
І на чотири боки шаблі!

Ничипір Марченко, котрого судив трибунал за самовільні розстріли і відібрав партизанську армію, — його врятував від шльонки тільки Шахай, — сидячи перед судом в концентраційному таборі, так оповідав камері про діло під Полтавкою, коли йому довелося зустріти й обеззброїти офіцерський ешелон, якого повернули на Полтавку з Варварівки Шахай, Остюк і Галат.

«Мій полтавський бій, — казав Марченко, — дав стільки зброї, що я сміливо через п'ять хвилин закомандував фронтом. Ближчі села збезлюділи, коли дізналися про зброю. Мені довелося формувати по одному полку з кожного села. Швидко ми переїхали на вузлову станцію, назбирали духової музики і стали готуватися до походу на французів, на греків і на увесь світовий капітал. Ви знаєте, чим це скінчилося, і я ось сиджу за свою славу і за це поруч із вами — барахольниками, бандитами, спекулянтами й буржуями. Слухайте ж уважно про мій полтавський бій.

Ми не дали коням старітися в Новоспаському і миттю промчали сорок верстов до Полтавки. На підводах у нас гуркотіло дві бочки — відер по сорок, одна бодня, зо два перерізи. Ті баби, що ми в них полюбовно забрали посуд, довго бігли за нами, кленучи нас і наших родичів. На станції ми відшукали інструмента і зіпсували аж чотири одрізани: ми майже по рамку одпиляли рурки. Таким чином у нас готові були гармати різного калібру. Ми заперли усіх станційних в одну хату, щоб вони цілий день не виходили, а самі поробили для гармат позиції. З бочок повибивали днища, залишили по одному. В центрі прорізали дірки для одрізанів. Дурний Митька Шворень вистрелив, бочка затремтіла й загавкала, таку луку пустила по степу й по ярах, що покрила найкращу тридюймовку. Я призначив орудій-

них начальників, вибрав тих, що керуватимуть вибухами набоїв, своєю рукою порозгвинчував рейки і ліг у станції на лаву — виспатися після Шахаєвого весілля. Брати Виривайли заспівали на пероні якоїсь пісні, здається, «Незабудочку-цвіток». Я їх залишив собі ад'ютантами — усіх чотирьох, діда Макара посадив біля телеграфіста, а решту — п'ятьох — поклав на позиції.

Шанувавши слухи ваші, я не розповім вам усього, що приснилося мені тоді на лаві. Прийшов до мене піп і давай кропити свяченою водою. Я його проганяю — він не йде. Я йому зрубав голову, а він умочив її в воду і кропить мене нею знову. Я його схватив і почув, що то не піп, а дівчина — туга і пружнаста. Я притиснув до себе, затуляючи рота їй, щоб не кричала й не кусалась. Вже я відчув, що вона обм'якла в моїх обіймах, знепритомніла, чи що. Я несу її до ліжка, а воно відходить далі, на його місці вимальовуються в стіні двері. Я відчиняю двері, бачу ліжко, іду до нього з дівчиною, воно знову одходить од мене й одходить, ще двері постають на моєму шляху, двері, двері... безконечна кількість дверей. Я іду, поспішаю, дівчина вже прокинулася і пручається. Вона душить мене за горлянку. Я її кидаю на підлогу і нахиляюся до неї — на підлозі хлюпається вода, дівчина тоне в воді. Я упірнаю під воду, пливу за дівчиною, хочу її догнати, кличу її. Вода набирається мені до рота, мені немає чим дихати, я раптом гублю свідомість і прокидаюся на березі серед чотирьох озброєних людей. Я знаю, що у мене є десь армія, а ці люди хочуть мене полонити. Удаю, що я непритомний, і слухаю їхні розмови, які мені можуть з'ясувати, до кого я потрапив. Вони мене несуть довго степом, лаються, що я важкий, і крекчуть, кладучи мене на землю, щоб самим відпочити. Я чую їхні розмови: це мої вороги, вони несуть мене на страту. Я затримую дихання, моє серце ледве не вискакує з грудей, я жахаюся того, що може трапитися з моєю армією, бо мене так несподівано та безглуздо полонили. Вони розмовляють про нагороду, характеризують мене — так, мене, Марченка, вони знають, що це я до них потрапив.

Мене довго несли до потяга й посадовили до вагона. Я побачив крізь вії вікно, за вікном світило яскраве сонце, що стояло над самим обрієм. У мене з'явилася думка, що проти сонця важко цілитися й стріляти. Я вибрав хвилину і вискочив у вікно. Сонце засліпило мені очі одразу. Я про-

тер їх рукою і побачив, що лежу на лаві в темній кімнаті Полтавки і хтось світить мені ліхтарем просто в обличчя.

— Чернець-молодець, по коліна в золоті стоїть, — каже незнайомий голос, — що це таке буде, Марченко?

Я схватився за зброю і хотів прострелити ліхтаря. Світло метнулося вгору, я побачив обличчя старшого Виривайла — Івана.

— Надворі ніч чи день? — запитав я.

— Вечір і туман, хоч у око бий. Спарувать та й чортові подарувать.

— Ешелона не проспали?

— Коли ігумен за чарку, то братія за ковші. Ти спав, а ми що ж — гірші?

— Я упізнав тебе, Панько, — перебив я, — оце мені Виривайлове насіння! Добрі ви гості, та в середу трапились!

— З голови — дівка, а далі не знаю. В степу хрущ м'ясо і Виривайло — людина.

— Хай тобі чорт, — зупинив його я, — ти своїми приказками мені й сон прогнав. Твою загадку дитина вгадає — це горщик у печі й жар.

— А що таке: іде лісом — не шелестить, іде водою — не плюскотить?

Ми посідали всі на лаву і почали вгадувати. Та тут прибіг Макар і сповістив нас, що йде ешелон... Я послав Виривайлів у чотири боки за станцію, а сам з Макаром залишився на пероні. Коли кому набридло мене слухати — пропоную лягти на нари і не дихати. Зараз вам розповідає Марченко, командир революційної армії, і він не звик повторювати чогось двічі. Струнко, барахольщики! Шестая, бандити! Здохніть, спекулянти й буржуї! Ви думаете — легко мені з вами сидіти? Я навіть стрічки свої поспорював з френча, бо я знаю, яких гріхів я наробив. Людина любить життя, а я любив свою армію, у мене в голові лежали сідла, іржали коні і скреготали зубами боягузи-бійці. Да, я їх стріляв, гадів, і завше буду стріляти своєю рукою, бо я сам робив свою армію, сам їй суддя — її люблю і вмру за неї сто разів, і хай з мене здирають шкуру!..

Значить, я ходив по пероні, доки прийшов ешелон. Я запропонував їм здати зброю. На моє здивовання вони довго сміялися, показуючи на мене пальцями. Потім покликали командирів.

— Знову самозванці? — запитав грізно один, підійшовши до мене.

— Пропоную здати зброю, — сказав я.

— І холодну, і гарячу? — насмішкувато перепитав офіцер.

— Усю зброю.

— Може, ви дозволите нам так проїхати? — виступив наперед солдат з ластовинням на всьому тілі. — Ми ніколи в житті вже не будемо воювати. Це — зброя для полювання. Ми будемо з тридцятьма качок на лиманах. Прошу вас, — упав на коліна солдат, — змилюйтесь над бідними, нещасними! Ми — сироти безрідні, скривджені!

Навкруги нас із Макаром зібрався натовп. Регіт поставив після кожного слова солдата, що поступово входив у роль і пускався в плач. Ми нічого не розуміли.

— Та братики ж ви мої ріднесенькі! — голосив солдат з ластовинням. — Та дайте ж хоч на світ божий надивитися-наглядіться! Прости, світе, простіть, добрі люди, що завинив, може, чим, простіть хоч перед смертю. Із'їдять мене хижі звірі без зброї, із кісточками пошмабують!..

Я крикнув, щоб ця мавпа замовкла. Мій голос наче налякав юрбу.

— Доки ти нас будеш дурити? — суворо запитав мене старший офіцер ешелону, проштовхуючись наперед. — Просто дивно стає, скільки розплодилося шахраїв! На кожній тобі станції вони виходять до нас і пропонують здати зброю! Чи ви тут показалися, чи не вірите, що ми прекрасно можемо вас розстріляти! Відповідай, коли питаю!

Я попросив тиші і, догадавшись, що цей ешелон вже, певно, розстріляв моїх трьох друзів — Шахая, Галата й Остюка, — заклав пальці до рота й свиснув. Я свиснув так гостро, що наче порізав свистом губи. Свистіти я вмю, ось слухайте, слухачі, як я свисну. Фіу-у-віть!!! На хвилину я замовкну, бо зараз до камери загляне наглядач і подивиться, чи не обвалилася стіна від такого звуку. Я радий, що ви поглухли. Це зараз мине. Рідко хто так зуміє свиснути, братва. Наше воєнне життя без свисту не обходиться, а ваше, бандити, і зовсім стоїть. Бач, як буржуйчик тре вухо рукою! Він, певно, згадав, як його клали на землю отаким посвистом.

Да, свиснув я два рази. Четверо Виривайлів почуло мій знак і стало виконувати інструкцію. Застрочило два кулемети, дві гвинтовки. Кулі засвистіли над ешелonom, як навіжені, і всі люди попадали на землю. Виривайли пере-

стали стріляти. Настала тиша. І потім заговорила моя артилерія. Ба-бах! — гавкнув одрізан з бочки, і ававакнула луна по степу. Б-бах! — вибухнув за півверстви від гармати фугас. Ба-бах! — друга. Б-бах! — фугас. Канонада, як часи.

Я вже вам сказав, що був вечір і туман. Ешелон ми забрали, як пташок. Вони спробували кинутися на мене, та я ручкою нагана вдарив полковника по лобі. Я свиснув тричі, аж заколивався туман. Четверо Виривайлів підкопили мій свист, і мені здалося, що засвистіло все навкруги. Ще раз вибухла гармата і розірвався фугас.

— Вилазь з вагонів! — закричав я.

В тумані соталася велика сила людей. Ми поставили їх усіх у купу. Виривайли направили на них кулемети. Небавом, причепивши кілька порожніх вагонів до паротяга, ми напхали туди наших полонених і відправили далі з місця полтавського бою. Я оголосив себе командиром партизанської армії, оглядаючи вагони зброї й набоїв, гармати на площадках й інші військові свої трофеї.

— Хлопці, здається, наших трьох на Варварівці розшифровано? Проте вони, мабуть, встигли зіпсувати так рейки, що ешелон не міг полагодити і повернув на нас. Правду я кажу?

Панько Виривайло розбив ящик з ручними гранатами, повісив їх чотири собі на пояс і відповів:

— Я їм не заздрю. Там було так багато людей, що легко могла зчинитися паніка. У Шахая хтось-таки пішов до бога вівці пасти.

Так ми всі турбувалися за Шахая, Остюка й Галата, котрі згодом в Успенівці прославили себе на увесь рід. Крізь туман вгорі прорвалося пасмо місячного сяйва.

— Ось, — сказав я, — прийшла нарешті й одгадка: це місячне сяйво — іде лісом — не шелестить, іде водою — не плюскотить!

На станції стояло одинадцять панцерних потягів Галата. На цій вузловій станції, куди потрапив Шахай через місяць після Марченкового діла на Полтавці, стояв неймовірний, розхристаний, різномастий хаос. Всі колії забито ешелонами, невідомо, де їх набрав Марченко, звідусіль лунає гармошка, переплітаються пісні. В обнімку ходять на рейках партизани і горлають. Велетенський бедлам повстав над станцією, в ньому дзвеніла кожна голова. Пар-

тизани говорили голосно, ніби співбесідники були глухі на обидва вуха. Жива людська хвиля перекочувалась під теплушками, по пероні; маневрували ешелони, маніпулюючи з вагонами; кукурікали стрілочники, гавкав паровоз, шипів, випускаючи пару. Це була нестримна анархія звуків, руху, настроїв.

Панцерні потяги Галата стояли осторонь, займаючи дві колії. Кожний потяг мав паровоза, одного вагона й дві площадки на вугілля, на яких стояло по одній гарматі. Панцер був непевний — дощатий: подвійні стінки, між якими насипано піску. Шахай пройшов повз ці потяги, шукаючи Марченка. Галата теж не було біля панцерників. Шахая непривільно оглядали партизани — на ньому не висіло зброї, і він, очевидно, не був своїм. Чорні прапорці виглядали з декотрих теплушок. Навіть на головному панцернику Галата, на паровозі, гордо чорнів прапор. Шахай злякався цього крила анархії. Він ішов коліями, пролазив під теплушками, оглядав усе й примічав. Жодного знайомого обличчя! Де поділися його партизани, де його жменя командирів і земляків?

— Чиє це все військо? — запитав він біля однієї теплушки.

— Це військо отамана Шахая, — потордливо відповів партизан.

— А який він із себе — ваш отаман?

— Трохи вищий за вас, обличчя у віспі і гаркавий.

— Де його можна знайти?

— Поїхав конем у поле за станцію приймати новобранців.

— А Галат?

— Галат не вилазить із свого вагона з братами Виривайлами, п'ють без просипу і стріляють у вікна. А вам нащо його треба?

Шахай не відповів партизану. Він пішов далі. Це було номінально — його військо, і фактично — Марченкове. Траплялося багато п'яних людей, що блукали, неохайно тримаючи набиті рушниці, необережно розмахуючи гранатами, рубаючи дошки шаблями, замість сокир. Підперезавшись кулеметними стрічками, партизани виглядали дуже грізно. Шахай машинально підраховував кількість людей — судячи по ешелонах, їх мало бути тисяч п'ять. Зброї хватало на всіх, гармати зеленіли де-не-де на площадках, виглядали з теплушок коні — всього, як у доброго хазяїна, вдосталь. Тільки не видно жодного порядку — метушлива отара замість війська.

Вештаючися серед партизанських юрб, Шахай побачив Остюка, що галопом примчав до станції і поїхав до своєї кінноти, яка стояла в теплушках біля семафора. Остюк був похмурий і немилосердно бив острогами коня. Шапка-кубанка покривала йому голову — раніш Остюк носив тільки картуза. Шахай не зупинив його: треба було знайти Марченка. За станцією на полі чорніла юрба людей — Шахай попростував туди. Здалеку можна було упізнати Марченка, котрий крутився на коні перед новобранцями. Піші й кінні — вони часто кричали щось, відповідаючи Марченкові. Біля нього сиділи на конях якісь юнаки, що, можливо, чекали своєї черги говорити. Осторонь стояв оркестр. Шахай підійшов у юрбі партизан.

— Хлопці, — кричав Марченко, — нам не треба ніякої влади! Ми самі собі даватимемо раду. Я вітаю вас у лавах моєї чорної армії. Слава!

— Слава батькові Шахаю! — відповіли новобранці.

Оркестр заграв бравурного марша — він нагадав Шахаєві оперу. Осінній день стояв, як бадьорий запах. Затужавіла земля наче тремтіла, — це надходило осіннє дрижання. Звуки стелилися тонкою пеленою по землі, хвилювалися, пізніші поганяли попередніх. Під оркестр новобранці сунули строєм до станції, щоб там розсмоктатися по теплушках. Шахай наблизився до Марченка і взяв рукою за повід його коня. Запах горілки ударив у ніс Шахаєві.

— Тобі чого? — запитав Марченко, не дивлячись і не пізнаючи.

— Де твій штаб, Марченко? — тихо одповів Шахай і випустив повід.

Марченко шарпнув коня, трохи не наїхав на Шахая і не знав, що сказати. Потім він замахнувся нагаєм, ударив коня і пустив скаженим галопом. Так тікає звір, зачувши постріл.

Шахай не пішов до штабу Марченка. Поведінка останнього викликала небезпеку. Коли вовк перекусить горлянку теляті, він не одійде від теплої крові навіть з-під навислого над ним ножа. Марченко жадібно пив теплу кров влади. Шахай, вештаючись поміж партизанів, непомітно добрався до теплушок з Остюковою кіннотою. Першого він зустрів старого Макара, що стояв у теплушці і розмовляв з сірим конем. Інші коні теплушки простягали до Макара морди, маючи надію й собі поласувати тим вівсом,

що його тримав Макар у швапці. «Сучий син, — казав Макар, — ти, мабуть, і здохнеш без хазяїна. Михайло Остюк тебе жалує, Галат з Виривайлами приходять тебе поляскати по шиї, Санька Шворень подарував сідло, Петька Бубон зробив обротьку тобі, як картинку, я тебе вичісую, собаку, і носю тобі вівса, тільки Марченко Ничипір Олександрович за тебе не знає і не бачив у вічі. Остюк тебе береже для хазяїна, розумієш, Сірій? Стерво ти гладке!»

— Добридень, дядьку, — привітався Шахай.

Макар здивувався тільки на мить. Потім відповів на привітання. Шахай виліз до теплушки і поздоровкався. Макар одв'язав повід Сірого, взяв його полою шинелі і передав у полу Шахаєві, котрий ізгадав одразу ярмаркові прикмети, відчув легке хвилювання від такого подарунка. Кінь обнюхав нового хазяїна і простяг губи, як до свого.

— Гарний кінь, — сказав Шахай, — а підіть покличте мені тихенько сюди Остюка. Тільки щоб тихо.

Макар зіскочив на землю, і Шахай чекав ще кілька хвилин, стоячи біля свого коня, котрого він до цього разу не бачив ще у вічі. Остюк прийшов із Санькою Шворнем. Цьому Шахай потиснув руку, а з Остюком поцілувався. Двоє друзів подивилися у вічі одне одному і, переконавшись чогось, — з полегшенням посміхнулися.

— Саня, — сказав Остюк, — піді поклич Галата з Виривайлами. Щоб тихо й непомітно. Скажи їм без свідків. Ідучи сюди, заведи їх під водокачку, хай посвіжать п'яні голови. Макаре, піді до мене, принеси горілки і чогось попоїсти. Ти не голодний, хазяїне?

— Я чогось із'їв би, — одповів Шахай, — а кого слухають твої кіннотники, Остюче?

— Мої кіннотники знають одного бога, і той бог — я, Остюк! Моїх п'ять полків на вісімсот шабель — тільки мої і нічий більше. Хочеш, я тобі їх виставлю зараз, як ідолів, отут перед теплушкою, і ти поведеш нас на діло, на того ворога, котрого я ще не знаю? Я не побоюся гаркавого Ничипора, скаженого Марченка, що вивісив скрізь чорні прапори і не знає, куди нас вести!

— Це добре, що кіннотники твої, а Галатові панцерники? Як, на них можна покладатися?

— Там хазяїнують Виривайли, головним чином Петро. Та всі вони дихнуть не можуть без Галата, котрий перепиває їх щодня. Уся ця половина станції — цілком твоя.

— Я знаю, що Марченком заволоділа група анархістів: вони його розкладають тим, що величають, напувають до ригачки і тримають тут для темної мети. Я звик бути першим, а не другим, Остюче, і я не прийшов би сюди, коли б бачив, що Марченко стоїть на правильному шляху. Я організував би собі іншу армію. Я б пестив собі свою дружину доти, доки ви, мої друзі, не покликали б мене до спільної борні. Тепер я прийшов повести вас туди, де з'явився вже ворог! Він погрожує нам і нашій країні, він хоче повернути панську сваволю і каторжне життя.

Шахай перечекав, доки заходили: Галат, четверо Виривайлів, Санька, Макар. У Галата були червоні очі з похмілля і мокра голова. Проте тримався він достойно, як і слід було командирові панцерників і другові Шахая.

— Я прийшов до вас, переломивши свою гордість, бо надходить славний момент, коли треба класти голови за революцію і розбивати груди об ворожий панцер. Я оголошую себе вашим командиром і наказую слухати тільки мене.

— Понімаєш, усі знають, що це військо Шахая, а ми знаємо, що ти є сам Шахай. Моя кіннота салютує тобі, командире, — Остюк витяг до половини свою шаблю і зашунув її знов у піхви.

— Панцерники — твої теж, — сказав Галат, — правда, хлопці?

І усі Виривайли закивали головами.

— Ми зараз підемо і візьмемо Марченка...

— Я прийшов сам, — сказав Марченко і став перед дверима теплушки, — стріляйте мене, землячкі!

— Заходь, Марченко, — простяг йому руку Шахай, — ти умієш вертатися до друзів. Нам довелося б тебе приборкати за анархію, та тепер ти сам виженеш од себе радників. Ти — хоробрий, Марченко, і за це я залишаю тебе командиром. Партизани знають, що ти Шахай, — будь же Шахаєм в тому жорстокому ділі, на котре ми підемо всі. Біля тебе стоятиму я, я буду твоїм комісаром, моє прізвище Марченко, і треба зараз вивісити червоні прапори.

Шахай придивився до Марченка й одвернувся. Галат розгублено оглядав коней. Остюк підтяг халяви на ногах вище і, розгинаючись, підрахував Марченкову зброю. Виривайли, Макар, Санька — повискакували з теплушки, за ними вийшли поважно четверо старших — і всі пішли до

Остюка. Дорогою згадали, що у Галата є кращий вагон, і повернули до нього.

— Ми зараз подивимось мапу, — сказав Шахай, увіходячи до вагона.

Попоїли і випили, полежали на канапах вагона, порухували чорні прапори, що їх поприносили з усіх ешелонів, і заспівали пісні, яка прийшла тоді на пам'ять комусь із партизанів.

Ой нас, братці, п'ять! Будем пить, гулять!
Коло мене товариші все вірні сидять.

Найгучніше виводив Панько Виривайло. Він проспівав останнє слово. Годилося другий рядок заспівати двічі. Шахай підніс чарку і повторив другого рядка сам — серед тиші і настороженості. Марченко голосно засміявся до Остюка, ніби тамуючи щось інше.

Коливаються шалені слова Марченка. Він удавано взяв під свою руку анархістів і дивував навіть їх своєю парадоксальністю. Ідальня салон-вагона повна людей. Крім чотирьох анархістів, крім Шахая, Остюка, Марченка, Галата та чотирьох Виривайлів, сиділи ще і палили цигарки командири всіх полків.

Говорив Марченко.

— Треба нам зробити свою чорну республіку. Вибрати центр, а до нього увесь час будуть прилучатися нові країни. Щоб у кожного в хаті був кулемет і по гвинтовці на душу. Усі міста зруйнувати, спалити, і мешканців пороздавати селянам за наймитів. Ми матимемо свій хліб і їжу, цукор і полотно, а патронів ми виміняємо у тих, що матимуть патрони і не матимуть чого кусати.

— Прошу слова, — командир 1-го новоспаського кінного полку, — прошу слова і двох загибів.

Марченко глянув на Шахая, що сидів проти нього — поруч із чотирма анархістами. Шахай дивився просто перед себе на підлогу, ніби розглядаючи Марченкові чоботи. Анархісти переможно оглядали присутніх партизан і щохвилини зачісували пальцями назад довгі чуби. Шахай раптом устав і пересів на інше місце — з другого флангу анархічної групи, просто перед вікном. Його плечі й голова викреслювались на чорному склі, за вікном було темно і чорно.

Командир кінного полку зробив загиби з усім знанням і вправністю старого руського солдата, слова з його горлянки набули загрозливого тону.

— Хотів би я бачити тих дурнів, що, маючи патрони, мінятимуть їх нам на хліб, не спробують патронами поговорити з нами! Вони просто однімуть усе, що ми випрацюємо, і покладуть на нас ярма і на...уть на нашу дурну республіку.

Комполку подумав і повторив ще раз своїх два загиби.

— Хлопці, — ворухнувся Галат, — чи не пора вже кінчати? Нудьга мене бере, як обценьками за серце, хлопці.

— Не пора, — прошепотів Остюк так, що на нього глянули всі присутні, — хай тобі заціпить, Галате!

Устав Іван Виривайло і зітхнув на всі неймовірні легені.

— Мені больно, — сказав Іван, — що мене вважають за дурня. Я працював на шахтах, і Шахай працював на шахтах, і Остюк переходив різні міста і країни на північному фронті і потрапив до німецького брану¹ і втік знову через фронт до нас. Треба, щоб уся земля була як велике місто і на чорноземлі гули тисячі машин, як панцерники² на полі атаки. Чи можемо ми гудити єдність і організованість робітників шахт і заводів? Вони нас переможуть, хлопці, як пожежа, і шукатимемо ми тоді своїх порозгублених кісток — скрізь, по всьому полі, по всьому світі.

— Шибá мене охота, — захвилювався гостроязиковий його брат — Панько, — подивитися, як вийде воно на ваше, Ничипоре Олександровичу. Кажуть, була колись правда, пожила та й гайда! На Юрія о цій порі, як рак свисне на оборі! Не буде в твоїй республіці ні ножа, ні образу, ні зарізатись, ні помолитись!

Нервово поворухнувся смаглявий анархіст.

— Мені слово, — сказав він, наче сам до себе, — слухайте мене, браття-повстанці! Хіба ми, — закричав анархіст, — не хочемо мати у своїх руках зброї, щоб захищатися від усіх тих, що підуть на нас? Ми скажемо всім, що наша республіка залізом і кров'ю не дасть себе зневолити. Ми будемо працювати, кожний сам собі закон і суддя...

— І командуватимуть розбійники й душогубці, бо їм не жалько голови і життя, мають вони зброю, матимуть і хліб!..

¹ Бран — полон.

² Тут: броньовик.

— Надійшов час, — підскаочив молодший анархіст, — коли треба всього спробувати! Нехай гинуть міста і села, хай плавають в крові тисячі і сотні тисяч людей. Величких експериментів доба прийшла! Хай божеволіють нетривкі люди, хай божевілля розіллється над землею — таки прийшла пора, пора великої анархічної спроби!..

Галат чхнув. Очі партизан почали горіти недобрим вогнем. Анархізм вони розуміли тільки як руйнацію усього ненависного, як помсту гнобителям, як продовження тієї своєї професії, що вони набули в траншеях світової війни, серед боліт, вошей і смерті. Вони приймали анархізм як інерцію розбудженого атавізму.

— Де наш ворог і чого ми тут стоїмо на станції? — перебив промовця Іван Виривайло.

— Насточортіло вже нам воювати! — крикнув командир чільного панцерного потяга Галата.

— Говори... Марченко, — прогаркавив Ничипір Марченко до Шахая.

— Я — за анархію, — голос останнього не піднісся вище за шепіт, але його всі почули, бо десятеро з присутніх знали, що говорить Шахай, — я — за анархію, за руйнацію всього старого, щоб не могло воно воскресити, і відродитися, і зацвісти буйніше та смертельніше.

Холодок пройшов по ворогах і друзях. Остюк для чогось вийняв нагана з-під френча і почав задумливо перекручувати барабана. Галат слідкував за Остюком; здавалося, що він зараз зірветься з місця і піде з клинком в атаку. Марченко не рухався, очі його були холодні та безсторонні, губи щільно стулені, щоки зблідлі, на лобі блищала краплина поту.

— Але божевілля нам не треба, — ще тихше говорив Шахай, — експериментів нам не треба. Немає для чого плавати сотням тисяч людей у крові, міста і села хай живуть і відроджують землю. Не треба божевілля туди, де бує велетенська надія. Надія охоплює нас, цілі мільйони людства здригаються, повертається на кін історії придущена, але жива нація, вже грізно й тривожно вітають її сурми. Хто сказав, що нам треба божевілля?

— Заткни йому горлянку, Шахай, — анархіст показав Марченкові на Шахая, — хто він такий і звідки взявся?

Марченко посміхнувся, на щоці у нього з'явилася червона пляма, — він хвилювався, потім подивився на анархі-

ста так, ніби стріляв йому в вічі і зарані гидував дивитися на його вибитий мозок.

— Говори, Марченко, — сказав він, — говори до краю, бо назавжди нам треба мати карту, і диспозицію, і прапор, і мету, говори.

— Куди ви ведете Шахая? — анархісти знали, що «Марченко» говорить до них. — Невже ви думали, що Марченко не з'явиться вчасно і не розкриє йому очей на ваші махінації?

Ті, котрі знали, що говорить сам Шахай, засміялися одне до одного. Панько Виривайло — «Швець заслужив, а коваля повісили», — сказав неголосно.

— Заткни його, Шахай, — анархіст удав, що йому не страшно, — а то я сам його кінчу!

— Ми ще й не починали, — обізвався Остюк журливо і вистрелив у стелю вагона.

Електрика раптом погасла. Страшне око темряви полонило вагон. Панічний страх охопив усіх. Нечутно було навіть дихання. Все мовчало, бо ніхто не хотів притягати до себе мушки нагана. Секунди йшли і складалися в хвилини. Навкруги вагона був стукіт, брязкіт, співи полків і сотень. Чекати далі ставало неможливо. Секунди вилуплювалися з темряви, обростали нею, як волохаті, круглі опуки, гойдалися в повітрі, торкалися до облич людей у вагоні. Хвилини наростали, як чорні гори, волохаті, задушливі, що ховають кожний звук. Від того місця, де сидів поруч із анархістами Шахай, рипнув стілець. Легенький вітрець пройшов по вагоні — його відчули всі. За цим виразно клацнув курок револьвера і, раз повз раз, револьвер став стріляти, щоразу освітлюючи мінливим вогнем вибухів силует Марченка. З останнім пострілом — останнім в барабані — засвітилася електрична лампа, і всі побачили, що лежать вони на підлозі, притисши голови до неї, Марченко стоїть і тримає револьвера, з револьвера ще йде смердючий дим, місце Шахая порожнє, побите кулями, кулями побито вікно, на котрому перед цим викреслювалася голова Шахая, а сам Шахай стоїть позаду Марченка і, посміхаючись, каже:

— Ти мене, Ничипоре Олександровичу, трохи не вбив. Анархісти — он, ліворуч!

Тривогу просурмив Іван Виривайло. Серед темної ночі розтеклися звуки в чорну безвість. Набравши повітря в ле-

гені, Іван видихнув його все крізь мідяні вуста покірливої сурми. «По-спі-шай, по-спі-шай! До бор-ні поспі-шай!» — виводив Виривайло, що нікому з сурмачів не міг поступитися цією честю — скликати партизанську армію перед очі Шахая, розбудити армію глибокої ночі і почати організацію дисциплінованих полків та бригад для близької Успенівської операції.

Ніч лежала і курилася. Навкрути блимали ліхтарі, стукотіли підковами коні, перегукувалися полки. Іван Виривайло ще раз проспівав у сурму. Піші й кінні сотні вилаштувалися в полі. Команди з Галатових панцерників стали на лівому фланзі. За ними завмерла дисциплінована кіннота Остюка. Далі стала невеличка група гарматників. Піші полки отаборилися зовсім на правому фланзі, вони ворушилися в темряві, як великі кущі трави або купи гомінкої чорної гробачні, вони дзижчали, як джмелі, клацали затворами і перебігали з одного полка до другого. Командири полків стояли попереду, біля них світилися ліхтарі. Почав мжичити дощ, подував холодний, осінній вітер, дрібні краплі сіялися й сіялися, утворюючи над ліхтарями рожеві й блакитні німби.

Шахай зупинився біля галатівців. Позад його йшли, як маршали, — Марченко, Галат, Остюк. По боках — Санька Шворень і двоє штабних. Галат вибіг наперед і став на чолі свого війська поруч із чотирма Виривайлами, віддав пошану і скомандував «струнко!». Шахай привітався з командирами панцерників. Марченко — номінальний командир армії, не ворушився, стоячи позаду Шахая — начальника штабу.

— Скільки в тебе людей? — запитав Шахай, і двоє штабних миттю видобули з кишень олівці.

— Одинадцять панцерників, — погордо одповів Галат, молодість засяяла в його очах, як чистий вогонь, він оглянув Виривайлів та інших командирів.

— У мене півсотні бійців, — промовив командир чільного Галатового панцерника, — дві гармати польові, кулемети, і ми ніколи не підемо назад — до останнього набою, до останнього серця й пачки махорки. Запиши, штаб.

— Гармат усього десяток на всіх панцерниках, — Петро Виривайло дістав із торби всю свою військову канцелярію, — два десятки кулеметів та близько чотирьох сотень бійців.

— Набої, патрони, їжа — є?

— Все є, всього є досить в склепах¹ на цій станції — військового майна. Тільки одежі нам не хватає.

— Одежі вам не треба — піхота на першому місці, — сказав Шахай і крикнув голосно, щоб його почули командири панцерників, — хто ніколи не служив в армії, праворуч! Десять кроків — кроком руш!

Одійшло біля сотні партизанів.

— Запишіть їх усіх, — наказав Марченко, що до цього часу не випустив і пари з уст. Він почав розуміти наміри Шахая, йому стало досадно, чому це не прийшло йому раніш на думку.

— У тебе залишиться шість панцерників, Галате, — решту доведеться розформувати. На кожному в тебе буде по гарматі, по два кулемети і по півсотні людей. Решту зброї й людей я розподілю по інших частинах армії. Треба оглянути панцерники, підсилити й відремонтувати одні, роззброїти і покинути другі. Я в тебе заберу ще Семена Виривайла до піхоти.

— Шахай, — поворухнувся Галат, бачачи, що Шахай рушив уже йти до Остюкової кінноти, — не вбивай мене до краю — дозволь піти за тобою.

— Добре, — почувлося від Шахая з темряви, що була безпосередньо за світлом ліхтаря, — іди за мною і зрозумій все, що я робитиму.

— Трохи соб! — закричав збоку Остюк. — Бригада, струнко!

Його голос потонув у свисті його кінноти, у вигуках «слава!», у брязкоті шабель: так зустрічала кіннота Шахая й Марченка. Остюк сповістив Шахая, що кінноти в нього близько тисячі шабель, а точно — він не знає скільки; тих, що не служили ніколи в армії, у нього майже немає, — проте він може віддати сотню-другу в піхоту. Фураж є, патронів хватить. Остюк спокійно сидів на коні, за ним вчувалася велика маса людей, коней і ненаситних клинків.

— Понімаєш, — сказав Остюк задумано, — я з ними, в'ярварами, і море перепливу.

Позаду його почувся сміх, сміх покотився й залунав далі лавами, і всі кіннотники засміялися з дотепу свого найстаршого бога. Шахай покликав Остюка до себе і поцілував його міцно в губи. По лавах пройшло шепотом — «поцілував... поцілував».

¹ Склеп — пакауз.

— Остюче, ти великий кіннотник. Твої шаблі купатимуться в крові ворога. Ти як залізна стіна, Остюк! Спасибі, бригада!

Ліхтар поплив далі по темряві, ще кілька ліхтарів снувало по боках, в темному полі за ліхтарями йшли команди партизанської армії далі, розмовляючи, радячись і не звертаючи уваги на осінню мжичку, на холодний вітер ночі.

Вже зовсім світало, коли було сформовано піші полки. На чолі їх став сам Шахай, що називався ще Марченком. Полки мали по тисячі багнетів: Шахай надіявся розгорнути ці полки в бригади. До піхоти долучили з тисячу бійців кінноти, панцерників, гарматників — вийшов цілий полк. Це був п'ятий залізний. Взагалі, всю армію Шахай побудував так, щоб у кожную хвилину прийняти до лав нові й нові партизанські сотні. Залізні каркаси полків, сотень та батарей було розраховано, вони не ламалися й не гнулися, коли знаходились зайві завязі бійці для сотень, батарей і полків. Чужі люди ставали частками армії, вони швидко ставали солдатами, дисциплінованою машиною ентузіазму. Під Успенівкою така організація блискуче витримала іспита — вона закликала до себе масу неорганізовану і невивчену, поставила поруч себе в бою, і маса билася на совість, не відступаючи й не зариваючись, вмирала, випустивши останнього патрона, кропила свою землю рудою селянською нудьгою, захищалася до нестями і гордо вмирала.

Успенівку вибрали не випадково. Мапа показувала чудесні візерунки ярів, прекрасні поля для кінних атак і навіть лісок для засідки. Річка петлювала на розлогих луках, текла на такому низькому місці, що всі луки було до трави виповнено водою. Шахай виміряв і вираховував, офіцер Соса з Саньчиної артилерії допомагав розставляти гармати. Галат похмуро сидів і розмірковував той наказ, що його він одержав од Шахая: божевільний, жорстокий мозок підказав Шахаєві такий план. Шість панцерників Галата мусило загинути, пробивши фронт і розбивши собі голови. На панцерники треба було взяти коней, щоб, загубивши дорогу рейками, піти з командами панцерників, з гарматами й кулеметами в рейд аж до Успенівки. Три сотні піших людей (підводи дадуть ближчі села), шість гармат, дванадцять кулеметів, троє Виривайлів — Іван, Петро і Панько, сам Галат — з такою жменькою треба було виконати божевільне

завдання. Прорватися крізь фронт, котрий утворили вже французи і греки, наступаючи від моря, де висів на берег їхній десант, промчати зі своїми панцерниками в тил, скільки можна буде, влаштувати героїчний бій, зірвати рейки і свої панцерники, зруйнувати станцію, штаб, телефони і телеграф і потім летіти з тилу до Успенівки, тим часом відтягаючи на себе ворожу увагу і ворожі набой.

Шахай вивчав успенівські схили і рівнини, виміряв шляхи навкруги Успенівки і розповідав Марченкові грубу схему свого плану. Він говорив тільки про один план. Проте, про всякий випадок, інший план склався в його мозкові, розташувався до дрібниць в його уяві. На той випадок, коли перший план провалиться, — Шахай, не гаючи й хвилини, мусив був виконувати другий, сміливо й рішуче, тверезо й непохитно.

— Успенівку ми мусимо зміцнити, як фортецю, — казав Шахай Марченкові, — і за командира цієї фортеці ти призначиш самого себе. Успенівські мешканці наріють нам траншей, побудують бастіони і замаскують гармати. Ворог боїться степів і простороні — він не звик до кілометрів у своїй військовій практиці: міра його військової відваги — метр. Я пам'ятаю, як на ріці Іпр кілька тижнів билися фронти за будинок поронщика. Газети гордовито сповіщали: «Нашим хоробрим військом забрано ідальню будинку. Є надії відбити кухню». Вони й тут подумують, що ми захищатимемо кухню, а ми тим часом здамося на ноги наших коней, на широчінь безкраїх степів. Вони нас визволять, Марченко, — наші коні, наші степи, наші клинки і революційна честь.

Марченко, продовжуючи тему про фортецю, одповів похмуро:

— Ти хочеш сам перемогти ворога, а я щоб дивився тільки і ковтав слину?

Осміхнувшись, Шахай зробився подібний до вовка, що ось-ось клацне зубами.

— Ти ще ковтатимеш і свої зуби, — сказав він, — коли тобі француз заїде в рота. З яких це пір яйця почали вчити курку? Сором тобі, Ничипоре Олександровичу, командире Успенівської фортеці! Тільки б твої руки вправлялися тримати клинка, тримати партизанів і тримати переможний наш стяг! Ми стоїмо перед дверима історії, ми заходимо до будинку цієї курви, як рівні, ми заходимо, як Наполеон і його маршали, як косоокій, кривавий хан Тімур, що роз-

махував мечем на цілу Азію й Європу, як Леонід під Фермопілами, що загинув із своїми трьома сотнями, захищаючи стежку до Спарти. «Перехожий, скажи, що тут Марченко, Шахай, Остюк і Галат лягли, честь краю боронячи!» — на кам'яній плиті напише нащадок на місці бою під Успенівкою. Коли ми переможемо — нас потім прославлять і додадуть нам ще чужої слави і піднесуть нас на щитах угору для всіх прийдешніх поколінь. Коли нас переможуть — нічого нам чекати ні тепер, ні потім — від нас і нашу славу відберуть, розтопчуть нашу чесноту й сміливість, заплюють нашу мету і наші очі. Можна або перемогти, або вмерти. Мертвих, може, не здійметься рука ганьбити. Горе переможеним! Переможця ж судить тільки він сам!

Шахай ще раз осміхнувся при кінці цього свого мотивування про зміцнення Успенівки і надання їй сили фортеці. Марченко загорівся з останніх слів Шахая. Вони невідомим і чудесним чином збуджували нелюдську гордість і силу клинка в руці Марченка.

— Шахай, — сказав він, і це були ніби найщиріші слова за все його життя, — коли ми переможемо цих тридцять тисяч, і Успенівський бій залунає по всьому світі, я віддаю тобі свою голову і свій клинок і ляжу під копито твого коня.

Шахай промовчав трохи, не дивлячись на Марченка, і потім нахилився над мапою, над Успенівкою та її околицями.

— Дивися, як ми хороше зміцнимо фортецю. Об неї розіб'є голову кожна армія. Треба тільки заманити її на зручні для нас місця. Галат, прорвавшись крізь фронт, відтягне на себе сили, а на решту ми нападємо, вийшовши за Успенівку. Ми панічно втечемо з фронту до Успенівки, полки й дивізії тікатимуть, як опале листя, котитимуться перед французьким вітром. Ми заманимо їх на ріку, в болото і воду, ми віддамо на поталу сотню-другу наших партизанів — і тоді пустимо в діло гармати, кулемети, резерви піхоти і резерви нестримних Остюкових шабель. Ми розтрощимо розкидану, схвильовану, спантеличену ворожу силу, заберемо танки і гармати, підемо крізь фронт на допомогу Галатові — руйнувати і топити десантні кораблі.

— Я пішов, — раптом втрутився Галат, устаючи з місця, — сьогоднішній день переламав усе моє життя. У мене крутиться в голові і не хватає чим дихати. Мені страшно, Шахай, що ти вибрав мене. Виконаю я твого наказу чи злякаюся і піду в паніку, загубивши даром панцерників, людей і славу?

— Іди, — одповів Шахай, — і знай, що моя думка буде завше з тобою. Те, що ти зараз боїшся і маєш сміливість зізнатися, — якнайкраще доводить твою хоробрість, котра з'явиться до тебе в холодний час. Іди і готуйся.

Марченко задумливо розглядав мапу, зовсім лігши на стіл, Соса працюючю вираховував щось на шматковій паперу, Шахай помалу підійшов до вікна вагона, за вікном розпочався день — білий від туману, як молоко.

«Успенівка близько», — сказав сам собі Шахай і промовчав.

Успенівка ніколи не бачила такого розмаху і таких масштабів: всіх мужчин було вигнано на земляні роботи. Ішли без охоти, працювали ще неохотніше, лопати грузили в беручкій землі, в глині, що одволожилася після уночішнього туману.

— Так і гоноблять, де б сісти! — пожалівся Шахаєві Остюк.

Шахай встигав одночасно бувати скрізь. Він замислився, щось вирішив і подякував Остюкові. За годину верхівець оббіг усе містечко і всі траншеї, сповістив, що отаман Марченко дав наказа платити за роботу і що швидко будуть роздавати матерію: сукно і шерсть, перкаль і шовк. Начальники робіт зробили свої висновки, і роботи всі зробилися урочними: за бліндаж для гармати давалося штуку сукна, за кулеметне гніздо — ситець, за сажень траншеї — сажень шерсті. Швидко зачорніло все поле від успенівських мешканців — діди, жінки, діти — кожне хотіло заробити матерію на одягу, жінки підганяли чоловіків, діти поруч з батьками працювали, як дорослі, баби виносили землю на лантухах і не почували втоми, захопившись з ритму велетенської роботи. По обіді розвозили матерію і скидали біля кожної купи робітників — розплата мала бути ввечері. З-поміж партизан одразу відокремилися старі фронтовики. Вони, власне, й показували, як треба копати, як зміцняти, як маскувати. Загальний план фортів накреслив сам Шахай, і Соса — гарматник, колишній офіцер, розміряв усе на землі.

— Наше життя дешеве, — сказав Шахай Остюкові, під'їздячи конем до форту, де порядкував Остюк.

— Дешево, — погодився той.

— Тільки ми задорого його віддамо, — устряв до розмови Панько Виривайло.

— Одне те, що ми йдемо до бою з ворогами, котрі виграли світову війну, нас підносить на один рівень з ними.

Нових людей народять нам степові плідні жінки, ми можемо гинути спокійно. Є один момент, коли птах щастя сідає на землю, — тоді його треба й ловити. Прогавиш хвилину — будеш чекати сотні років і носити на своїй шиї прокляття мільйонів.

— Хапай, дяче, поки гаряче, — почувлося від Панька, що стояв далеченько і ніби нічого не слухав, — або слави добути, або дома не бути. Утік — не втік, та побігти можна.

Остюк глянув на Панька, потім на Шахая, з полегшенням засміявся.

— Боже помагай! З ночвами на Дунай! — проспівав собі під ніс Панько, ніби виконуючи завдання — хвилювати Остюка і дратувати Шахая.

— Жаль батька на мари — та треба, — в тон Виривайлові сказав Шахай, — смішки з допової кішки, а як своя здохне, то й плакатимеш!

— Прости, боже, цей раз та ще десять разів, а там побачимо, — серйозно і молитовно звернувся до когось Панько. Потім він весело застромив у землю лопату, котрою він копав, підійшов до Шахаєвого коня і фамільярно почав заплітати коневі гриву.

— Мучить мене Галат, — тихо почав Панько, і його голос перервався, ніби вітер, — ти подивися на нього, батьку, який він страшний. Дай нам когось іншого, бо в Галата тремтять губи.

— Ти думаєш, він боягуз?

— Ми думаємо, що він хоробріший за нас усіх. Та в нього тремтять губи. Ти не уявляєш собі, батьку, як хвилюються бійці з його губів! Дай нам Остюка на нашу смерть, холодно з Галатом умирати.

— Забудь усе, що ти мені сказав. Ти подивишся, як Галат скаже слово перед походом. Коли він хвилюватиметься, я поїду з вами сам.

Панько мовчав, заплітаючи гриву Сірого.

— Іди вже до панцерників, скоро вечір, і вам треба вирушати, — сказав Шахай і нокнув на коня. Він поїхав по фортах і траншеях, додивляючись до всього хазяйським оком. Скрізь кипіла робота. Сонце лежало зовсім на обрії, ніби воно лагодилося котитися землею, як велике червоне колесо. Дмухав по землі осінній вітер, дмухав просто в сонце, і врешті зіпхнув сонце за обрій. Довго горіли хмари вгорі, доки сонце котилося десь за землею і падало нижче й ниж-

че. Хмари поставали рожевими, як пальці. На небі відбувалося театральне видовище, день померкнув, крізь потемнілі хмари пролилася (і летється!) осіння холодна блакить, зірки ледве помітним миготінням з'являлися на небі, ніби наближались до землі їхні вічні вогники.

Шахай під'їхав до панцерників, що готувалися до прориву. Один за одним вилаштувалися панцерники. Паровози шиплять і чахкають. Люди метушаться перед вагонами, забігають досередини і знов вибігають. Бійці з розформованих п'яти панцерників стоять осторонь. Вони заздрають і водночас радіють, що не їм випала на долю перша можливість умерти. Вони вітають Шахая, коли цей зупиняє коня біля Галатового вагона. Галат виходить на площадку разом з Марченком. З першого панцерника приходить командир його — Петро Виривайло із своїми бійцями, з другого — приходить брат його — Іван, з четвертого — брат їхній Панько, з п'ятого і шостого бійці приходять самі, їхні командири вийшли разом з Галатом із його панцерника.

— Чи всі понадягали чисті сорочки? — питає Шахай, і всі здригаються.

Дожовуючи останні слова своєї промови, Галат повів панцерники в нічний бій. Передовий, на котрому було написано крейдою: «Прощай, мама!» — ним командував Петро Виривайло, — передовий наскочив перший на ворога і славно загинув, полетівши в повітря разом з гарматами, кіньми та більшою частиною людей на чолі з командиром. Решта людей прилучилася до другого панцерника. Ворог знайшовся несподівано близько біля Успенівки. Галат розпочав страшну канонаду з усіх своїх десятка гармат, виважив коней, амуніцію, набої; по черзі поскочував на землю гармати, вилаштувався і пішов у наступ на полустанок, біля котрого щойно загинув бідолашний Петро. Там усе було розтрощено набоями, штабні папери розкидані скрізь по землі, і французи окопалися поблизу — розгублені і налякані Петром Виривайлом. Перші лави армії були позаду Галата, їх він проскочив біля самої Успенівки, на полустанкові починався близький тил. Поле бою зменшилось, коли навпроти повного місяця, збоку од Галата, устали на ноги, щоб іти в атаку, блакитні французи — їх Галат нізащо б не помітив раніш. Та переходити на інший бік залізничного насипу було запізно. Залишені позаду пан-

церники почали по черзі летіти в повітря. Задній панцерник раптом рушив назад і помчав шукати загибелі під откосом. Галат наскочив на полустанок, як коршун. Кожна хвилина була дорога, поки не зімкнулося ще навкруги нього кільце. Полустанок швидко запалав, як смолоскип, затьмаривши зорі, а партизани, страшно поклявшись помститися за товаришів, рушили на блакитну стіну ворога. В передніх лавах билосся двоє Виривайлів — Іван та Панько. Позаду на двоколці з набоями лежала голова їхнього брата Петра — посмалена порохом і попечена вогнем вибуху. Її поклав туди Панько, після смерті коня знімаючи сідло, до котрого приторочено було й голову Петра. Брати билися, як божевільні. Та й уся купка виглядала й діяла так, ніби всі вони погубили розум і шукали лише солодкої раптової смерті серед нічних пахоців степу. Лізти в пельку до ворога цілою купою, йти, не дивлячись, скільки друзів падає поруч, летіти, як метелик на вогонь, — це могли лише партизани. Більш здивовані, ніж налякані, французи мушили дати дорогу таким безумцям. Галат вискочив із пастки, вивівши з собою вісім гармат, десяток кулеметів і сот зо дві людей. Він легко зітхнув, правуючи просто в степ. Партизани розсипались на всі боки і відступали з жорстоким боєм. Скоро загін Галата зник за ближчим горбом. Надалі про нього доходили до Шахая лише чутки протягом усього першого шаленого дня Успенівської операції.

План Шахая, коли Галат одразу ж біля Успенівки напоровся на ворога, наполовину провалився: ворога не треба було заманювати — він ліз на форти сам. Нічна атака французької піхоти вийшла достойною та блискучою. Поінформовані про Успенівку, французи кинули туди свої переможні полки, найкращі десантні одиниці. Вісім танків ішло перед піхотними лавами. Долина виповнілася блакитними силуетами, що здавалися Шахаю й Марченкові нічними перелесниками, нічними туманами річки. Шахай послав 5-й залізний полк на чолі з Семеном Виривайлом — ударити ворога в лоб і заманити на болота і грузькі луки. Семен виконав завдання. Місяць освітлював рівними променями долину, повітря від такого світла зробилося густим і мінливим, набой розривалися в повітрі не так блідо, як удень, не так вогненно, як темної ночі, пороховий дим повіяв звідусіль, долинув до Шахая й Марченка, що стояли разом на горбі, маючи в себе під ногами все поле бою.

Шахай чекав, дивлячись на циферблат годинника, доки почне своє діло Санька Шворень. Танки сунулися по долині, стріляючи з кулеметів. Лава піхоти перебігала, падала, пригиналася, йшла вперед на Успенівку. Успенівка мовчала. Марченко став нервуватися. Та Санька знав своє діло — його гармати раптом почали скажену стрілянину. Набої одразу потрапили на пристріляні місця, на блакитні лави ворога. Урагановий вогонь гармат збудив до бою гвинтівки й кулемети. Після недовгої, але убійчої стрілянини, партизани вискочили з шансів в атаку. В останню хвилину до них примчав Марченко і повів полки сам. За годину французи одходили, Марченко зупинив свою піхоту, дав місце Остюкові, що вискочив з околиць Успенівки. Остюк захопив два танки, котрі не могли вилізти з болота, вирізав до ноги екіпаж танків і повернувся до Марченка й Шахая зі шматком французького прапора, запнувшись ним, як хусткою.

— Перший вареник у зубах не в'язне, — осміхнувся Остюк, — піти хіба та порозбивати їхні штаби?

Шахай, на котрого дивився Остюк, нічого не одповів. Він замислено оглядав долину, по якій відходили французи. Стрілянина потроху рідшала і швидко зовсім ущухла. Остюк зрозумів сам, що вириватися з фортів Успенівки і гнати ворога далі міг би тільки дурень. Лише спираючися на міць фортеці, можна було боротися з ворогом, що був дужчий силою уп'ятеро. Треба розбити дощенту, до білого прапора, не виходячи з Успенівки.

— Як далі? — запитав Марченко, закладаючи нові патрони до нагана і відкидаючи порожні гільзи.

— Ми цих переможців світу завтра рішимо, — процідив крізь зуби Шахай. Певне, увесь час, доки тривав бій, у Шахая були міцно стиснені щелепи... — Я ненавиджу нашу націю за те, що вона не вміє до краю думати й до краю діяти. Хмельницький під Зборовом злякався брати до полону польського круля. Хтось, може, злякався б і тут французів, послав би зараз до них парламентарів і просив би їх помиритися з нами, поїхати геть від наших берегів, заплатив би французьку данину. Я хочу тут поставити своє життя і життя усіх наших партизанів, ми будемо битися до забою, оздоровимо голови і знайдемо енергію — боротися до краю, до перемоги, за гідність, яку розбудила в нас велика революція.

— Хіба те, що хтось би послав парламентарів, означає переляк? Адже ми сьогодні погнали французів? Треба іно-

ді мати розсудливість і не лити крові там, де можна договоритися словами, — сказав Марченко.

Шахай довго не одповідав. Вони втрюх з'їхали з горба і попростували до Успенівки.

З французького боку запалилося два прожектори, засновигали по небу, схрещувалися, як клинки, забивали світлом місяць і вимітали зорі.

— Великодушність іноді межує з дурістю. Коли справа йде про одну людину, великодушність нікому не шкодить. Зараз, коли ворог міцний і цілий, коли діло наше — це наше майбутнє, — хто посміє думати про дурість?

Марченко їхав попереду мовчки. Не видно було, як він сприймає останні слова Шахая. Тільки кінь його аж стогнав від немилосердного дотику острогів. Розмова увірвалася. Вершники мовчки доїхали до похідного шпиталю і, одвідавши його, домчали кар'єром до штабу дійової армії, що містився у вагоні на станції. Біля вагона Марченка зупинив поранений в руку кіннотник. Він тримав за повід коня. Кінь зовсім мокрий, боки були в милі.

— Нічого не вийшло, — сказав кіннотник Марченкові, — а Василя вбили. Ми їдемо з білим прапором, ми вимахуємо цим прапором і кричимо: «мир!», а вони шкварять пачками. Потім — ще й кулеметом. Васька ліг, мене поранило, білий прапор я віддав у лазареті на бинди.

Остюк пильно подивився на Марченка. Той, не зупиняючись, пішов до себе у вагон. Остюк поляскав по шиї стомленого коня.

— Загнав коня, браток, — сказав Остюк, — ти поклади його, сукиного сина, деєь на солому і вкрий на ніч кожухом — хай упріє. Не легко було вам ганятися за миром. Гайда, завтра буде день!

Кіннотник, не розуміючи останніх слів Остюка, скочив у сідло і зник у темряві. Шахай задумано подивився на південь, де знову почали схрещуватися прожектори.

Удар Остюкової шаблі ледве не зніс французів голови. Та лейтенант був неабиякий фехтувальник. Він жалкував тільки, що пішов в атаку з парадною шаблею — з блискучою нікельованою нікчемою, котрою тільки й можна було пишатися й брязкати в мирнім житті та на маневрах. Лейтенант злякався гарту кубанського клинка. В руці Остюка була невеличка шабелька з чорним ефесом, незавидна

й скромна, але вона врубувалася навіть у залізо, не пощербившись. Лейтенант, зустрівшись з цим хижим варваром, мав надію засліпити його блиском парадного клинка, — Остюк же, не задумуючись, рубав своїм клиночком куди попало, бо знав, що вірна його подруга перерубає все на світі. Від смерті лейтенант врятувався тільки тим, що умів фехтувати. Одбивши перший наскок Остюка, француз хитро оборонявся, вибираючи хвилину та зручну позицію для раптового випаду. Оточуючи двох командирів колом, билися солдати.

Вийшовши вдосвіта з Успенівки, кіннота Остюка виконувала тактичне завдання — маневрувала на правому фланзі, маскуючи обхідний рух Шахжевої піхоти. В Успенівці Марченко залишився з гарматами та невеликими силами піхоти, котра, проте, збільшувалась без перерви новими десятками й сотнями людей — вони приносили свої голови з околиць сіл. Шахай виконував складний і ризикований план. Союзники — греки й французи — напосідали на Успенівку. Вони зранку ходили двічі в атаку, але Марченко одбив обидві атаки. Шахай маневрував з піхотою на обох флангах — він несподівано з'являвся в одному місці, йшов у бій з тою частиною, що там була, бився жорстоко і, коли ворог стягав більше сил, — зникав і з'являвся в іншому місці. Шахай, дезорганізуючи ворожі фланги, що хотіли охопити Успенівку, примусив ворога відчутти перед собою колосальні сили партизан. Скрізь, з усіх ярків та лісків, можна було сподіватися атаки і немилосердної різанини. Так усе йти мусило до вечора, коли малось на увазі одночасово ударити з кількох сторін (за допомогою Галата), а перед цим кільком десяткам хоробрих людей локалізувати ворожий штаб. На нещастя союзників і на щастя партизан — французькі аероплани запізнилися прибути разом з десантом і не могли побачити згори всі карти, що ними грали партнери. Ці аероплани прилетіли пізно, коли Успенівську операцію Шахай уже закінчив.

Навкруги Остюка й лейтенанта французької кінноти — билися їхні солдати. Ця зустріч трапилась несподівано. Остюк побачив ескадрон кінноти, що, очевидно, йшов на вивідки околиць Успенівки. Спортивна жадоба кінного бою охопила Остюка, як поломенем. Він вирвав із свого загону сотню і, підкравшись по лощині, вискочив на французів. Ці спочатку не хотіли приймати атаки і тікали кілометрів зо два, та, певно, і їхньому лейтенантові закортіло побитися на шаблях, бо ескадрон одразу зупинився, розсипався, вийняв шаблі

і прийняв бій. Остюк летів тільки на офіцера, і вони зустрілися. Остюк страшно вилаявся, підбадьорюючи себе цим, і послав свою кубаночку в повітря над ворожою головою. Француз спокійно одбивав напади, і горячка-Остюк почав обережніше вимахувати, розуміючи, що так можна й пропасти. Клинки зявкали, коні люто іржали й кусалися, француз одбивав скажені вимахи, Остюк неймовірно лаявся. Лейтенант не витерпів Остюкової лайки. «Прокляття бога!» — закричав лейтенант і ударив шаблею згори в той час, як Остюкова шабля не встигла ще підвестися для захисту. Дві причини затримали рух французького клинка: Остюкова шапка-кубанка на густих кучерях його та погана якість парадних шабель французької армії. Проте череп Остюків ніби репнув — так засвітилося йому все поле. «Душу, балабайку, бога!» — одповів Остюк, махнув шаблею і згарячу промахнувся. Француз, зрозумівши, що йому не розрубати Остюка парадною шаблею, став несподівано нею колоти. Остюк не любив таких прийомів, на його думку, шаблею можна було лише рубати, і через це не зміг захиститися. Лейтенантова шабля ударила гостряком у ліву руку Остюка, котрою він тримав повід, пробила долоню, пройшла товстий ремінний пояс, кожушок, френч, сорочку — і потрапила в кістку. Скориставшись з цього, Остюк притиснув ворожу шаблю тісніш до свого ребра, щоб її не так легко було висмикнути, розмахнувся правою рукою і начисто зрубав офіцерові шапку з голови і зачепив плече. Лейтенант упав з коня і, падаючи, шарпнув свою шаблю. Остюк поточився в сідлі і помутнілими очима став оглядати поле бою. Він побачив себе серед чогось такого жахливого і фантастичного, що ледве не упустив з руки клинка. То була грецька кавалерія, що сиділа на віслюках. Сотня Остюка, захопившись боєм з французами, не огляділася, як її оточили греки. Грецької кінноти було до біса. Це побачив з-під Успенівки Марченко, що виїхав на горб подивитися в бінокль на свою кінноту. Він зблід, скочив з коня і вдарив шапкою об землю.

— Здохну, кулю собі дам! — закричав Марченко. — Щоб Остюка ісусова кавалерія полонила?!

Марченкові ординарці мовчки перечекали, доки казився Марченко. Потім він знову подивився в бінокль і радісно зареготав. Остюкова сотня, наче опечена, кар'єром налетіла на греків, зім'яла довговухих коней, вислизнула з пастки, помчала на з'єднання з рештою кінноти. Остюків-

цям було соромно, що греки могли наважитись воювати з ними на віслюках.

— Їй-богу, застрелився б! — сказав Марченко, сідаючи на коня. Перед ним по долині без перерви котилися хвилі атак. На флангах і в центрі сунули танки. Газові бомби падали на землю і швидко обкутувалися пеленою газу. Низовий вітер стиха котив ці газові кущі і прибивав їх до землі, стелив над водою річки. «Газами душать», — подумав Марченко, і йому закортіло встромити клинка комусь у горлянку і повернути там його. П'ять танків сильно потіснили центр. Марченко послав туди підмогу і поїхав на цей участок сам. Він покинув коня, вихватив наган і побіг з ним по брустверу вздовж траншей, погрожуючи бійцям розстрілом. Пробігаючи ділянку свого улюбленого Новоспаського полку, Марченко закричав:

— Цистерну спирту даю за танк! В атаку, хлопці!

Новоспаський полк вискочив з траншей, як корок з пляшки, і затюкав на все поле, закликаючи з собою інші полки. Моментально пролетіла по траншеях обіцянка Марченка, і він швидко побачив результати заклику. Такої нерозсудливої атаки французи доти не зустрічали. Як косою, клали партизанів їхні кулемети. Танки зупинилися і поставали фортами, але годі було встояти перед атакою Новоспаського полку. Він чесно заробив своїх три цистерни спирту, деморалізувавши ручними гранатами екіпажі трьох танків. Проте на кінець атаки багатьом новоспасівцям довелося відмовитися від спирту: вони полягли на полі борні. Марченко посмутнів, коли побачив, скільки людей не повернулося з атаки, і звелів видати Новоспаському полкові ще одного червоного прапора зі штабу. Глибока осінь, наче зійшовши до долини з околицьних горбів, похолодила поле бою. Постріли стали вщухати, ніби вороги збиралися зализувати рани. Ні на чиему боці ще не почувалося переваги. Сміливість, хитрість і одчайдушність не в силі були подолати такої сили французів. А французькі солдати вже почували втому, хотіли кави і пригадували, що вони, власне, б'ються проти революційного народу, за реакцію.

Гонець від Шахая передав наказа — бути напоготові. Перед вечором мав підійти Галат. Півсонний Марченко об'їздив позиції. Він куняв, сидячи на коні, та бачив важкі сні. На батареї Петра Бубона делегація від Новоспаського полку обступила Марченка. Газові бомби посліпили багатьох бійців. Ті, що пропали від газів, не протестували, але

ті, що послігли, вимахували кулаками перед Марченком і погрожували застрелити його або зарубати.

— Хлопці, — одповів їм Марченко, — коли я переможу, я вам пороблю електричні очі. Коли нас розіб'ють — ідть і співайте по дорогах про нашу честь і закликайте до помсти. Сліпого дорога годує.

Марченко останні слова промовив ніби до себе. Потім він вихватив шаблю і закричав пронизливо на всю батарею:

— Браточки, не дреф! У французів барахла повні вагони!

Рейками з боку французів з'явилася дрезина. Над нею віявся й здригався білий прапор парламентарів. Їх сиділо троє на дрезині — похмурі, бліді офіцери союзного десанту: капітан-грек, капітан та полковник — французи. Вони були без зброї. Залізничний насип переходив уперек долину, з нього відко було всі позиції і траншеї, партизани перебігали з місця на місце, стріляючи вгору на честь гостей. Парламентери помітили прекрасне розташування опорних фортів, вірні лінії траншей, в котрих лише досвідчене око могло помітити замасковані кулеметні гнізда. Рішучого бою так і не відбулося досі. Маневри Шахая, заколоти в тилу, що їх чинив скажений Галат, наскоки Остюкової кінноти, уперта оборона Успенівки — діло Марченка, погані настрої солдатів десантної армії — все це спричинилося до того, що французько-грецьке командування вирішило почати розмову з бандитами-повстанцями, відтягти час, зберегти за собою славу — фактично непереможеного війська і, відійшовши до моря, почати похід знову. Парламентери під'їхали до Успенівки, тамуючи огиду й жах. Бандити здатні були, на їхню думку, зарубати або замучити вісників миру. Та нічого цього не трапилося. Колії були порожні — Шахай хотів показати дисциплінованість своєї армії. Тільки біля штабного вагона стояла почесна варта — людей близько сорока, попереду впадали в око мідяні труби оркестру. Почесна варта стояла перед вагоном, як валка розбійників — брудна, закурена пилом і порохом, з кривавими плямами на руках, обличчях, на одежі, повисивши на себе безліч гранат і кулеметних стрічок, револьверів і кинджалів. Оркестр з усієї сили бахнув бравурну мелодію, котра ніби зробилася вже національним партизанським маршем — так часто її грали.

— Марш із «Кармен»? — сказав здивовано полковник, сходячи з дрезини. На площадку вагона вийшов зустрічати сам Шахай. Гості зайшли до вагона, а варта стала голос-

но сміятися з французьких мундирів. Оркестр закінчив грати, і тоді почувлися далекі кулеметні та гвинтівочні постріли. Вони линули десь іздалеку — ніби з-за ворожого табору. Парламентери затривожилися, і грек, котрий знав російську мову, запитав про причину стрілянини.

— Вас, гадів, десь б'ють! — одповів похмуро Марченко.

Шахай-вибіг з вагона, за п'ять хвилин повернувся і покликав із собою Марченка. Останній посварився на парламентарів револьвером і суворо наказав не виходити з купе. Парламентери залишилися самі.

— Це прийшла наша смерть, — зауважив спокійно полковник.

Обидва капітани погодилися. Далеко десь заgrimіли гармати. Чітко було чути кулеметні речитативи. Бухали ручні гранати.

— Це в нашій тилу, — прислухався капітан-француз. Він вийняв з кишені мапу і розіклав її на столі, — сьогодні звідти були відомості, що велика банда селян з багатьма гарматами й кулеметами наближається з степів до Успенівки. Веде її той божевільний, що пустив на вітер шість панцерників і спалив полустанок. Він мобілізував усі села, цей диявол.

Палець капітана показав на мапі участок, звідки чулася одчайдушна стрілянина, на котру вже відповідали французькі гармати і бомбомети і котра все розросталася й голоснішала.

— Вони не дурні, — сказав грек, — вони здорово зруйнують наш тил. До цих ми приїхали миритися, а ті, що прийшли зі степу, не знають про мир і лізуть битися. І звичайно, їх буде розстрошено.

— Тільки б ці в Успенівці не зрозуміли подовше, в чім справа, і дотримали б миру, доки там розіб'ють того мущика, — процідив зі злістю полковник.

— Надія мала, — почувлося від капітана, котрий увесь час прислухався до стрілянини, — слухайте, вже тріщить лівий фланг. З правого — теж чути поодинокі постріли. Стійте, тут у них має бути кіннота — рівнина, бачте, гарна. І рубатися вони вміють.

— Дивіться, — майже закричав грек, заглядаючи у вікно, — он її видко, прокляту кінноту! Вона пересувається поза горбами, як великий полоз, вона чекає, щоб останньої хвилини добити й розігнати знеможену піхоту.

Капітан нахилився над столом. Професійна звичка до своєї справи примусила його забути, хто саме б'ється. Капітан ба-

чив абстрактні військові одиниці, що в руках досвідчених майстрів війни рухалися по полю. Союзний табір здався йому островом серед штормових хвиль. Успенівка розпочала гарматну підготовку. У долині рокотали вже й кулемети. Олівець капітана обкреслив повне коло навкруги союзного табору. Парламентерів охопив жах. Партизани вміло підготувалися й ставали до останньої гри. Поки що гупали гармати. З флангу і з тилу ревли на союзників їхні сталеві горлянки. На лівому фланзі причаїлася піхота, розташувавшись до атаки. Правий фланг охороняв Остюк — перший кіннотник. На його долю випав останній удар, і Остюк мав надію виконати його в кінному ладу. День ішов до кінця. За годину сонце вже висіло над самим обрієм. Усдухли гармати, настала шалена тиша перед атакою. Парламентери ніби бачили, як перебігають поодинокі стрільці і займають свої місця. З тилу давно вже напосідають божевільні селяни, що не розуміють жаху смерті і солодкості життя. Вони лягають купами перед цівками кулеметів. З фронту — вийшов у долину успенівський гарнізон. З лівого флангу починає атаку піхота. Є лише один вихід для союзного війська, але й там чекають на нього клинки Остюка. Сонце заходить серед тисяч смертей. Останні подихи тисяч людей холонуть, вийшовши на осіннє холодне небо. Парламентери бачать у вікно, як з останніми променями сонця йде до бою кіннота. Це безум, бо половина її загине, не дійшовши до ворога. Полковник і два капітани відчують страх з такої самопожертви, з такого щедрого офірування. Ніби й краю немає людським істотам, що так віддано мчать до бою. Надворі темнішає. Парламентери сидять іще зо три години, дослухаючись до кожного звуку. Потроху потухає бій. Десь іде мовчазна розправа. На кінець четвертої години чекання до парламентерів зайшов Шахай. Він так і зайшов з револьвером у руці, як тримав його увесь час, керуючи боєм. Із зусиллям розігнув він пальці і поклав на стіл порожнього револьвера.

— Вибачте, що довелося трохи почекати, — ми саме підписували деякі пункти попередньої угоди, — сказав Шахай так, ніби у нього зовсім пропав голос.

— Які результати бою? — запитав полковник, і грек повторив ці слова руською мовою Шахаєві.

— Полонених ми не брали, бо не вміємо їх стерегти, а так: хто ліг, хто побіг, хто потягом поїхав.

— Ви порушили закон білого прапора, — закричав капітан, і грек став, хвилюючись, перекладати, — ми ще поверне-

мось і вогнем пройдемо по вашій країні. Ви ще пожалкуєте, що затримали парламентарів, а самі зробили ганебне діло.

— Ми готові вас вислухати, — одповів шепотом Шахай, — кажіть, що ви хочете нам запропонувати.

Голос Шахая був хрипкий і натомлений, але почувалося, що говорить переможець. Які вимоги можна ставити до переможця, коли кожен м'яз його кричить — «горе переможеним»? Все те, з чим парламентарі приїхали, далеко одкинув останній бій.

— Ми просимо, — вимовив полковник, — ми просимо відпустити нас до своїх. І коли ви виграли бій, — дати нам можливість відійти до моря, сісти на пароплави і відплисти додому. Двох тижнів нам досить.

— Я не дам вам і години, — усміхнувся Шахай, — завтра вранці ми будемо біля моря і заберемо все, що не буде на кораблях до того часу. Вас трьох я відпущу трохи згодом, коли можна буде вжити заходів до вашої охорони, доки ви доїдете до своїх. Ви матимете зараз можливість побачити моїх маршалів. Я дав наказа не переслідувати вашу армію, і командири мої швидко будуть тут.

До вагона зайшов Марченко в розідраній матроській сорочці. Очі його горіли, як у вовка, червоні повіки набрякли. Він ніс у руках прекрасну французьку офіцерську куртку. Не соромлячись присутніх, Марченко скинув сорочку і надяг куртку, що ледве зійшлася на широких його грудях.

— Це зайшов маршал Бернадот, — сказав Шахай, — він поки що не князь Понтекорво і не кронпринц Швеції, але він має всі дані для цього. Він — син новоспаського корчмаря, як Мюрат. Рано пішов до флоту, переплив два океани й кілька морів. Надто любить жінок і славу. Для цього живе і хоче бути першим. Сьогодні він командував Успенівкою і сам водив в атаку полки. Ви могли відчутти, як він бився. Це його шабля била вас з фронту.

Марченко дрімав, знесилений боєм. Він не слухав Шахая, у грудях його клекотів сон.

— Це ось заходить маршал Остюк, — сказав Шахай, коли в дверях з'явилась постать Остюка з перев'язаною лівою рукою. Марченко розплющив очі і подивився на Остюка. Кіннотник дзенькнув острогами і привітався з офіцерами. Він ледве рухав ногами — його вимучило сідло.

— Хазяїне, — Остюк сів поруч Марченка, — попорубала моя шабля лівий фланг. Коли б не твій наказ, — ми б

гнали їх аж до моря. Скільки коней наловили ми в темряві, а віслюків розігнали геть по степу!

— Остюк — син селянина і вже сім років не скидає військової одежі. Це його кіннота на лівому фланзі сіяла паніку. Шабля у нього — маленька кубаночка, чорнява співуха. Плачено за неї табунами коней і сотнями голів. І ще ніколи вона не пощербилася.

— Зараз зайде маршал Галат, — продовжував Шахай після паузи, — раджу вас поглянути на цього юнака. Він пробився з панцерниками крізь ваш фронт, і це він налетів з тилу — нестримний та безжальний. Пригадайте генерала вашої революції Лазаря Гош, що помер 29 літ віку. Він дорівнював лише Наполеону військовим генієм. Це — Галат — син робітника, сам робітник, що приїхав у Новоспаське до своєї тітки і залишився у нас жити і після революції.

Двері широко розчинилися, щоб пропустити Галата. Він сповістив Шахая, що Виривайли хочать йому щось сказати і просять вийти надвір.

— Хай зайдуть сюди.

— Вони несуть голову свого брата Петра і рубають усіх полонених, котрі трапляються їм по дорозі.

Шахай зблід, як бліднуть під час гніву. Марченко устав з місця і вийшов з вагона.

— Хай зайдуть сюди, — повторив Шахай.

Галат нехотя пішов до дверей і гукнув на когось у темряву. Зайшло троє Виривайлів. Семен ніс чорну голову Петра. Похмура велич братньої жалоби затрусила увесь вагон. Французи зіщулилися, коли Семен поклав голову на стіл і почав плакати перед Шахаєм, б'ючи себе в груди. Мертва голова Петра ніби спала. Вічна усмішка лежала на устах її.

— Братику наш рідний, — стогнав Семен, — та чим тебе поминати, згадувати? Чи кров'ю, чи піснею, чи високою могилою? Дивися, брате-соколе, ось сидять твої воріженьки, — глянь на них, братику, упийся їхніми бланганями, бо я їх зараз різатиму...

Шахай підійшов до Семена і поклав йому руку на плече.

— Скільки ви людей уже втратили, хлопці?

Од дверей вийшов вперед Панько, несучи оберемок шабель.

— Не сиди, небоже, то й Бог допоможе, — сказав Панько і поклав шаблі на стіл поруч мертвої голови. — Чуже горе — за ласощі, а своє — за хрін. Свічки поїли, а самі очима свіtimo.

— Це все французькі полки, — пояснив Іван, — кожна шабля — полковник. Погуляли ми сьогодні, батьку. Дозволь тепер братові честь ізробити і достойно поховати.

— Несіть його, хлопці, на гору. Там буде яма для всіх наших братів. І зверху покладемо голову Петра. І насиплемо високу могилу.

Виривайли вийшли. Після них залишився легкий трупний запах. Парламентери, приголомшені й налякані, відчували, що вони божеволіють. Півгодини в купе була мертва тиша. Галат і Остюк спали, хропучи вві сні. Шахай раптом устав на ноги і запропонував французам відправити їх до своїх. На рейках знайшли дрезину, сіли, і Шахай проїхав з парламентами усі небезпечні місця. Попрощавшись, Шахай на своєму Сірому повернувся до станції. Йому прийшло на думку, що треба сповістити столицю і людність Радянської республіки про свою перемогу. Телеграфіста він застав біля апарата. Поруч лежала чернетка телеграми, підписана Марченком. «Розбив французів під Успенівкою, — писав Марченко. — Шахая забито в бою. Марченко».

— Телеграму цю вже послано?

— Послано.

— На яку адресу?

— Новоспаське. Наталці Шахаєвій.

Шахай здивувався і дивувався досить довго, складаючи нову телеграму дружині, що спростовувала Марченкові відомості.

Велике портове місто бриніло від юрби. На рейді ще ворухилися перевантажені пароплави, крейсери й міноноски, деякі з них ще зрідка стріляли на місто, в котрому вже хазяйнувала партизанська армія. Вона збільшилася неймовірно після перемоги під Успенівкою. Оркестри гриміли на вулицях — це був той же марш із «Кармен». На балкон готелю вийшла група командирів. Їх зустріли пронизливими криками й вітальним свистом. Мав говорити голова місцевого запілля.

— Не треба! Шахая! — кричала юрба.

Тоді вийшов наперед Шахай.

— Не треба! Шахая!

Ничипір Марченко проштовхався наперед і став, заклавши руку за лацкан французької куртки.

— Я був отаман Шахай! — хрипко й гаркаво кинув він. Кілька хвилин йому не давала говорити людська пристрасть. Він підніс руку догори, і все вщухло.

— Я переміг переможців світу! Європа першого сорту сіла на кораблі і пливе від наших берегів! Європа другого сорту переходить у цю хвилину кордон, і моя славна кавалерія на чолі з маршалом Остюком — топить їх у ріці!

Через річку понтонами відходили розбиті французькі й грецькі полки. Кіннота Остюка напосідала без перерви. Ар'єргард ворога відстрілювався з кулеметів, боронячи переправи. Дорогами валялося майно, розкидане в паніці. Осідлані коні бігали самі по степу. Прекрасний осінній день погасав, як дзвін. Остюк зі своїм штабом розташувався на горбі і пив з фляги вино. Рештки французів перейшли ріку. Ар'єргард іще охороняв понтони, і кіннотникам не хотілося златити з коней, щоб урукопаш схватитися з ар'єргардом.

Несподівано збоку — за кілометр від Остюка — з'явилася група французів, котра запізнилася до переправи. Їх було близько шістдесят. Вони йшли, рідко розсипавшись по полю, маючи на флангах по кулемету, йшли — гвинтівки на ремінь. Їхній швидкий марш та спокійна витриманість розсмішили Остюка. Він кивнув пальцем на них сотенному Василичину.

— Візьми їх, Васько.

Василичин помчав до сотні, заспівав біля неї команду і повів сотню за собою на жменьку французів. Василичин знав, що треба опішити людей для такої атаки, але йому перешкодила самовпевненість переможця. Французи підпустили сотню близько, обернулися, лягли і так зустріли кіннотників, що Остюк аж почервонів, дивлячись, як розлетілася сотня на скалки від французької дружної відсічі.

— Візьми їх полком, — сказав сердитий Остюк другому братові Василичину.

Другий брат, ще більш самовпевнений, повів полк ніби на парад. Нікчемна купка французів знову лягла і достойно зустріла полк. Заторохтіли з флангів кулемети. Полк зупинився, розбився на дві половини і став тікати в степ. До Остюка підскочили розлютовані командири інших полків, але Остюк наказав грати одбій. Сурмач просурмив одбій.

— Хай ідуть, — були слова Остюка, — ну де ти візьмеш іще такого славного ворога!

Він осміхнувся, і його обличчя стало прекрасним, як полонінь.

ТРЕТЯ ПІСНЯ

Г о л о с:

Приходь іздалеку, одчай труби,
Великої військової тривоги!
Летить, летить весняної доби
Земля і кінь, списі і корогóви!

О вітре мандрів, весну розвівай,
Підкинь до неба пил полків кінноти!
Земля лежить — щасливий, теплий край,
І коливаються її висоти.

Встає туманна путь і день оман,
Весна народжується під копитом.
У неймовірний синій Ханаан
Ідуть полки за Марченком забитим.

Червоний прапор батареї, бригад
На рани їхні ляже, як товариш,
І партизанський бойовий фрегат
Поставить марс, і брам, і бом-брам-парус!

Весна, як струмінь, з безвісті тече,
Як постріли, біжать пісень повтóri...

Х о р:

Ми стаємо плечима до плечей,
Як ост і норд, як вест і зюйд на морі!

Кінь затримався на кручі тільки мить. Потім він химерно затріпотів, летючи плавко вниз, і за ним водоспадом сипалась у воду земля, що її збило кінське копито.

Уже зникаючи з конем під водою, він бачив, як оглянулося все його військо, що їхало мостом. Механічно сповз із сідла й поплив біля морди Сірого, тримаючись за гриву й допомагаючи рукою плисти. Кінь лагідно косив оком на хазяїна, на кучеряву голову, що її він любив більше за себе. Сірий був розумний кінь і весь свій розум віддавав кучерявій голові. Так пливли вони через ріку.

Це був вірний хід. Шахаїв парубоцький хист затуманив серця партизан. Давня забута юність і нерозважність пролетіли раптом. Тільки почуття тремтіли у всіх і любов до плавця.

— Ех, і душа доброї конь!.. — співали тихо партизани, піднявшись на стременах.

Весна розкрила свої крила. Вона летіла вниз — на масні поля, затуляючи рукою лице. Золотими стрілами радості бовваніли далекі могили. Щось невловиме літало в повітрі, пахучіше за чебрець, терпке, як молоде вино.

Вже й ноги останнього коня процокали через місток, поважно пробігла остання гармата за восьмериком коней, і за нею стомлений гарматник поспішав, ламаючи вербових бруньок собі на шапку. Закурена пилом піхтура проїхала підводами, бовтаючи заціпенілими ногами і мріючи. Вже й пил почав сідати урочисто.

Тоді зодягнув Шахай мокру одіж. Голі груди обвіяв вітер ще раз. Заіржав тихо Сірий, оглядаючися назад. Шахай сів на коня легко й весело, і копита дрібно били дорогу — розлогу й суху. Там, де за балкою оживав і зеленів падалишній хліб, він наздогнав своїх.

За кавалерією їхала тачанка, правив блискучий Макар, на тачанці сиділа жінка з дитиною. Це була єдина жінка загону. Сірий зменшив свій біг і пішов підтюпцем. Макар глянув назад через плече.

— Батьку, — сказав, — ще не обіди?

— Які в рейді можуть бути обіди?

Шахай подивився поперед себе на тінь. Сірий перемінив ногу. Дитина, що спала на руках матері, розплющила сонні очі й зараз же знову заснула: її вколисав прекрасний день і звичний степ із Сірим та батьком.

Далі їхали мовчки. Кіннотники далеко спереду доспіували десяту пісню, яку виводив маршал Остюк. Це була пісня про чумака, що з батіжком доганяє долю. Вітер розносить степом горе чумацької душі. Через те, що вітер малий, чи, може, через те, що обрії розходились далі й далі, пісня пливла за кіннотниками.

Гарматники трусились на ящиках. Комбат Соса крутив вуса й намагався вгадати свою кар'єру. Їздові на конях боком сиділи на сідлах, думаючи кожний. Кулеметники порозвалювались на тачанках, і здавалося, що їм і чорт не брат. Довгі чуби виглядали з-під кашкетів, і мимоволі згадувались руки, що пестили б таку красу.

А піхота пісень не співала. Сидячи на полудрабках підвід, вона говорила про землю.

— Тут би та пшениці вкинути.

— А може, баштан?

— Баштан балку любить, щоб холодок був увечері.

«Пшениця», «жито», «чи глибоко вода?», «дерева немає» — і мимоволі очі звертались на командира, що був їхньою волею. Чи не все рівно куди — щоб він тільки був на коні та його спокійні очі спереду. І землю, і Шахая вони любили однаково.

Власне кажучи, весни ще не було. Суха ковила ще стояла міцно. Але куди дінеться вона за тиждень? Куди піде її глузливий шелест, коли заговорить нове покоління трав? Зникла ж уже її золота краса й павутиння степової осені? — Зникла!

З вирію — чудесної сторони! — вертаються журавлі. Завжди весна й журавлі — це одна мелодія. І здалось, що тіні від журавлів упали на військо.

Саме з'їздили в полонину. Кіннотники вигравали на губах неймовірно сороміцьку пісню, не червоніючи. Сло-

ва гинули у висвистах та зойках. Тільки мелодія гугоніла. Та танцювали коні.

На обрії, що був зовсім близько — по той бік полонини, — замаячили постаті. Вони бігли, як шалені, кіньми. За чим вони гнались? Це ж не кіннотники, що оббігти хочуть ворога, — вони махають руками, як вітряки. Невеличкі селянські коні мчать просто в полонину. Це — селяни.

Гін із двоє ще до війська їм бігти. А між ними та військом трава кублиться, хрущить, шумить молочай сухий і полинь. Біг якийсь чи, може, льот? Ось-ось цей слід повернув по траві, обминаючи військо. Ще швидше тріскотить трава. Обминає передніх кіннотників. Що це?

Шахай сміється, звертаючись до жінки:

— Хорти зайця погнали!

Хорти пробігли за кіннотниками, приминаючи траву, як вітрова хвиля. Потроху зупинилися несміливо селяни й не знали — злізти їм з коней чи не злізти.

Кіннотники замовкли. П'ятеро соколів відокремлюється від них, нахилиючись кожний до гриви. Починається погонь. Наче то риби дивні пливуть по землі, пливуть ковилою, стеляться, витягуючись удвоє, перелітають рівчаки. Наче то тумани вночі звиваються клубками, щоб долетіти до місяця. Гей, дзвенить вона, як вітер, людська відвага!

Але не такої думки Шахай.

Він підніс до очей бінокля, і Сірий став, як неживий, затримуючи дихання.

— Летять добре, чортові сини, та не знаю, де сядуть. Як ти гадаєш, Макаре?

— Сволочі!

Макар, не повертаючи голови, презирливо дивився на вершників. Усе військо стояло в полонині. Піхота проминала ноги, скачучи й борюкаючись. Кулеметники зняли чохла з кулеметів і ладили стрічки.

— Сюди веди! — крикнув Макар кіннотникові, що гнав поперед себе селян.

Селяни підійшли й потупились. Їхнім коням заглядали в зуби й шарпали за хвости десь за першими підводами. Селяни дивились мовчки на Шахая, чекаючи його слів. Вони знали партизанські закони — «мовчи, визнаючи» і «взнавши, мовчи» — і виконували їх завжди. Вони чекали запитання.

— Привести їхніх коней, — сказав Шахай, злізши з коня й поправивши на собі пояс.

Селяни ще більше похмурились, тільки в очах їхніх пройшов блиск радості і зараз же загинув.

Коней привели.

— Як звать? — запитав Шахай, підносячи руку до вуха кобили, що підвела голову.

— Рябою.

— Так от — забирай свою Рябу та доганяй хортів.

Селяни подивились один на одного. Їхні подерті свитки світили латками. Чорні й шкарубкі руки не знали, куди дітись у подяку. Нарешті одна з них торкнулась командироваго френча.

— І заприсягнусь, що ви наші. Гарна в тебе бандочка, батьку!

Макар проковтнув посмішку. А степові очі Шахаєві відверто сміялись.

— А чого вона тобі подобається — оця моя банда?

— Коні добрі, люди правильні, та й ви, видать, нічого собі чоловік. За нас ходите.

Переднім кіннотникам набридло стояти на місці. Їхній Остюк примчав до тачанки. По-молодецькому злетівши з коня, він козирнув, дзенькнувши острогами.

— Зачекай, — Шахай підійшов ближче до селян, — навкруги тут не зустрічали якого війська?

— За залізницею по селах стоять трохи — в погонах. Та в тебе більше.

Сила була справді добра: гармати вилискували на сонці в ряд і десятків зо два кулеметів на тачанках. Сотня доброї кінноти і решта — підводами.

— А тут, на горі за насипом, поїзд із гарматами ходить. Сюди й туди.

Зустріч наявно ставала корисною. Оглянувшись кругом, Шахай дав наказ Остюкові вислати розвідку.

— Хорти, певно, і самі знайдуть дорогу додому. Паняйте! — сказав він неголосно до селян і взявся знову за бінокль.

Чорні крапки, що ними зробились п'ять кіннотників у далечині, збільшилися і поближчали увосьмеро. Вони мчали далі, пригнувшись на сідлах.

Раптом біла квітка розкрилась високо над їхніми головами і потім друга й третя. Шахай, усміхнувшись, покликав ординарця. В полонину долетіло один за одним три вибухи шрапнелі.

І майже одночасно, як луна, стукнули відгомоном звуки від ворожих гармат. Полонина вся заклацала зброєю. Кулеметники обняли свої машини.

Вершники мчали назад. Ще три шрапнелі луснуло вгорі, обдавши їх жахом смерті. І потім стрілянина вщухла.

Степова балка мусила стати вихідним пунктом бою. Синьо-рожева хмарка вгорі пливла самотньо над неміряним степом. Вона наближалась до сонця.

Все затихло перед боєм. Над кіннотниками знявся прапор. Тремтяча рука якась тримала його, пригорнувши до себе.

Талановитий Галат бігав від тачанки до тачанки. Він проклинав себе самого і всіх на світі, шукаючи шапку, через яку й день йому немилий і воювати він не хоче — на сміх людям — без шапки.

Ординарець наче з-під землі вилетів на бистрому коні. Обсмикуючи на собі гімнастерку, він розповів Шахаєві про бронепоезд, що ходить він по рейках, сюди й назад, маневруючи.

Повернулись і розвідники. Остюк сам під'їхав із ними, похитуючись станом, як кокетлива дівчина.

— Це твої люди, Остюче, за зайцем бігли?

— Це мої.

— Покликати.

Полонина гула, як вулик. Особливий хвилястий тон — сторожкий і тривожний. Наче відразу думки вийшли на день, тріпочучи на сонці. Все стояло вкупі — так, як поставила дорога. Розвідники повертались на свої місця, згори поглядаючи на піхоту й заграваючи з гарматниками. П'ятеро кіннотників Остюкових нарешті під'їхали — мокрі й потомлені. Вони зупинилися перед командиром, чекаючи нагороди за геройство. Коні їхні були сірі від мила, з обвислими гривами й хвостами, і важко дихали, закриваючи часом очі.

— Судити вас будемо потім, — сказав Шахай, — за вашу заячу відвагу під час рейду. А тепер спробуємо, — промовив він тихше, — яка вона у вас. За мною!

Він спокійно зрушив із місця свого коня й поїхав уздовж валки партизанів. Поруч із ним їхав Остюк, задуманий і суворий, а позаду — п'ятеро.

Коло кіннотників стали всі семеро. Остюк передав щось своєму помічникові. Привели двох запасних коней, і на них сіло двоє кіннотників. Які в них були думки? Такий страшний переліт — від нагороди до суду — зігнув їм спину. А про-

те, спитайте партизана, що таке є, зрештою, смерть. Особливо, коли рука вірного товариша пустить кулю в серце.

Шахай виїхав на гору. Дійсно, далеко десь між залізничними насипами вився кучерявий дим. Ось він і вийшов по цей бік. Сонце вдарило його з полудневого неба стрілами, наче зупиняючи. І він зупинився.

Шахай показав пальцем ліворуч по залізниці, де верстов за п'ять стояла купка дерев.

— Ідьте до тих дерев. Поспішайте. Бронепоїзд мусить бачити вас увесь час. Коли ми перейдемо залізницю, повертайте за нами.

Остюк незрозуміло дивився слідом за кіннотниками.

— Їх переб'ють з бронепоїзда. Вони й половини не проїдуть.

— Ти, Остюче, подумай, що буде. Знаєш гру в те, хто дурніший вийде?

Остюк звів плечима, махнув головою.

— Це коли певна дія викликає одну певну думку. Що ти подумаєш, коли дівчина винесе тобі гарбуза?

— Я їй вимажу ворота!

— Ти думатимеш, що вона за тебе не хоче. А коли ворог почне ставити проти тебе гармати — що тоді думати? Невже — що ворог хоче знятися на карточку?

— Я йому, сукиному синові, покажу, як виставляти гармати!

— Ти будеш певний, що він пустить шрапнель або картеч. Тепер же, що подумає інтелігентний капітан на бронепоїзді, коли побачить, як летять твої хлопці йому навперейми?

Але Остюк уже сміявся, вставши на стременах і взявши руками за шию коня.

— Він подумає, що вони зірвуть йому рейки! Це є гра. Не гірш Успенівки.

З бронепоїзда побачили метких вершників трохи запізно. Пустили зо три шрапнелі високо в небо. Вершники їхали далі. Ще кілька шрапнелів приліпилося до безхмарного неба. Бронепоїзд став потроху одсуватись, звільняючи путь. В'їхав у насип і швидко вплив по другий бік насипу. А вершники все бігли йому навперейми.

За знаком Шахая Остюк засвистів умовно в полонину.

— Чим же вони там зриватимуть?

— Жаль, що немає чим. Динаміт вийшов увесь.

І Остюк сміється знову, розвалившись на сідлі.

Військо ледве показалося з полонини. Вітер розколихував прапор, нестерпимо ворожий до блакиті і здалеку видний. Він був дисонансом в оцій весні — з її невловимою блакиттю повітря та сіренькою зеленню землі. Наче птах якийсь, викупавшись у фарбах вечірнього заходу, коли сонце лягає в долину, виринув і несеться собі, колишучи крилами.

Червоного прапора красна зоря
Обійде із нами далекі моря.

Це пісня лунає від кулеметів. Галат диригує з своєї тачанки. Це тачанка стоїть, і навкруги неї кулеметники з чубами на цілу околицю. Завзято доспівають свою пісню, похитують у такт головами. Вони обнялися й стоять, поклавши руки на шию один одному. Шахаєва хитрість облетіла вже всіх, звеселивши.

Але й кулеметники ось рушають. В'ється степовий пил з-під коліс. Жайворонок висить на невидимій нитці, співаючи весну. Пісня його тремтить згори, не перестаючи, наче ллється десь в озерце чистий і холодний невеличкий струмінь.

Їхали далі.

Ген-ген позаду залишилась залізниця, на ній досі маневрує поїзд. Пішла бита дорога. Розтяглась валка вздовж, і край її заховався в долині. Недільне сонце падає нижче й нижче. Весно, весно, прийди на ці поля скоріш і полий їх травами хлібними і сіном, сіножатями й царинами!

Працівників у полі не чути. Одчайний безголосий сум обгорнув усе і кричить — просить робочих рук. Земле наша, матінко, кров'ю полита, лежиш ти напохваті у всіх! Кожний руки, що від бажання спітніли, кладе на тебе. Але хто покладе руки на чепіги? Хто по́том закрапле борозну на дощ і на врожай? Так і хочеться застромити зброю на межі й піти вздовж за скибою, витираючи піт. Ще не час, однак.

Так думає Шахай. Сірий аж замріявся, легко тупаючи поруч тачанки. Їздець не підганяє його, віддавшись думкам. Проте нічого не вчитаєш у нього на обличчі. Похмуро зламні брови й над ними високе чисте чоло — на перший погляд. Далі й суворі уста запримітиш, і сильне підборіддя. Це — звичайний парубок. Роки царської війни поклали багато важких думок у мозок, і ці думки світять тепер з очей.

Суворе обличчя! А гляньмо-но, коли усмішка покривить губи йому, коли розправляться брови — кращого не знайдеш у світі обличчя. Ось воно сміється й тремтить куточками губ — блищать степові очі. А в той же час і наче стримує цю усмішку, знову хмурить брови — і ще дорожчим від цього стає! За цю усмішку можна піти на скін, можна вирости в своїх очах, знайшовши сили для нелюдського діла. Тільки з нею можна розуміти всю велич і таємність слова — чоловік.

Уже потомилися коні. Вже не співають пісень кіннотники. Навіть Галат похмурило лице своє, звисивши одну ногу з тачанки. Земляна пара коливається на обрії — то жене святий Петро отару овець. Парко в повітрі.

— Тату, сідай до нас із мамою.

Це дитина порушила тишу. Мати ніжніше пригорнула її до себе, а Шахай зліз з коня і поїхав тачанкою, тримаючи Сірого за повід. Дитинча горнулося тепер до батька.

Нерівний і мелодійний звук повис раптом. Шахай співав. Його думка, літаючи десь, а може, логічно мандруючи, розважала себе піснею. І дійсно, здавалась розмовою ця пісня. Даремно шукати б умілого співака. Паузи розтягались тут неможливо. Певні звороти мелодії повторювались не раз любовно, забиваючи інші. Але ж чому такою близькою оця пісня стає Макарові, що зсуває він кашкета і лагодиться й собі підтягати голосно?

Верховино, ти світку наш!
Гей, як у тебе тут мило!.. —

співає Шахай.

Спереду оглядаються чомусь кіннотники. Комбат Соса аж обкрутився конем двічі. Піхота ставала на полудрабки. Потім і Галат заворушився. Остюк відстав потроху від своїх, байдуже наче оглядаючи партизанів. Він ізліз поправити підпругу й замість того перестелив пітника. Пил невеличкий від колит та коліс обгортав йому ноги. Сонце просвічувало крізь цей пил, і здавалося, що стоїть Остюк за чудесним кущем, що куц узявся весняними бруньками й пухом і через те — прозорий.

Нарешті сідло лежить як слід. Остюк оглядає його критично ще раз.

— Цабе з дороги! — кричить йому Макар.

Остюк ніби раптом помічає Шахая. Мить — і Остюк на сідлі.

— Як ся маєш? — під'їздить він ближче до тачанки. — Там усі хлопці бояться, чи не захворів ти часом, що сів у бричку. Насправді, як?

Справжня тривога є в його словах. Але він боїться показати що тривогу. Він тримається свobodно, слідкуючи за Шахаєм, щоб учасно обернути все на жарт.

— Добре, — каже Шахай, — все гаразд.

Потім придивляється наперед.

— Твої розвідники поспішають.

Кілька хвилин мовчать. Остюк їде поруч, байдуже помахуючи ремінцем. Зброя в нього командирська — шабля, маузер, карабін, до сідла приторочений, та французький бінокль на грудях. Шапка-кубанка з чорним верхом ледве тримається на голові.

— Мчать просто сюди, — каже Остюк.

Шахай поправляє пояс. Торкає рукою револьвер у кишені (іншої зброї він не має) і сідає на коня. Під'їздить і розвідники. Їх двоє. Один говорить, а другий важко дихає й дивиться просто в рот першому, наче хоче заповнити його своїми словами.

— За горою в долині село. Перед селом вітряки. Там стоять кулемети. Стоїть багато піхоти. Кавалерії мало.

Наче вихор, полетів Сірий під гору; поминаючи своє військо, Шахай знав, що все воно здригнулося. Підсвідомість певність небезпеки викликає поспіх. То дурниці — спокій перед боєм! Кожний поспішає так, наче всі сили його потрібні тільки на годину. Всі чуття неможливо загострюються. Кожне слово викликає думки й думки. Як метеори, проносяться вони, затуманюючи кришталевий день, а може, ще більше дзвінкою нерухомості надаючи повітря. Наче сон сниться, нервовий, напружений. Дурниці, що дехто спокійний буває перед боєм!

Шахай такий, як і всі. Але він витриманий неймовірно. Він спокійний з виду, як гіпнотизер, що тримає в себе ключі від душі цілого війська. Він вилітає на гору і стає так, що ворог може бачити тільки його голову. Остюк, Соса, Галат і Марченко, начальники п'яти сотень піхоти, стають позаду.

Поволі збігає в долину рілля, клаптики сінокосів і озимина. Сонце просушило її за день, вигнавши пару. В долині село відгукується різними голосами, так що й не розбереш: чи воно корова реве, чи горобці там з весни радіють, що прийде вона всім на радість. Верстов зо дві до села —

не розчуєш толком. Десь димарі димлять — хазяйки вечерю варити заходжуються, і дивно якось збоку дивитись на мирне оце життя поруч з війною.

Великими групами стоїть перед селом військо — до тисячі набереться. Чекають. Але щось гармат не видно — не знати, чи поховано їх, може.

Шахай думає, що це зручний випадок для артилерії. «Вони не чекають на мене так швидко — легше нападати, ніж оборонятися. Де ж, однак, їхні гармати?»

— Соса, — каже Шахай, — давай сюди батарею. Став її отут на відкритому — поспробуй розгромити оту купу.

Соса привів свою батарею на ристях. Одна за одною чотири гармати стали в ряд на бугрі. Вже поодлітали назад передки з кіньми, і наводчики взялись до панорам.

Р-раз! — вибухнула ворожа гармата.

Р-раз! р-раз! р-раз! — іще три приєднали до першої свої голоси.

Ворожа артилерія закопалась перед селом за млинами й садить тепер на пристріляне місце. Як же ж іскопилися гарматники! Земля стовбурами стала навкрузи, закривши очі кривавим туманом, а сонце раптом коливатися стало на небі. Де вже тут стріляти! Підлетіли коні з передками, причепились, шарпнули — і покотилась батарея назад, не сказавши свого слова.

На ворожій боці до чотирьох гармат долучилося ще чотири. Від ляку заговорило кілька кулеметів і відразу ж замовкли. Піхота розбилася на боки, розсипалася, як мак, уздовж, утворивши фронт. А гармати били правильно й точно, підкидаючи землю й орючи поле, наче хотіли перепону покласти між ворогом та своєю піхотою, що поволі розгорнулася в одну розстрільну¹, маючи й резервні розстрільні. Вона йшла в наступ, розправивши фланги, як крила, і відкинувши їх трохи назад для більшого розмаху. Всередині фронту чорніли тачанки з кулеметами.

Шахай не чекав, доки ворожа піхота насяде його партизанів. Людською кількістю ворог задушить і зітре з землі. Але ніхто навіть і гадки не мав, що командир вагається або хвилюється.

Балка нагадувала приблизно велетенську підкову, що охоплювала своїми боками ціле поле, яким тепер наступала во-

¹ Розстрільна — цеп.

рожа піхота. Кінці підкови сходилися в селі, де була артилерія. На вершку підкови стояли партизани. План був ясний.

Через хвилину партизани зникли, залишивши ворогові порожнє місце. Ліворуч балкою пішла Остюкова кіннота, підсилена кулеметами. Праворуч балкою повів Шахай решту війська — піхоту, гармати й кулеметників. План був — ударити ворога зразу в обидва фланги з боків.

Стали. Троє вершників помчало далі балкою до села, а весь загін лаштувався до бою. Розтяглися півколом гармати, повернувши на ворога морди. Вся піхота залягла на горбі в ряд. Кулеметники розбіглися з тачанками на фланги, і Галат без шапки лаявся коло підводи з патронами, не сміючи піднести голос. Тільки ворожі гармати стукали далеко. Все робилося в такій страшній і нервовій тиші, що всім здавалося — нічого на землі немає: ні міст, ні сіл, ні людських звичаїв, тільки вони самі зійшлися тут на герць, самі на весь світ — вони та їхній ворог...

Шахай обережно під'їхав. Він побачив фланг ворога, що наближався до нього. Розстрільна йшла бадьоро й енергійно з правильними інтервалами між людьми й кулеметами. Такого ворога варто було подолати. Він подав знак гарматам і ліг на землю коло Марченка. Він почував, що всі люди дивляться на нього, і спокійна усмішка ледве пролинула на його губах. В собі він був певний, і це відчував також і Марченко, чию загибель у кінці рейду оспівувала армія. Марченко сам був криця, і ніщо не страшило його.

Ревнули гармати, і снаряди полетіли через партизанські голови вперед, розриваючи повітря і скажено виючи. Зразу наче всі стали трохи недочувати.

— Тепер пора, — сказав Марченко після третьої сальви¹.

Він скочив на ноги і пронизливо закричав:

— Хло-опці!

Все підвелось.

— Гайда!

П'ять сотень піхоти рушило рішуче вперед. Розгорнулися в ширшу розстрільну. За ними тягли по землі кулемети. Галат із кулеметниками на тачанках залишився в резерві. А гармати били вже по ворожій артилерії, мацаючи набоями, як пальцями, вдалині.

Коли вибігли на бугор, чекали побачити Остюка з кіннотою на другім боці. Але його не було.

¹ Сальва — залп.

Ворожі лави розгубились трохи, діставши короткий і страшний удар на свій лівий фланг. Забігали люди, передаючи бойовий наказ. І швидко ворожий фронт став повертатись, шикуючись, розгортаючи свої крила, щоб битися в лоб. А Остюк ще не з'являвся.

Ворог рушив уперед, його артилерія намацувала партизанські гармати. Не раз і не два падали партизани. Але була вже невидержка.

Тоді махнув командир Галатові. Тачанки вилетіли з обох боків, помчали скажено вперед і, зробивши кожна красивий заворот, застрочили відразу всі шістнадцять кулеметами. Ворог відбивався своїми. Його люди, лежачи, брали галатівців на мушку, але багато візьмеш ти, коли в лоб тобі летять тисячі смертельних мух, свистять і риють землю! Це тяглося кілька хвилин. Партизанська піхота за цей час нарила землі й лежала вже в шанцях, готуючись до відсічі. Ворога трохи порідшало від кулеметів, він одсунувся назад. Всі тачанки вмить повернули коней і, підстрибуючи по озимині, бігли до балки. Піхота відразу ж прийняла на свої плечі весь бій. Остюка ж усе не було.

Хвилин двадцять уже йшов бій. Настрій складався поганий. Ворог навідав міцніш і міцніш. Його люди, чуючи свої гармати, мали бойовий дух. Партизани в шанцях нервувались, як малі діти, — багато з них стріляло, не цілячись, заспокоюючи цими пострілами панічність і страх смерті. Тільки сотня обстріляних вовків лежала спокійно і стріляла, вишукуючи ворога. Панічність була в самому повітрі. Отак скочить хтось на ноги та й біжить просто під кулями, виючи по-звірячому, загубивши пам'ять. Найхоробріший партизан може піддатися паніці — це пошесть, безум, що спалахне в одну мить, і не знати, з якими страшними наслідками! Через те й не люблять партизани боягузів: такий і сам пропаде, й за ним усі хоробрі, що завітчали себе перемогами. Боягузові одна доля — смерть!

Шахай відчув цю панічність. Зібравши волю, він сів на коня. Тільки непереможність і спокій командира рятують становище. Він поїхав під свистом куль легкою ристю до лав, знаючи, що спокійна й привітна усмішка повинна бути на його губах. Він під'їхав до лав, скалячи зуби.

— Хлопці, — почули всі, — я з вами!

Паніка пройшла, очистивши повітря. Стало легше дихати. Часто почали стріляти бійці. Тільки один партизан,

почувши рану на голові, зірвався з місця в смертельній тузі, хоч рана й була легка, і побіг назад, кричачи дико. Шахай, підбігши конем, ударив його кулею з револьвера. Боягузова кров бризнула на коня. Ще одного втікача забив Шахай. А кулі лігали, як трутні, тонко співаючи погребні пісні. Душа тужила перед смертю.

Бій важнав.

В цей час замовкли ворожі гармати, і стало уривками чути, як строчить там кулемет. То трое партизанів допалися до ворога! Вони мчать по селу, стріляючи в світ, та утворюють ілюзію раптового наскоку на ворожий тил. Артилерія замовкає.

Ворог губить свою бадьорість. Уже партизани беруть до своїх рук ініціативу. Завзято йде лава на сильнішого ворога. Аж ось і Остюк з'явився на рівнині. Кіннотники мчать, вилискуючи шаблями, і вигукують, кричать, ревуть — лише гупотить земля. Знову махнув Шахай Галатові. Вибігли на ворога тачанки. Наче повеселішав день.

Ну й хіба тактовно — розповідати, як йлється потім кров? Це не просто червона юшка, що на неї можна тверезо дивитися! Тепла й пахуча така та солодка, що нею не заллеш ніколи жаги, вона летиться у весняну землю — на ясні зорі, тихі дощі, на врожай...

Бій кінчався. Частина кіннотників побігла ловити ворожі гармати, що давно вже втекли. Тачанки, підбравши мертвих і поранених кулеметників, покуріли в село. Підводи розшукували поранену піхтуру.

Махнувши востаннє клинком, під'їхав Остюк до Шахая. Голову йому вкрив пил, і з-під брудної кори над вухом проступила кров. Він скочив із коня, похитався трохи, як п'яний, не стоячи на ногах від втоми, і вітер об озимину шаблю.

— Понімаєш, — сказав він хрипким голосом, — там у балці в їх кавалерія була. Прийшлося попобігати за ними, доки вирубали на капусту. Задержка вийшла.

В село в'їздили з піснями.

Коли бій замре й розпливється пороховий дим, вітер стомлено повіе землею тихою радістю життя, і мертві спочинуть на межах у братських могилах; коли вечір прилетить здалеку, розіллє весняні настрої, огорне туманом обрії, до яких прагнеш весною; коли дим блакитний стане на весь світ, інакший кожного вечора в короткім люд-

ським житті, тоді хто повірить, що існує смерть? Нікчемне людське серце витче собі найтонше марево радостей. Воно тремтітиме сильно, наче поспішаючи перебігти свою путь бадьорими ранками весни!

Отже, партизани співали. Голоси хрипко лунали у вечірнім повітрі, і вони були страшні, як клекіт. Стогін поранених, гуркіт коліс, іржання морених коней, про яких не можна було сказати, які вони на масть, так вимучив їх бій. Загін вливався в село. Остюкова кіннота найбільш виграла від бою, захопивши коней і переманивши піхотинців на сідла. Галат нудився, сидячи на тачанці. Він відбив стільки «максимів», що задовольнив навіть своє завидюще око. Сосині хлопці за допомогою кіннотників наздогнали кілька зарядних ящиків і дві гармати. Тепер Соса й командир другої батареї Санька Шворень сварились, їдучи попереду, за таке добро. Тільки Марченко, сам легко поранений, збирав своїх нешвидких дітей. Нарешті й він уїздить до села на чолі цілої армії підвід, в'їздить останній — за кіннотою, кулеметниками, гарматами.

Шахай пропустив повз себе весь цей цуг, стоячи край села. Морені коні танцювали, проходячи мимо. Партизани підтягнулись, як регулярне військо. З незвичайною гордістю півлежали на тачанках галатівці, поклавши ногу на ногу. Це була мовчазна гордість цілого загону за командирів вдачу. Ще раз Шахай подолав.

Об'їхавши всі застави, що не випускали нікого з села, побалакавши з селянами, що прикидалися безпросвітними дурнями, і вирікши долю полонених солдатів (офіцерів порубано зразу), Шахай почув одинокий постріл недалеко. Сірий домчав за хвилину туди. Невеличкий гурток людей стояв там і меланхолійно дивився вниз на землю, де бився підстрелений чоловік, щось белькочучи й захищаючись і уткнувши обличчя в землю. Тут же поруч стояв квартир'єр Єсіков із револьвером. З сусіднього двору виглядало кілька партизанів.

— Хто це?

— Я його спіймав у клуні в полові. Це — стражник! — Єсіков чекав на Шахаєву подяку й говорив запобігливо щиро. Селяни мовчали.

— А хіба в нас суду немає? — Шахай, сказавши ці слова, покликав двох людей з ближчого двору. — Відберіть у нього зброю й ведіть до мене на квартиру.

Тільки пил покурив за Шахаєвим конем. Віддавши револьвера, ішов Єсіков під конвоем.

Попова хата, що її призначено під штаб, виходила ганком на площу, де розташувалися гармати. Коней було розведено по стайнях, і коло гармат де-не-де манячив стійковий¹. Соса сидів на гарматі і, поклавши книжку на затвор, читав. Безперечно, це були вірші Лермонтова. Ними завжди козиряв Соса, виказуючи свою належність до культури. Книжку було зашарпано незвичайно.

Шахай знав це також, як і те, що Соса гарний боягуз. Прекрасний гарматник, добрий начальник — колишній офіцер боявся смерті і не вмів це заховати, як інші. Тільки граючи на честолюбстві Соси, на його кавказьким темпераменті, Шахай переводив струни Сосиноного страху на бойовий лад. А в мирній обстановці хоробрішого за Сосу не було.

Хвіртку відчинив хтось ізсередини. Шахай зайшов помалу, як ходять люди сильної волі, що завжди є насторожі. Позаду, майже по п'ятах, зайшов Сірій. На подвір'ї стояла бричка. Макар мазав колеса в дальшу путь. З сінешніх дверей вибігали й знову заходили вістові. Сонце вже зайшло, залишивши після себе трошки дня й денної метушні. Але все це було як відгомін. Вечір стояв ясний, надходила прохолода, і денне світло згасало непомітно, щоб одразу перейти в темну весняну ніч.

У сінях привітався хазяїн хати, не знаючи, хто він є, оцей невеличкий і невидний чоловік, що йде з таким виглядом, наче всі двері світу мусять перед ним відчинитися навстіж. У великій хаті готували вечерю. Дочка підбігла до батька і обняла його ноги. Жінка усміхнулася стомленим обличчям — цей не перший бойовий день дався їй узнаки. Шахай почав жартувати з малою, згадуючи якісь пригоди, що були минулої ночі. Помирилися на тім, що дочка мусила зливати батькові на руки, доки він умивався.

Зайшов Остюк — вимитий і перев'язаний, від чого його кубанка майже не трималася на голові. Він сказав, що Єсікова привели до двору.

Зустріч Шахая з Єсіковим відбулася в маленькій кімнаті з невеличким віконцем. Єсіков переступив поріг і побачив тільки спину Шахая, що стояв, задумливо барабанаючи пальцем по склі. Коли зачинились двері, Шахай по-

¹ Стійковий — вартовий.

малу обернувся й зробив два кроки до Єсікова. Квартир'єр одразу так зблід, що й увечері це стало помітно.

— Ти що це мені в рейді розстріли влаштуєш? Не попереджав я тебе вчора?

Тихо пролунали ці слова — їх чуло тільки вухо Єсікова. Остюк, що стояв за дверима, і піп у сусідній кімнаті нічого цього не чули. Тільки стогін пролунав потім та короткий удар у стіну. Упало щось важке на землю — і все.

Коли Єсікова витягли з кімнати з наказом дати йому ще десяток шомполів, Остюк зайшов до Шахая. Остюк, видно, нервувався. Остюк зіперся об косяк дверей.

— Іменем даного мені від партії контролю, прошу пояснень. Це ти хочеш стару дисципліну завести?

— Він без суду розстріляв. Важно, щоб населення знало, що в нас суд є, а не самосудчики.

— Тоді к ногтю його, гада, — нічуть же не бити!

— Є різні породи людей, — протягнув Шахай, — одного вдар — горлянку тобі перегризе, а другий ще більше старатиметься. Першого стріляй, коли виправити не можеш, а другого бий і вчи.

До вечері зайшли вдвох, розмовляючи про штабну нараду. Остюк грався оздобленими ремінцями свого пояса.

Трошки боязно й чудно було попові. Криваві синяки на Шахаєвих руках, гупання в стіну і цей товариський жартівливий тон розмови — здавалося, що не можна бачити це в одного чоловіка.

Вечеряли всі з апетитом, натискаючи на м'ясне. Остюк витирав руки об сине сукно штанів. Розмови точилися біля Сосиноного коня, якого він годує зі своєї ложки. Шахай похвалив прекрасного коня, що вартий більш за іншого чоловіка, а Остюк, віддаючи дань красі й бігові четвероногого друга, хотів широким вилятися з цього, але вчасно прикусив язика.

До дверей зайшов селянин. Звичайний, непоказний, засушений життям, так що не впізнаєш його віку.

— Драстуйте, хліб-сіль! Добрий вечір, батюшко! З неділею будьте! Де отут у вас самий головний?

Остюк підійшов до селянина.

— Чого тобі?

— Та жалобу хочу на вашу вармію подати. Останню теличку зарубали.

Шахай подивився на нього пильно.

— Сідай вечеряти, дядьку, а там потім розберем.

Селянин сів за стіл, наче це робив уже не один раз і наче звично йому було їсти в такій кумпанії. Вечеряли далі, аж доки не посвітили ламп. Повставали.

Надворі селянин таємниче оглянувся навкруги й зашепотів на вухо. Він був у шуряка в сусіднім селі і приніс відомості про ворога. Синчаки, Павлівка й Довгий Кут повні війська. Навіть на Ковалів Хутір — ось тут за горбом — наїздять інколи. Тисяч кілька. Чув від шуряка — янапевно, і щоб його хрест побив! — що завтра «в нашім селі буде позиція». Що завтра о восьмій годині ранку з усіх трьох сіл — Синчаків, Павлівки й Довгого Кута — почнеться наступ цього війська. Павлівка — в центрі, Синчаки — зліва, а Довгий Кут — з правого боку.

Шахай подивився в вічі селянинові.

Можна було вірити, а можна й не вірити. Обережність — насамперед.

Відпустив селянина додому, наказавши наглядати за ним таємно. Потім рушив до хати.

Червоний місяць зійшов низько над степом. Наче якийсь чудний бутафор вирізав його з червоного паперу й випустив на небо, забувши позолотити. Низько, над самим обрієм, коливався він, як відбиток у воді, коли набігала на нього знизу прозора пряжа земного дихання.

Шахай нахилився над мапою й довго сидів нерухомо.

Простора попівська кімната відгонила ладаном і зворушливою материнкою. Багато поколінь попів плодилося й розмножалося під цією стелею, хворіло й умирало — головами до кіотів. Товстий сволок через усю хату бачив не одну подію. Тенер він побачив штабну нараду.

Спочатку в сінях бриньчали остроги й чулось бухикання. Двері несміливо відчинилися, пропустивши в хату начальника штабу. Це був немолодий чоловік, лисий і цілком не військовий. Але так тільки здавалось. Він скінчив академію й блискуче вів партизанські справи. Шахай його поважав за акуратність і слухняність. Сам він і води не замутив би. А маючи загальний план, міг розробити його до найбільших подробиць.

Чемно, з повагою до самого себе, зайшов Соса. Забіг, наче з дороги, Галат. Остюк увійшов і зразу ж почав пробувати пальцем, чи гостра його кубанська шабля. Марченко був останнім через піхотинські свої турботи.

— Товариші, — звернувся Шахай, — ви знаєте, що ми підійшли до великих ворожих сил. Вони стануть із нами до бою. Маю відомості, що наступ почнеться завтра о восьмій ранку. Коли й не в цей час, то, напевно, в інший, але тільки завтра. Люди, що втекли сьогодні, вже дали повну інформацію про нас. Ось тут стоїмо ми, а в оцих трьох передніх селах — ворог.

Командири розглядали мапу. Першим почав Соса. Він пропонував виждати ворога й раптовим наскоком з усіх боків розбити. Галат, як і слід було чекати від кулеметника, виклав фантастичний план: послати вночі всі кулемети в середнє село, де стоїть штаб, захопити його, користуючись панікою, дезорганізувати ворога і пройти крізь нього, як нитка крізь вушко в голці. Марченко пропонував поробити бліндажі й почати позиційну війну. Остюк же спочатку мовчав, а потім почав громити всі пропозиції. Йому відповідали, обґрунтовували всіма можливими аргументами. Стримана лайка повисла в кімнаті. Хапалися за шаблі й за револьвери, але погляд Шахая зупиняв.

Шахай сидів мовчки, слухаючи уважно весь гармидер. Такий у нього був звичай: напустити командирів майже до бійки, а самому складати під цей галас план, що завжди протилежний тому, який радили командири. Начштабу теж усміхався собі в уса, знаючи, що буде далі.

— Товариші, всі ви говорите дурниці. Ну, ось слухай ти, Галате, що вийде з твого плану: злетяться з двох боків ворожі полки — і тільки мокро буде з твоїх кулеметів. Не забувай, що ворога вп'ятеро більше. В лоб тут ніяким чином не візьмеш. Хитрощі й науку треба прикласти. Ти ж, Соса, просто чудак. Коли військо вороже наступатиме, то наскакуй ти з десятих боків — не візьмеш, друже. Їх же вп'ятеро більше! Одно ясно мені й усім — не чекати, а напасти самим. Завтра о шостій ранку починаємо. Розходьтеся — через годину дістанете наказу.

Командири звикли до таких речей. Хіба не доведено вже їм у всіх попередніх боях, що вони непереможні, доки мають такого Шахая? Вони вийшли бадьорі й веселі і передали цю бадьорість військові. Завжди славу командирові роблять його помічники й самі потім свято вірять цій славі-імені.

Шахай послав за Остюковим конем, а сам сів і написав чернетку наказу про наступ. Начштабу його переписав, і Ша-

хай поставив унизу своє ім'я. Потім він вийшов із кімнати з Остюком. Сіли вдвох на коней і поїхали вулицею.

Місяць вийшов вище на небо. Облив весняним тремтячим молоком повітря, всю землю. Позасинали в хатах. Погасли вогники — темно у вікнах. Нишком справляють недільну гулянку парубки. Тріщать ліси, й коливаються куші. Часом чути гармошку.

Коні йдуть по дорозі. Задумались вершники. Про завтрашню січу думка, про вечір весняний, ніч зовучу, долю партизанську? Ідуть із села геть — у степ широкий, оглянути поле. Бо швидко минає ніч, а ранок треба зустріти в гарматнім диму.

Тюпають. Посеред дворів стоять підводи, де хропуть просто під зорями кулеметники. Іноді двері рипнуть — і хазяйська дочка засоромиться при місяці, поправляючи хустку на голові та м'ясоно дишучи гарячими грудьми. Якийсь чуб молодецький не дає спати їй — молодій дочці хазяйській. Шукає вона причіпки на місяць подивитися та перемовитись трохи хоч із тою зальотною птицею. Щастя тобі, дівчино, на добре!

Де-не-де ще вечерю варять. Розклалися на подвір'ї, як хазяї, та й гріються коло вогню, розповідаючи бувальщину й брехню. Ніч довга — слухати є коли. По штабах окремих загонів вікна світяться весь час. Готуються до бою голови. І потім вкладуться спати, як хто сидів, захропуть дружно. А дехто до ранку не стулить очей, передумуючи щось, долю благаючи. Різні бувають люди на світі!

Шахай ізліз із коня й передав повід Остюкові.

— Ідь за мною позаду, а я піду послухаю.

І йшов вулицею під парканами, іноді зупиняючись і слухаючи розмови, а більше — помахуючи задумливо паличкою, яку він зламав по дорозі. Раптом став.

— Який ад'ютант? — запитало за парканом кілька голосів разом.

— Та той, що били його сьогодні. Як чкурне через вікно та городами, рівчаком! Трохи ми боки з нього не порвали!

— А з чого це він?

— Та позавчора, як стояли ми в містечку, досвітки встройів. Бабів наприглашав. П'яні всі в доску; тут убіг хтось до двору та як крикне: «Шахай іде!» Як горобці, всі розлетілись.

— Да, він такий у нас — постріляв би, як собак.

Між підводами горів невеличкий вогонь. Коло нього стояло двоє. Ще троє сиділо на возах, звисивши ноги. Тепле повітря йшло їм знизу по ногах і вище, гріючи лице. Вони їли щось.

Шахай зайшов до двору і привітався. Йому дали місце коло вогню.

— Вечеряєте, хлопці?

— Галушок забажалось — ось і наварили.

— Добрі галушки, — сказав Шахай, настромивши собі одну на шпичку. — Добрі, — сказав він далі, покуштувавши.

Коло воріт зупинився Остюк із кіньми. Шахай настромив ще одну галушку й пішов сідати на коня. Поїхали ристю вперед.

До Ковалевого Хутора було не більше верстви. Вибілений місячною рукою, стояв він на белебні й на роздоріжжі. Нап'яв його хтось наче на середині землі. І небо тут здавалося найвище: надмірно синє вгорі над головою й чорне ген туди вниз, де його, як шатро, припнуто до землі. Яка воля на таким високім місці! Рівний степ, як долоня, лежить без міри в довжину, наче простягся до когось по весну.

Шахай із Остюком стали близько хутора за скиртою старого сіна. Чи почуває Остюк, що його провезуть отут завтра? Пустили коней до сіна, а самі вилізли нагору, поближче до світла. Чудовий краєвид! Тебе не змалюєш потертими п'ятаками звичайної мови. А незвичайність, як самоцвітний камінь, — його дістають водолази з глибокої води.

На захід далеко йшла стежка аж до того ліска, повертала там трохи й доходила до Павлівки. Праворуч бовваніло село Довгий Кут — далеко теж за степовим розбігом — майже коло обрію. Ліворуч од Павлівки на одній лінії з нею та Довгим Кутом лежали Синчаки поблизу річки бистої — Синяви. Дощами та весняною водою набрякла Синява й тече собі на захід — бистра, гомінка й глибока, трохи блищить на місяці ледве помітною смужкою.

Шахай не замислився над краєвидом. Тільки від повітря весняної ночі пом'якшав його голос. Та й ще дорожчий став Остюкові, що знав, однак, у яку вузьку петлю посилає його цей голос.

— Тут тобі ось увесь ворожий фронт. Можливо, що ззаду за цими трьома селами є й резерв. Ми повинні виходити з того, чого вони хочуть. Командирів ворожих я знаю, головних принаймні — це кадрові полковники, люди без

видумки. Нічого незвичайного, психологічного видумати вони не можуть. Значить, завтра о восьмій ранку почнуть вони наступ із тим, щоб притиснути нас до ріки й розбити. Мета в них — не пустити за ріку, себто не дати нам Синчаківського мосту і по змозі або розбити нас тут, або погнати назад, де за нами по п'ятах ідуть інші.

Шахай промовчав хвилину, наче хотів збагнути всю серйозність свого становища. Він поклав палець на підборіддя й договорив ще тихіше свій план.

— Ми пустимось на військові хитрощі. Прямо нам ударити не вигідно, так ми спробуємо косо вдарити. Косим ударом. Я розбирав його недавно й гадаю, що тут він на місці — за таких сил і ситуації.

Остюкові це була новина.

— Відколи він є, цей косий удар? Генерал видумав?

— Король. Років півтора ста тому.

Остюк засміявся весело й недовірливо.

— І харашо ним можна вдарити?

— А слухай. Прутинку легше перерізати навскоси, чоловіка легше зрубати навскоси, армію легше розбити також так. Ми починаємо бій о шостій ранку — попередимо ворога на дві години. Посилаємо всю піхоту й половину кулеметів до Синчаків, де вони мусять зайняти позицію. Ти з сотнею кінноти стаєш перед Павлівкою. Артилерія з кулеметами рушає в оце ось село в долині праворуч — верства до нього. Я з рештою кінноти, з кулеметами й кількома гарматами стаю тут ось, де ми стоїмо, під скиртою. Так мусимо чекати ми у вихідний момент бою.

Остюк зацікавився таким розташуванням війська. Він подумав, що, розділившись так, загинуть усі по одному у ворожих обіймах. Оце такий косий удар?

— Рівно о шостій починає артилерія. Всі наші гармати ураганим огнем местимуть Павлівку. Треба, щоб найбільш ефектно все вийшло. Через півгодини ти йдеш в атаку на Павлівку, вибиваєш звідти ворога і тримаєшся, доки тобі не допоможуть зліва.

У Остюка на мить погасли очі, передчуваючи смертельний бій.

— Нас роздушять, як варену картоплю в жмені! Павлівка ж — середина фронту. Вони стягнуть моментально сили.

— Цього мені й треба. Скажений гарматний вогонь на Павлівку, шалені наскоки й оборона твоєї сотні — о, я знаю,

як ти битимешся, Остюче! — все це примусить думати, що ми наступаємо на Павлівку. Ясно, що ворожі головні сили всі стягнуться до Павлівки.

— А далі?

— Доки маршал Остюк за підтримкою артилерії буде битися з головними силами, вся моя піхота візьме раптом Синчаки й піде громити ворожий фланг. Це і є косий удар, проти якого рідко хто може встояти.

— Що буде з моєю сотнею до тої пори?

— Її може не бути. Вона може лягти костями. Але слава тих, що загинуть, рятуючи справу й товаришів, вставатиме попереду нас, як осяяний прапор перемоги! Слава ця піде між народ по країні, і заспівають нових дум про Остюків бій під Павлівкою.

Місяць стояв на небі, блискучий, як клинок. На сухій торішній траві молочаями й ковилою тремтіли його відблиски, наче дивився він у морську гладь.

Вони найщасливіші в світі люди! Вони не знають безсонних ночей, вічних хитань, коли думка облітає невідомі й неміряні простори, окутує себе фіміамом прекрасного майбутнього і зараз же кидає все це в землю, в труну, і бачиш, як у люстерко, воскове лице своє й заплющені навіки очі. Вони не знають обсіпаного листя надій; їхнє серце не б'ється в повсякчаснім чеканні смерті...

Гляньте на волю таку, коли вона починає титанічний біг. Падають і підіймаються з небуття міста й країни! Сказане випадково слово стає символом мільйонам живих і прийдешніх людей. Воно, маючи на собі печать волі, може затрусити землю.

Ніч пролітала помалу. Шахай, попередивши свою жінку про вранішній виступ із села, слав тихо, наче й не спав зовсім. Снів фантастичних і нереальних він не знав. Така була його вдача. Сонце сідало на ланах десь унизу. Стрімкі скелі вставали перед ним і його військом. Ось їде він кам'яною дорогою, тільки підкови вибивають іскри. Шлях лежить перед ним довгий і все нагору. Він чує, як військо гомонить позад його тривожно. Як зірветься іноді вершник який — з дороги в безодню. Б'ється з конем об каміння гостре й летить униз, у долину. Серце холодне в Шахая, не знає він жалю. Веде дорога вгору до мети. І, наближаючись до ясного верхів'я, він бачить нові й нові простори, оповиті туманами.

Серце поспішало, неясний дзвін розливався в повітрі, і довга стрілчаста хмара затопила все, тільки плив, погасаючи, неясний дзвін.

Нове видіння, живе й реальне, розкрилося, як велика квітка. Бій іде по всій полонині, не вгасаючи й не розпалюючись. Нові й нові сили виходять на поле й стають на місця, як шахи. Ворожа рука бере їх потроху, фігуру за фігурою, звільняючи місце своїм. Але вперто й помалу підкрадається піхота. Ось вона лагодить кулемети. Б'є сигнал! Як порох, летять фігури й пішаки. «О, я собі зумів вибрати командирів! Хіба не вмере кожний із них за мене десять разів? А чи повірить хто із моїх, що мене можна подолати? Загіпнотизувавши себе моїм ім'ям, вони робитимуть чудеса. Наче прапор, несуть вони мене в серці. Я не такий, як вони? Але воля моя не знає меж. Історія запише мене на свої білосніжні сторінки. Ім'я моє Шахай — перемога!»

Аж спітнів трохи Шахай від такого сну. Ще пролетіло щось, не залишаючи сліду. Шум пройшов у голові, і Шахай зручніше повернув на подушці голову. Перші дзвіночки свідомості майнули. Ще не прокинувшись, Шахай знає, що це будить його воля, якій він призначив час розбудити. Розплющує очі. І на цьому остаточно прокидається.

Крик про допомогу лунає й лунає з Павлівки! Остюк геройським наскоком захопив село, відступив з нього, знову вдарив на ворога. Ніхто не підтримує його зліва. Піхота вже запізнилася на півгодини з Синчаками. Кулеметами й ручними гранатами вигнали остюківців із половини села. Сам Остюк, тяжко поранений у хребет і контужений, залишився на ворожій половині. Остільки вже видна була його смерть, що ворог навіть кулі пошкодував для Остюка. Його шалені кіннотники, поховавши й розгубивши коней, вирішили вмерти, а відбити командира. Як розлютовані вовки, кидалися вони на ворога! Як закривавлений птах, що погубив і очі в борні і ледве махає перебитими й поламаними крилами, — так билися кіннотники.

Загальний бій почався рано й розгорався тепер, як пожежа. Командир Шахай стояв перед Ковалевим Хутором. Він послав уже до Синчаків на допомогу піхоті всю решту кінноти з двома гарматами. З ним залишився Соса з батареєю та кількома кулеметами без піхоти й кінноти. Шахай поставив останню ставку. Синчаки мусять упасти! Право-

руч, за кілометр від нього, стояв Санька зі своїми гарматами і стріляв по ліску, що прозоро зеленів неясними бруньками недалеко Павлівки. Звичайно, там був ворог.

Марченко водив в атаку на Синчаки піхоту. З гвинтівкою в руці кидався він на ворога в перших лавах. Не раз і не два одкочувались назад, як хвиля, партизани. Не один боягуз упав од руки Марченка. Галат, перекосивши ворожу кінноту, що полізла була на його машини за лаврами, ловив тепер під кулями коней і поповняв ними недостачу в тачанках. Його весела парубоцька вдача розважала себе неймовірно довгими прокльонами, наче молитвою. Він готовий був розтрощити свою піхоту, що к чорту годиться!

Саме тут прийшла підмога. Дві гармати почали зразу з шрапнелів. Синчаки впали. Пораненого Марченка повезли на тачанці вперед — підбадьорити й підняти дух у піхоті, що наступала на Павлівку — на допомогу Остюкові.

Шахай цей наступ побачив. Ворожі гармати, що здалеку з-за Павлівки влучали в Саньку й Ковалів Хутір, замовкли. Там починався остаточний і вирішальний бій.

Саньчині гармати теж перестали стріляти вперед по ліску. Вони промовчали трохи, мабуть, перешиковуючи фронт, і стали кидати снаряди геть у правий бік частіш і частіш, а потім почали шрапнелями. Якась піхота знайшлася на правому фланзі і йшла тепер на Саньку.

Користуючись тишею, чи, може, час прийшов, — висунулась із далекого ліска лава піхоти. Вона пішла в атаку на центр партизанського фронту — Ковалів Хутір — на Шахая.

Тут і починається справжнє діло. На три частини розподілено партизанів. Кожна б'ється за своє життя окремо. Ні одній не можна впасти, бо тоді загине решта. Марченко штурмує Павлівку. Посліпли від бою та крові кіннотники знайшли Остюка. Вони його ніжно кинули на підводу й везли за собою, як бога. І Остюк знаходив силу іноді підняти з підводи руку, посилаючи в бій. Троє найкращих командирів стоїть тут. Хіба можна перемогти Марченка, Остюка й Галата, доки вони ще живі?

Саньці приходилось круто з гарматами. Він втратив немало людей і, стріляючи щохвилі з гвинтівки, допомагав пораненим «нумерам» шарпати за ремінець і розкривати ящики з набоями. Він кидався, як чорт, у порохівім диму, одночасно роблячи кілька діл. Його прокльони підняли б і мертвого з могили.

Голос його гримів, як труба. Він закричав суворим голосом, плутаючи лайку з дистанційними цифрами:

— Став на картеч!

Ковалів Хутір теж розпочав бій. Шахай завів свого коня за скирту сіна і став розмовляти позад гармат із Сосою спокійно й тихо. Це його правило: що важчі справи, то тихше й спокійніше він говорить.

— Товаришу Соса, — каже Шахай прихильно, — завжди у найнебезпечніше місце я посилаю Сосу. Чому? Тому, що я знаю — ніколи того місця не візьме ворог. Ви зрозуміли?

Соса від гордості розцвів. Увесь його страх придушила одчайна рішучість. Він став покрикувати на людей, що подавали набой. А Шахай усміхнувся собі непомітно і ходив позад гармат розміреним, нешвидким кроком.

Кулі почали літати частіш. Велетенський бич раз у раз хльоскає в повітрі. Дехто з людей упав коло гармат і хрипів, конаючи. Соса підняв комір шинелі, наче од вітру.

— Не допоможе, товаришу Соса! — сміється Шахай.

— Пруть, — Соса вилаявся, почувуючи себе, як школяр, якого застукав учитель.

— Не лайся в такому місці.

За скиртою почувся свист і стогін. Упав на землю кінь і став битися головою. Ворог ішов в лобову атаку на гармати, негусто стріляючи, і від цієї хмари, що насувалась так низько, поволі охоплював смертельний жах. Ех ти, сонце з високого неба, погасни хоч ти в цю розпачливу мить!

Підбіг ординарець від Саньки.

— Що робити?.. Передавав товариш Санька, що не втримається з гарматами. Насіла вже проклята піхота!

Шахай мовчки подивився на ординарця. Потім одказав тихо й роздільно:

— Скажи Саньці, хай умирає.

Ординарець ірвонув коня. Побіг.

— Вернись! — крикнув йому Шахай, бо побачив, як вилетіли з-за ліска Галатові тачанки і піхота партизанська мчала підводами в атаку на ворожий тил.

— Передай Саньці, через п'ять хвилин він буде гнати ворога.

Прекрасні хвилини! Ви ніколи не зітретесь і не припадете пилон! Довго ще в тихих походах співатимуть вашу славу!

За скиртою Сірий мучився, як людина. Випадкова куля долетіла туди, розбила йому ногу й груди. Шахай вийняв із кишені револьвера й добив вірного коня. Далі Шахай повернувся до гармат, що перестали вже стріляти — така каша заварилася на полі бою. Соса не чув землі під собою від радості.

Далі прийшов з хутора Макар подивитись на бій. Довго придивлявся в долину, зважуючи сили й завзяття. Сказавши: «Тепер можна вже й мені випрягати», — пішов.

Стали вертатися поранені з Павлівки. Підїхала підвода з Остюком. Під ним було до біса ряден і сіна. Лежав він високо на підводі — півголий, обмотаний чистим селянським полотном — скіфський велетень вертався додому з перемогою. Коло голови сидів його вірний кіннотник, коли сама тута може прийняти цей грішний образ.

Остюка везли в село до лікаря й зупинилися коло Шахая. Шахай нахилився до Остюка, що від муки одкривав і закривав очі, і всміхнувся одному йому. Це була найбільша нагорода.

— Ти не помирай, гляди, маршале Остюче. Бо хто ж замість тебе комісаром у нас буде? А кавалерія?

— Не помру.

Остюк скривив губи від болю, і вся його любов засвітилась в очах. Його повезли.

Ранок весняний розносив бойові звуки. Сонце піднялося високо і йшло ще вище. Перемога! — відгукалося в повітрі. Перемога! — казав степ. — Перемога!

Шахаєві підвели Галатів подарунок — вороного коня. Справжня арабська кров бігла в його жилах. На шиї був доказ — невелика ямка, якою помітив його Мохаммед, придавивши палець до шиї. Сухі ноги його нетерпляче били об землю.

— Араб! — каже Шахай, сідаючи в сідло.

— Не араб! — кричить збоку Соса, б'ючи по гриві свого коханця. — Він гірший за мого. Не личить він Шахаєві!

— Спробуємо!

Соса став урівні з командиром.

— Почнемо звідси, — сказав Шахай, поводом попестивши нового коня свого. Погляд його зупинився на шпилі далекої могили, і він на неї показав Сосі.

— Яхчі! — прохрипів цей.

Шахай оглянувся на своїх партизанів, що були вкриті пилом перемоги. Кіннотники, закривавлені, як різники,

похитувались на сідлах. Їх було мало цілих, і скажений вогонь бою ще не вицвів на обличчях. Тачанки з кулеметами нешвидко їхали мореними кіньми. Галат, поранений у шоку, напівлежав на тачанці, поклавши руку по звичці на кулемет, теплий ще від роботи. Він захрип, як биндюжник, шохвильі плювався кров'ю, тримаючи червону ганчірку коло щоки, і лайвся страшно й богохульно. З усіх боків бринів день. Під'їздила на ристях перша Саньчина батарея. За ліском на пригорку дорубували останній ворожий загін, що боявся здатись. Страшний блиск клинків сотався над головами.

А через хвилину лопотіли по дорозі копита командирового араба, і хвіст у хвіст із ним ішов кінь гарматника.

— Ех, і душа доброй конь! — співали тихо кіннотники, піднявшися на стременах.

Степ наче позеленішав за ніч. Не по днях, а по годинах росла трава. Можна було взяти травинку в руку й почути, як в'ється вона й росте. До самого обрію лежав шлях, вибитий підковами. Коні мчали.

Раптом брязкіт шабель, льот шапок і кінське іржання сповістили Шахаєву перемогу. Вихором вилетів на шпиль могили вершник і став там, як пам'ятник. Простягнута рука застигла, показуючи вперед, ніби бронза раптом потекла в її жилах.

Тло південного неба поломеніло!

ЧЕТВЕРТА ПІСНЯ

Г о л о с:

Бригади кінної сувора честь
Не може падати або згасати!
Життя тече, рушниця тре плече,
Перетомилися в боях солдати.

Далекий край — його таємний док,
Пливе мінливо і росте туманом.
В патронах порох до кінця замок,
Давно вперед не кличуть барабани.

Надія падає, як в море день,
Звірячий до безчестя кличе голос.
І хто бригаду кінну поведе —
Заплямлену — боротися на поле?

Покинь свою красуню, командир:
Між рогачами в тебе шабля, брате!
У бій бригаду кінну поведи,
У бій веди її, комбриг Галате!

Невже відважні голови поснули?
Хилить своє життя до дна, як мед!

Х о р:

Солдат на землю падає від кулі, —
Його життя іще летить вперед!

Зоря замигтить несподівано, тоненьке, ледве помітне проміння звисне від неї вниз і, як павутиння, нестиметься на землю. Зоря давно потагла, за квінтильйони кілометрів падає, вирвавшись із загальної системи, лише її блискучий труп. А світло, що вона послала в просторінь, ще летить і летить, вібруючи й переломлюючись в атмосфері.

В день, коли цілу дивізію Шахая ворог охопив кільцем і бригади билися кожна окремо, кінна бригада товариша Галата мала шістсот клинків. Настрій у бригади був баракхольний, і в результаті вона погромила містечко Н. Комбриг Галат, кулеметник, що прийняв бригаду після останнього бою, після мовчазної рубки в степу, і став на місце забитого Виривайла, — комбриг сидів безвихідно біля своєї дівчини на хуторі. Він чекав розвлати за бешкет, хоч і не брав у ньому участі, бо лежав саме п'яний, заплутавшись у спідниці коханої. Комісар бригади зник після того, як його хтось підстрелив уночі. Галат пиячив, почувавши, що келех переливається через край, а комісар капає на нього Шахаю. Дівчина була вогонь, ніздрі у неї гарячі, як у коня, і коли вона обнімала за шию Галата, він почував, що ще трохи — і вона задушить його. Осінь пройшлася брудними чобітьми по полях. Подули холодні вітри з півночі. Швидко мали впасти сніги на остуджену землю і одягти її в біле полотно.

Бригада ще не відпочила, коли прийшов наказ виступити. Наказ застав Галата на хуторі. Йому підвели вороного огиря Флоріду. Галат поцілував міцно свою дівчину, так міцно, що вона впала непритомною. Поточився огир, виносячись з воріт хутора, від гуку й свисту Галата. Та недовго він мчав. Тверезий вітер холодної осені обвіяв кін-

нотника. Він перевів галоп коня на ристь, а потім на широкий крок.

Голова була остуджена і своя. Тепле тіло дівчини не вабило вже його. Він, як справжній мужчина, заволодівши жінкою, запліднивши її, ставши їй ближчим за хреста на тілі, віддалявся, і думок про неї не було в його голові. Таких дівчат багато вирросло на нашій пахучій і міцній землі. Чи не від них маємо чекати велетнів на втіху нашій пожадливості?

Галат возив дівчину в обозі. Горда і в'юнка, вона не підпускала до себе Галата і тоді, коли він клав перед нею револьвера та божився всіма кулеметами, що загине без її поцілунку. Увесь обоз полюбив дівчину, і Галатове товариство в захопленні випускало свої чуби аж на очі.

Часто в боях Галат раптом губив пам'ять, у нього в очах ставала дівчина, і лише сліпе військове щастя рятувало його голову. Шахай примітив це одразу.

— Галате, — сказав йому Шахай, — через твою сестру мені геть увесь обоз перестріляють.

Галат, що ніколи не рахував своїх перемог на жіночому фронті і забував їх, одержавши, — Галат почервонів.

— Галате, — продовжував Шахай, — бригада Виривайла просить кулеметників. Може б, ти поїхав, голубе?

Галат посмутнів і приклав руку до кашкета.

— Тільки придивися до людей, бо бригада тривожна. Я їх давно вже хочу послати в жорстокий перепльот і зробити з них відвагу.

Шахай говорив, мляво стукотів пальцем по планшетці, і Галат знав, що це неласка. Серце загорілося й заболіло, а кулі в загоєних ранах ворухнулися, наче під магнітом. Він зустрів у дворі Остюка і пожалівся на комдива. Остюк пройшов з ним до воріт, припадаючи на поранену ногу.

— Їдь, Галате, тихо і нагостри свою руку. Там тобі буде почище, ніж мені було в рейді.

— Я там буду сам, Остюче.

— Понімаєш, — сказав Остюк, — він тебе з власної руки застрелить, коли ти загубишся серед сотень бригади.

— Ти гадаєш, що я загублюся?

— Я — комісар дивізії, і кіннотник, і командир, — закричав Остюк, — я зарубаю тебе до землі, коли ти забудеш за мене, за Шахая і за покійного Марченка.

Вони обнялися і зараз же застидалися з такого прояву своїх взаємин. А над ними вечір розкинув шати, такі висо-

кі, що їх ніяк не зогрієш диханням, вони темні та безсторонні. І людям під ними холодно.

Флоріда любив Галата. У нього була звичка миритися з людьми. Це був огир, але огир смирний. Він іноді міг іржати, стаючи цапа, випростовуючись на задніх ногах, геть заюшений слиною. Він не любив вістових, що воліли краще поспати, ніж вчасно його напоїти. Флоріда тихо іржав і лизав руки Галатові, коли той згадував за нього й приносив йому води. Особливо Флоріда любив хліб. Хто його вивчив і хто зіпсував таким чином його смак, невідомо, але Флоріда завжди з насолодою ковтав пережовану масу хліба, і ці ласощі в ньому асоціювалися з якимись надзвичайними спогадами. Його подарував Галатові маршал Остюк.

Галат попускав повіддя і мчав уперед, в напрямку містечка N. Він був цілком свіжий, ніби й не було того вина і тих дівочих дарунків, коли кров пінилася, а він лежав знеможений і безсилий. Далеко десь були товариші — жорстокий Шахай, відважний Остюк і тінь розстріляного Марченка. Тут, серед степу, побачив він далекі руки, що сплітаються з його руками, думка жажнулася, згадавши всю безодню падіння. Насуплені очі ввижались йому скрізь, бойові товариші сварилися кулаками й шаблями. Геройський Остюк похмуро хитав головою. «Кулю гаду, — бурмотів Остюк білими губами, — шкура барахольна!» Галат не виправдувався. Він заплатить за те, що допустив любов до свого бойового серця! Нехай лютують усі небесні вітри! Нехай хмари пливуть на небі, як безлюдні кораблі, як невідомий, невблаганний гнів комдива!

Посіяв дрібний дощ, наче все повітря зробилося мокрим. Почала літати мерзла крупа. Сипалась крупа, а потім мокрий сніг завихрився і встеляв дорогу й степ. Ішов сніг і розтавав слідом.

В містечку було повно засідланих коней бригади. Обоз уже виїздив за околицю. Дві гармати стояло в центрі площі. Помічник комбрига вишикував бригаду біля гармат. Галат, підлетівши на Флоріді, геть заболочений, розпалений від галопу, зробив огляд. Потім він сказав промову.

— Хлопці, — крикнув Галат і обкрутився конем перед бригадою. Здалося, ніби він почне співати. — На нас кадетки наганяють полки, стягають кільце. Бій буде жорстокий і кривавий. Ми побарахолили в тому проклятому містечку, і на нас тепер плює уся дивізія.

Галат поїхав попереду бригади. Аж до станції бригада мовчала. Коні відчували на собі жорстокість людської руки й гострі дотики острогів, що рвали ніжне м'ясо на ребрах. Вудила роздирали кінський рот, заюшений слиною, в слині вже червоніла кров подертих ясен.

Сонце викочувалося з-за хмар, пливло по синьому шматкові неба, обливаючи всіх несласанною тривоною. Потім воно заходило за хмари, його вкривав сірий туман, що наче підіймався з землі, починав моросити холодний дощ, вітер наганяв сніжні пелюстки просто на конячі ніздрі й на червоні обличчя людей.

Похмуру мовчанку переривав ляск підків та хлюпання копит по мокрій дорозі. Сонячні промені, що з'являлися несподівано і несподівано ж зникали, виповняли людей невпинним хвилюванням. Голови відважних погромників то хилилися аж до поводів, то підносилися вгору до бадьорої пісні сонця. Вони почували на собі важучий гріх, який змиває лише кров. Людське життя, що завше надіється, часом виповняло їх безмежною нахабністю. А зрадливе серце стискається не знати чого. Воно передчуває смертельні дотики. Воно передчуває, бійці!

Потомилися кіннотники. Тиша і ляск підків, і несміливий голос здіймається над бригадою. То Галат розспівався, як весняний жайворонок. Цей новий комбриг не був до вподоби бригаді після покладистого Виривайла. І мовчазна сльота-мжичка, холодної осені струмливе молоко, стоїть між рядами коней, що під ними пливе назад дорога.

А спереду доноситься пісня Галата. Він наче відповідає комусь на болуче запитання.

Мені шляху не питать,
Просто степом мандрувать.
Гей! Ге-ей!
Долю доганять.

Його голос такий бадьорий і такий переконливий, що всі вірять у долю, яку треба догнати і яку доженуть.

А сама мелодія пісні нагадала зелений сонячний промінь, проціджений крізь густий лист верховіть у темну, таємничу сутінь лісу.

Летять вгорі галки. Пливуть вечірні хмари високо й не посуваються вперед. Хилитається верх високої тополі на станції. Стоїть бригада колоною, попереду Галат.

І все це відбивається у величезній калюжі, цілому озері води, що не ворухнеться поміж бригадою і ганком станції, де завмерла самотня людина. Відбиваються конячі морди у воді, відсвічується небесна глибина, і вершники зрослися кінськими копитами — в воді і над водою.

Обличчя в людей у декого — заляпані болотом. Ледве помітні риси провів олівцем страх. Розбризкуючи воду й розбиваючи копитами небо калюжі, від'їхав Галат від бригади до станції. Людина на ганкові привітала його лівою рукою, і всі побачили тоді під шинеллю поранену праву руку. Це був комісар бригади.

— Вольно-о! — крикнув Галат і зайшов разом з комісаром до станції.

Вони пробули там стільки часу, що надворі погода встигла перемінитись двічі: пішов дощ, потім тоненький лід почав шерхнути на калюжах. Вони виказали один одному багато гірких слів, багато гарячих слів. Галат шльопнув би комісара за деякі нахабні вирази, але останній ніс на собі волю і велич Шахая. Комбриг кінної, ступивши на єдиний шлях, на криваву стежку розплати за злочин, лівою рукою лише стискав срібний ефес шаблі, подарованої Остюком. Він мовчки вислухав наказ Шахая.

Незабаром бригада почула його співучий голос, коли він з ганку викликав до себе чотирьох сотенних командирів. Ті прив'язали до дерева коней і зайшли до станції, ліниво клацаючи острогами, перевалюючись з одної зомлілої ноги на другу. Ці сотенні командири були, власне, диктаторами кінної. Скажено хоробрі та відважні, вони виробляли завше чудеса. Рубали голови, не скривившись, крали коней в сусідніх бригадах і любили відступати останніми, розшукуючи барахло. Слава цих сотенних ніколи не радувала Шахая. Комбриг Галат знав за цих його підлеглих багато більше, ніж може знати командир без того, щоб не поставити сотенних перед фактом їхньої смерті.

Бригада побачила, як заходило сонце, прорвавшись на ту хвилину з-за оболоків, і від'їхав паровоз по колії ліворуч від станції. Тоді вийшов у сутінь вечора Галат. Чомусь погода зробилася наче теплішою. Комбриг дав розпорядження, і всю станцію виповнив дзвін острогів.

Коні ніяк не хотіли заходити до теплушок, кусали людей і все намагалися вибити хоч одну дошку з ненависної теплушки. Вантажилися просто з перону, асфальт одразу

вкрився трісками з дощок, сіном і кінськими екскрементами. Ліхтарі гойдалися від нічного вітру. Обоз залишався до ранку на станції. Лише розібрано було по вагонах усі набой та гранати.

Галата викликав комдив до телефону. Комбриг поправив на собі шапку, кобуру револьвера і шаблю, потім він обережно взяв трубку телефону, ніби вона була скляна.

— Єсть! — відповів голосно Галат на перше запитання, переключив телефонну трубку в ліву руку, а правою розстебнув кобуру і взявся за наган.

— Я вам їх уже відправив з комісаром, — відповів він далі, випростовуючись перед телефоном.

Далі Галат мовчки слухав гнівні слова комдива, не реагуючи на них жодним м'язом обличчя. Він слухав довго, і слова пропалювали йому мозок, як розпечене оливо пропалює папір. Від таких слів дріт мусив би в степу між стовпами закручуватись, як стружка. Галат не відповідав нічого Шахаєві. Той, сказавши все, що вважав за потрібне сказати, передав трубку Остюкові.

— Галате, — почулося од Остюка, — передай там поклон Марченкові, і хай він тебе ще раз застрелить після твоєї смерті. Бийся, Галате, і ховай Флориду від куль. Мою шаблю не віддавай ворогові. Ми мусимо розбити кільце.

Галат стояв іще, не чуючи вже слів і наливаючись гнівом, як кожух кулемета водою. Він повісив трубку, аж зігнувши важельок телефонного апарата, і повернувся до дверей. Його зупинила постать нахабного блілого кіннотника, що стояв, упершись в боки і сиплючи іскри з очей.

— Товариш комбриг, — прошипів кіннотник, — куди ти дів мого брата? Куди ти відправив іще трьох наших командирів?

Галат, ніби нудьгуючи, поглянув у вікно, щось подумав і раптом притиснув ногу до ноги, звертаючися до кіннотника. Той здригнувся і випростався.

— Я їх послав за бронепотягом, товаришу. Вони їхати-муть слідом за нами.

Але кіннотник не був такий простий і не в теплій воді купаний. Брат його встиг навчити, як треба поводитися із зброєю та з командирами. Він побілів іще більше, і голос його зривався на тонкий вереск:

— Де ти брата мого подів, комбриг? Братика мого милого куди ти закопуєш?

Кіннотник схопився за шаблю і вже до половини витяг її з піхов, але Галат підскочив до нього і ручкою револьвера вибив з пам'яті. Потім загасив лампу й вийшов на перон.

Вітер, як беззвучна пісня, пролітав угорі. Наче після вибуху гармати, вухо не чуло гудка, і Галат бачив лише стрімкий фонтан пари біля димаря паровоза.

Кінна бригада, загнана з волі в ешелон, мчала назустріч боям. Ніч облягла бригаду і весь світ. Тунель ночі нависав над ешелоном уже кілька годин. Багато людей понадягало чисті сорочки. Мовчазний ешелон віз бригаду, яка, мов живий таран, мала з'явитися несподівано перед ворогом.

У бійців уже апатія й сонливість. Було моторошно мчати так у нічну темінь на невідомий фронт. Найміцніші заснули. Кволі серцем і нервами метушилися по теплушках, як птахи. Коли б їхню передсмертну енергію можна було перетворити на крила, то, певно, все небо закрив би розпачливий шелест людських крил.

Осішня ніч, пізня осінь перед зимою і горішній вітер неслися назустріч. Нарешті ешелон зупинився. Це була глуха станція. Звідси кінна бригада шахаївської дивізії мала почати наступ, оглянувши коней, порадившись із мапами, почистивши кулемети і спробувавши, як виймаються клинки.

Галат не вийшов із теплушки. Він сидів на лаві за столом, розгорнувши перед собою мапу. Олівець він тримав так, ніби то була важка шабля. За теплушкою метушилася станція. Иржали приглушено коні. Гуркали колеса гармат, коли їх скочували з площадки. Цокотіли відра біля водопою. Стриманий гомін шести сотень людей навис над станцією, не розлітаючись ні вгору, ні вбік. Ніч посіріла від лави туману і від далекого загорання дня, критичного дня в житті кінної бригади.

До Галата зайшло троє кіннотників. Це були делегати від бригади. Комбриг прийняв їх похмуро і непривітно.

— Куди ти нас ведеш? — сказали всі, перебиваючи один одного, делегати.

— Я веду вас, — сухо інформував Галат, не підводячи очей від мапи, — на проклятого ворога. Я веду вас на поля, за бідних людей і за правду.

Кіннотники засміялися.

— На смерть ти нас ведеш, Галате! Нас одірвано від усього на світі, і ми в кільці тут покладемо свої шкури.

— А вибитися треба з кільця?

Галат обвів олівцем велике коло. Кіннотники нахилилися до мапи, але дивилися вони, як у воду. Мапа перевернула їм душу і надзвичайно піднесла авторитет комбрига.

— Осюди треба нам проскочити, — показав делікатно пальцем один кіннотник. Його палець пройшовся по мапі, витираючи ліси й озера та руйнуючи гори. А до гір отих бригаді треба було б мчати в галопі не один тиждень!

Кіннотники вийшли задоволені з командира. Їхня природна хитрість не дозволила їм запитати про те, що буде бригаді за бешкет. Тепер усі думали за розплату, але ніхто не признавався голосно. Делегати поінформували бригаду, що Галат знає, куди веде, і кінна виб'ється з мішка.

У комбрига були інші думки. Жорстока неминучість хоч би кого могла увігнати в розпач, і Галат сидів, смакуючи темні лінії мапи. Його приголомшувала лише відповідальність. Краще було б, коли б хтось послав його в бій, давши правильний напрямок. Він був з тих людей, що знають таємницю безрозсудної хоробрості і не вміють написати наказу про наступ.

— Я пускаю бригаду з обох боків залізниці, — бурмотів сам собі Галат задумливо, — гармати підуть посередині. Я дійду до станції, візьму її і буду триматися до обіду.

Галат ізгадав бій під Павлівкою. Тоді Остюкова кіннота майже загинула, відтягаючи на себе всі ворожі сили і даючи можливість решті своїх ударити ворога з флангу і з запілля. Тоді вони з Марченком визволяли напівмертвого Остюка і рятували його божевільних кіннотників. Перемога тоді зійшла з сонцем на полки, і ранені забували вмирати.

Тепер Галат мав те завдання, що колись і Остюк. Він притягав на себе, на станцію, яку мусив узяти, сусідні ворожі полки. А Шахай, Остюк і решта бригад дивізії пройдуть повз нього, проб'ються крізь послаблений фронт і з'єднаються з армією. Ніхто не згадає про Галата. Остюк пожалкує за Флорідою, а Шахай почне формувати нову бригаду.

Теплушка скидалася на домовину. В одчинені двері запливав туман — одвічний меланхолік. Тумани справжніми хвилями стояли над людьми. Туман не порідшав, коли Галат сів на коня.

Сотенні обступили його й мовчали.

— Не женіть коників, братця. Бережіть силу до атаки.

Галат раптом вихопив револьвер, почувши, як наближається до станції паровоз. Бригада розсипалася поза лаштунками, і дехто від'їхав далі. Четверо сотенних командирів і п'ятий — брат одного з них — зійшли з паровоза. Крім останнього — всі без зброї. У одного в кишені був револьвер пораненого комісара бригади. Вони повернулися до своїх і, ледве ступивши на перон, почали страшними словами клясти Галата. Вони хвалилися, що вимотають йому кишки на телефон, одрубують голову і кинуть її під кінське копито. Це були хоробрі безумці. Галата, що сидів недалеко від них, розвеселила така вигадка смертників. Він націлився з ручного кулемета.

— Сій!

— Галате, виходь на розправу! Ми твого комісара худого викинули й вернулися по зброю. На суд, Галате... — але останні слова їхні покриті рокотом кулемет «шоша», і вони попадали на зрошений туманом перон.

Десь підіймалося сонце. Почав підноситися туман. Галат під'їхав до зібраної бригади. Ворог почув уже, певне, кулеметні постріли, і взяти станцію буде тяжко.

Бригада гомоніла й лютувала. Коли б не ворог близько, вона пошматувала б Галата й розвіялася б по селах. Загальна небезпека тримала ще всіх укупі.

— Шворень, виходь, — кричали з бригади.

— Шворень хай nobалакає! Шворня сюди!

Нарешті виїхав і Митька Шворень. На обличчі в нього була мішанина з ластовиння, віспи й шабельних шрамів. Він посміхнувся до Галата і почав виконувати наказа бригади.

Галат видобув шаблю — подарунок Остюка. Після першого ж наскоку Шворень дізнався, яка тверда була сталь Галатового клинка. Вони збіглися ще раз. Флориді Шворень зачепив вухо. Огир круто повернувся й високо вдарив задніми ногами, дістаючи ворога. Бригада вибухла сміхом. Шаблі ляскали й дзвеніли. Це було чудне видовисько, атавізм татарської доби. І головне, кожен ніби забув за ворога, за майбутній прорив фронту і за руку Шахая.

Шворень нападав уже не так упевнено. Галат навіть зробив спробу напасти самому. Остюкова наука аж тепер йому знадобилася.

Двобій тривав далі. Почав пролітати сніг. Погода була мінлива, як військова щастя.

Коли над джунглями ліниво пливе місяць, і далекими передгір'ями лунають бойові пісні полюючих звірів, і мускусною парою димлять рослини, і гниють пні, повні чудесних світляків, як жару незторимого, зелено-блакитних повні огнів; коли бенгальська духмяна весна виляє всі свої безконечні теплі дощі, і заплідніє від води земля, і завагітніють ріки, широкі й священні води, і над джунглями ліниво пливе місяць, — тоді на галявину лісову вийдуть двоє вовків, двоє сірих братів. Вони повиють одне одному смертельний виклик, піднявши морди до ясного місяця. Оббіжать галявину дружною інохіддю, бігтимуть поруч, клацаючи зубами і торкаючися боками. Зелені очі жеврітимуть, як жарини. І тоді вони почнуть битися.

Могутніми лапами роздиратимуть одне одному боки. Шерсть летітиме клоччями, і вони зіб'ються в один рухливий клубок. Кров і піт заллють галявину. Хряск і лють рознесуться навкруги, лякаючи дрібних і нехоробрих мешканців джунглів.

Тільки тигр тоді, ступаючи м'якими лапами, вийде до бійців. Він крикне, і ніби полетить на джунглі безліч срібного пилу від затремтілого місяця.

Чітко, розмірено ступаючи, вийшов на перон невисокий Шахай. Обійшов розстріляних кіннотників, що плавали на сухому. За ним не вийшов ніхто з вагона. Він був у сірій шинелі, на широкому ремінному поясі висіла кобура з револьвером, планшетка з мапою і через плече на ремінці бінокль.

— Ала-а-а! — пролетіло по бригаді і відразу вщухло. Шворень і Галат заклали в піхви клинки.

— Струнко! — закричав хрипким і задиханим голосом Галат. Він вихопив шаблю і відсалютував нею.

Кінна бригада не зводила очей з комдива. Той здавався надлюдською силою. Це був гіпноз. Усі чекали, що Шахай скаже магічне слово і від нього встануть на пероні мертві. Коли на пероні справді хтось із п'яти заворушився, усіх бійців пройняв дрож, і вони почали чекати ще неймовірніших подій.

Галат стояв перед Шахаєм, тримаючи в лівій руці повід. Комдив кинув йому кілька слів. Галат ізсадив бригаду на землю, і коноводи відвели коней. Бригада стала у велику розтягнуту колону.

— Товариші, — почав Шахай, — сьогодні ми мусимо пробитись до своїх. Або ми всі ляжемо славно, напившись ворожої крові.

Пауза. Гудуть дроти.

— Сюди за мною йдуть інші бригади нашої дивізії. Летять орли кінної бригади Остюка, славетної бригади. Їхні революційні прапори завітчано перемогами. На них немає жодної плями.

Пауза. Дроти гудуть на легкому вітрі.

— Славетні погромщики й барахольщики! Хоробрі бабники й шкурники! Де ви позичили совісті? Де ви зараз очей позичили, дивлячись на мене і не провалюючись крізь землю?!

Пауза. Гудуть дроти і гуде бригада. Незадоволене, зле гудіння багатьох людей.

— Я плюю на вашу совість, бригада! Мені соромно за мою дивізію!

Мовчанка.

— Хлопці, я хочу вірити, що ви ті ж самі, що ходили зі мною в рейд. Пам'ятаєте, яка сила ворожа гнулася перед нами? Я поведу вас сам у бій, і горе тому, хто оглянеться назад.

Бригада щось прокричала, брудні й неголені обличчя заворушилися, і невідомо було, яке почуття розчулило бійців.

Шахай дістав з кишені папір і розгорнув його. До білого шматка паперу прикувалися всі очі. Шахай тримав його перед собою мовчки, часом опускав, і тоді всі очі опускалися за ним. Комдив глянув на Галата.

— Струнко! — прокричав Галат.

Серед зловісної мовчанки почав читати Шахай прізвища. Найперше відгукнувся присадкуватий козарлюга з тої категорії, що зветься по селах «старими парубками». Він сміливо вийшов з лав бригади і підійшов до Шахая, поглядаючи через плече назад на товаришів. Це була безмежно нахабна постать. Він почував, що за ним стоїть всемогутня бригада. Коротке пальто не сходилося на його випнутих грудях, і руки вилазили з рукавів. Він стояв перед Шахаєм, ліниво чекаючи, що буде далі. Комдив його викликав недурно, і бригада може пишатися з нього. Погляд поминав Шахая, блукав десь у далечині, і весь вигляд кіннотника свідчив за велику вибачливість його до цілої людськості.

— Здай зброю, — почув він несподівано.

Кіннотник задирливо подивився в вічі комдива. Його серце тьохнуло. Суворий, твердий і важкий погляд сірих очей Шахая ліг на нього, як тягар. Він утратив свою нахабність, зробившись винуватим. Відчув вогники смерті в очах комдива. Бригада мовчала, затаївши дух.

Потроху кіннотник зблід. Він був переможений. Наче великий молот ударив його, і тепер дзвеніло все навкруги дрібними неприємними звуками. Зняв з себе пояс із шаблею і револьвером і кинув на руку Галатові. Потім відійшов на десять кроків і став самотньо.

Шахай викликав дальшого. З лав вийшов безвусий ніжний юнак і, ще не наблизившись до комдива, побілів, як стіна. Він ледве чи чув наказу здати зброю, але тремтячими руками зняв її з себе, поклав Галатові на руку і відійшов, ставши поруч із першим. Бригада мовчала.

Комдив викликав ще одного. Йому відповіла мовчанка. Тоді з перших рядів почувся несміливий голос:

— Уже, — сказав голос.

Такі вигуки подала бригада ще чотири рази, мимоволі дивлячись на перон. Шахай далі викликав кіннотників. Вони виходили з лав і йшли до комдива, наче на високу скелю, за якою западається в безвість земля.

Коли Шахай перестав викликати, стояло вже шестеро. Галатові тяжко було тримати зброю, і він її поклав на землю. Викликав передню півсотню і поставив її перед шістьма кіннотниками. Комдив прийняв команду.

— Галате, — сказав він комбригові кінної, — здай зброю й ти.

— Шльопнеш? — запитав Галат.

Бригада ніколи не бачила, щоб так ходили люди, як пішов їхній комбриг. Це була хода людини, що лише могутньою волею випростала своє тіло і несе його туди, від чого тіло тікало б, не оглядаючись.

— По ворогах революції, — скомандував Шахай.

Півсотня піднесла гвинтівки й націлилася. Смертники дивилися на комдива. Він востаннє стоїть перед очима. Вони не керують уже як слід язиками й потьмареним розумом. І все-таки вони кричать. Це якийсь хрип. Кричать дужче. Кричать, як пеньки кричать на зеленій лісовій галявині.

— Слава Шахаю! — чує комдив, і чує вся бригада.

Смертники кричать, і є небезпека, що до їхнього крику прилучиться бригада.

— Отставить, — каже Шахай, — підемо разом усі в бой.

Кіннотники бачать, що опускаються гвинтівки і Галат, як закоханий, припадає до землі. Бригада не може цього витерпіти. Вона руйнує лави, збігається до комдива і підносить його на руки.

Бригада пішла в наступ, як бригантина, надувши паруси і поскрипуючи снастями. Станцію взято, і сніг покрив загибель більшості кіннотників. Решта дивізії також прорвалася за вороже кільце поблизу. Остюк, зробивши прорив, примчав з полком до місця, де, на його думку, загинула бригада і загинув безумний Шахай.

Остюк побачив обоз, що віддалявся. Він упізнав здалеку Галата на захопленій тачанці. За ним завмирала пісня:

Червоного прапора красна зоря
Обійде із нами далекі моря!

— Добра була частина, — крикнув Шахай, ніби продовжуючи цю пісню. Остюк мовчки згодився. Вони переломили шматок черствого хліба і почали їсти його, давлячись слиною, в тиші могутнього ранку.

Біля них мовчав степ. Вороний Флоріда із сідлом примчав розгублений і ображений. Він сміливо підійшов до свого першого хазяїна, простяг губи до хліба і штовхнув головою Остюка. Над землею сонце показувалося з хмар, як пофарбована тачанка, і починало обстрілювати з беззвучного кулемета земні позиції.

Довго ще після того, як бригантина пішла під воду, біліли на поверхні моря одірвані паруси її. Регулярні армії повстали серед хаосу і руїни. Стихія, виступивши з берегів, знову ввійшла в них.

П'ЯТА ПІСНЯ

Г о л о с:

Щаслива путь, у далеч ідучи!
Толчіть її, орить важку планету.
Життя — є рух, життя — є числа числ,
І люди в них — безодень силуети.

Таємний час, мов ніч і мов кажан,
У темряві ховає чорні крила.
Загійлось чимало славних ран,
Кривавих ран, що землю напоїли.

Над трупами солдат росте трава —
Незмінна доля і трави й солдата!
Погас вогонь і жар колишніх ватр.
На бівуаках інші ляжуть спати.

Засіяно поля жорстоких війн.
Розвіялись по світі ветерани.
Народи йдуть. Часи летять без змін.
Забуті тіні із могил не встануть.

Кружляй же, земле, у крицевім колі,
Як літо і зима, добро і зло!

Х о р:

Горі з горюю не зійтись ніколі.
А долі людські в'яжуться вузлом.

Остюк радянський дипкур'єр, шкутильгаючи, підійшов до поручнів мосту С.-Луї і кинув листа в Сену. Це був уже третій протягом останнього тижня. Першого листа прочитала Остюкові сама Лоретта, водячи пальчиком по рядках чорних літер. «Такого листа вигадала зла людина, — сказала Лоретта, — дуже зла людина. Ця людина попереджає Остюка, щоб він покинув ходити до Лоретти. Вже нагострено ножа, і незнайомий буде різати Остюка». Лоретта покружляла по кімнаті, напудрила носа і потягла з собою Остюка на вулицю. Другого листа Остюк подер сам, побачивши знайому руку на конверті. Третього — Остюк носив кілька день у кишені, забуваючи викинути. Цілими днями тинявся він по місту і несподівано мостом Сюллі потрапив до острова С.-Луї. Його обтікала вода Сени, Париж рокотів навкруги, як далеке завмираюче божевілля, острів із своїми тихими вуличками став приємною оазою для Остюка. Великий шум зокола ледве долітав сюди. Кілька старовинних будинків з поверхами, що виступали, як балкони, старе кафе — ще з часів, коли не було в моді старовинне слово кабаре, і люди приходили до кафе не так надовго, — все це прийняло в свою тиху тісноту й Остюка, що випив тут поволеньки, смакуючи, рожевого напою з голосною назвою «Нектар Бургундії». Хазяїн кафе з добрим бургундським черевом і пухкими чернечими руками ніжно взяв з руки Остюка належну йому кількість сантимів і з побожністю провів Остюка до дверей. Тихою вуличкою Остюк дійшов до мосту С.-Луї, що з'єднував острів С.-Луї з островом Сіте, підійшов, шкутильгаючи, до поручнів мосту і кинув нерозірваного листа в Сену. Потім він витяг з кишені листа від Лоретти і кинув його услід за першим.

Вода була чорна і неприємна. По ній пливли масні плями, трісочки, відбитки хмарного неба, блищала синя глибінь поміж хмарами. Остюк пригадав чисті степові озера, і йому здалося, що він бачить у Сені морду свого Флориди. Місто затискало в лапах Остюкову степову душу, обламувало його крила і обмежувало розмах очей. Вітри над Парижем дмухали чужі й нерівні, сонце сходило за хмарами і лягало в дим вечорів. Остюкові іноді хотілося промчати вулицями міста із своєю непереможною кінною бригадою, блиснути клинками серед веселих, темпераментних натовпів і свиснути — крикнути степовим покриком, щоб зникло заворожене місто і повстала чудесна, мудра ковила. Земля далекої Батьківщини лежала перед ним, як теплий житній хліб, як ляскіт копит по м'якій степовій дорозі, як запах кінського сідла і як цвіт черешні. На тихому мості С.-Луї Остюк ніби скинув цивільну одягу, свій капелюх та краватку і надяг похідний старий френч, червоне галіфе, шапку-кубанку з синім верхом, ніби обплутався знову в пахучий ремінь: від револьвера, шаблі, бінокля, фляги. Хтось підійшов до Остюка і торкнув його за плече. «Не топіться, глядіть, пане», — ввічливо сказав йому ажан. Полетіли в безвість шабля і френч, кубанка і галіфе, — Остюк, справжній європеець, пішов далі мостом до Сіте.

Перед ним похмуро устав із землі Нотр-Дам. Маршал Остюк подивився на нього, як верхівець, що проїздив повз хреста на перехресті доріг. Темні башти собору захиталися перед ним, і він пригадав собі, що близько десь мусить бути знайоме йому місце. Кроки маршала зробилися повільними, він став оглядатися навкруги себе. Ліворуч на самому березі між мостами С.-Луї та л'Архевеш побачив морг. До нього й попростував хворий маршал. Перебита нога боляче хрущала, поранений під Павлівкою хребет кололо, наче тисячами голок, розбитий під Успенівкою череп, як мідяний дзвін, лежав на мозкові. Остюк не вірив лікарям, котрі запевняли його, що він може знепритомніти десь на вулиці, любився з Лореттою до безпам'яті, не давав хворобі покласти на ліжко його тіло, тримався так, як воно й личить хворому маршалові. За скляною стіною моргу виставлено було з десятків заморожених людей. За склом штучний мороз. Остюкові, котрий зайшов з теплих передосінніх вулиць, стало приємно від прохолоди. Тиждень тому Остюк побував уже тут. Він розглядав тоді покалічені трам-

ваями, омнібусами трупи, перед ним пливли поля жорстоких атак, трупи його партизанів, братські могили в трагічних степах, де кружляли вгорі чорні круки й солодко пахло травами й мертвим тілом. Маршал тоді заплакав був трохи в руку, його серце так зашеміло, як шемить воно тільки на чужині. Наглядач моргу за кілька франків допустив Остюка подивитися, як заморожують трупи перед тим, коли їх виставляти біля скляної стіни. Повіки в одного утопленого ченця затремтіли саме в той момент, як Остюк нахилився до нього. Маршал оживив ченця, півгодини попрацювавши над ним. Ніколи не можна вигадати такого дрібного випадку, який міг би не врятувати людину за хвилину до її смерті. Чернець поблагословив Остюка і запитав його ім'я. Остюк одповів, і чернець, зрікшись свого імені, назвав себе Михайлом. Тепер, трохи постоявши перед трупами, Остюк пригадав цей випадок, що був зовсім зник з його хворої голови.

Перед моргом починався сквер в огradі собору. В сквері прекрасний фонтан розбивав шматки води на краплі, краплі розкидав на бризки, бризки розвівав, як пил, в бризках поломеніла райдуга, зеленіла, блищала й коливалася. Маршал посидів на лавці, розглядаючи крізь водяні бризки диявольську архітектуру собору. Потім він пошуктильгав далі, обійшов собор, поминув Отель Дье і зупинився, вражений безліччю квітів на вулиці. Це стояв ярмарок квітів посеред Парижа на острові Сіте.

Маршал Остюк пройшовся ярмарком. Гомін веселої юрби стояв навкруги, як висока трава, і Остюк простував нею. Заплющивши очі, тримаючи лівою рукою патики, маршал уявив себе в рідному Новоспаському. Стоять вози, фургони, гарби, мукають воли, і слина падає у них з рота, наче павутиння, хвоськає батіжком заїжджий баришник і лукаво підморгує господарям; зайшлася халяндрую вся численна циганська родина — од малого до великого витанцьовують божевільний танок, продає сопілки похмурий дід, весело пищить в його устах степова дудка; Остюк ніби прийшов додому на побивку — він насвистує щось, поцокуючи новенькими острогами. Зараз він зустріне дівчину. Он вона підходить до нього в гурті веселих подружок своїх і осміхається здалеку. «Кахи, чорнява!» — не витримує Остюк і прокидається серед чужих людей на ярмаркові квітів. Просто перед ним жінка ховається за вели-

ким кушем. Маршал підходить до нього і одгортає квіти рукою. Там сидить, зіщулившись, налякана його Лоретта.

— Ти ж поїхала, — каже маршал, і сльози бризкають з очей Лоретти.

— Ти ж назавжди, — повторює маршал і бере задумливо синю волошку з букета милої.

Лоретта вже зовсім заплакала. Вона бачить крізь сльози, як нюхає Остюк синю квітку, що нічим не пахне. Лоретта хоче пояснити, чому вона перейшла сюди зі свого старого місця біля церкви С.-Мадлен. Чому перейшла таємно, сказавши Остюкові, що виїздить з Парижа. Лоретта любить хворого маршала, їй боляче, що він докірливо на неї дивиться, вона не знає звичаїв його предків з Великого Лугу, котрих не могла засмутити жіноча печаль.

— Я хотіла спровадити раніш твого ворога, а потім повернутися до тебе, — запевняє Лоретта, але Остюк уже її не слухає. Він зрозумів тільки, що його хотіли захистити, що жінка хотіла підставити за нього своє життя, і це його остаточно відштовхує. Погане діло, коли мужчину починає жінка жаліти й оберігати: так недовго докотиться й до ганьби! Остюк іде далі від Лоретти, не глянувши на неї, нюхаючи непахучу квітку і ледве стримуючи свій гнів.

— Вернись! — кричить йому Лоретта, ридаючи.

Маршал не чує. Йому саме пригадалася Павлівка. Він лежить на підводі обмотаний полотном, майже загубивши свідомість, і лише посилає й посилає своїх людей до бою. Мозок його вмер, живе тільки та крапка, котра керує правою рукою. «Вперед!» — кличе мовчки простягнута рука.

— Вернись! — біжить за ним Лоретта, і Остюкові здається, що вона хватає за стремено небіжчика коня його. — Вернись, мій маршале, до свого дому! Без тебе я не житиму ніколи!

Остюк іде, як сомнамбула. На його шляху трапляються східці. Тримаючись рукою за поручень, Остюк виходить на самий верх і сідає на даху омнібуса. Вулиці рухаються, вітер б'є в обличчя Остюкові, омнібус переїздить на правий берег Сени і швидко їде величезним Севастопольським бульваром.

Уставши на розі бульвару С.-Дені, Остюк пішов до Монмартра. Мети в нього не було жодної. Навкруги — ніби степ, а в самого Остюка застуджені вуха: в них шумів.

верещав, ляскав, співав, смівся паризький день. Безліч кафе розчинили двері на бульварі. На тротуарах стояли столики, біля них жили різномасні французи. Маршалові здалося, як він бився з ними під Успенівкою. Він ішов серед натовпів, котрими багаті вулиці у післяобідню годину, він розправив свої плечі і підніс голову догори, гордо шкутильгаючи. Йому з пошаною давали пройти. Всі думали, що це йде колишній спагі¹ — його шкіра була темна від лютих степових вітрів батьківщини. Кафе гостинно запрошували зайти, і стомлений маршал зайшов. На його честь зараз же заграв джаз. Остюк пив потроху вино, як пив його колись із французької фляги після Успенівки, і думав про музику. Слухаючи соло на банджо, він пригадав бандуру, котра водилася в його полках. Бандура була кращою за банджо. Бандура брала серце безліччю сухих, коротких та болючих звуків. Її породив степ, вона передає трохи одноманітний гомін його, вона співає, як мужній і скромний степ. Їй припадало завше співати про неволю і пригноблення цілого народу, вона примітивна, як і кожна печаль. Остюкові не подобається банджо — звуки стогнуть і ниють, це спека й задуха коливається на струнах банджо. Зате флекстон і цугсфлейта Остюка зачаровують. Підкреслюючи металічні тембри джазу, ці інструменти вивершують їх, закручуються спіралями і обплітають кафе. Так Остюкові здається. Він жалкує, що не запровадив джазу у своїх бригадах. Це справді музика енергії, руху, машин і пристрасного безуму. З такою музикою кожний ескадрон бився б, як цілий полк, подумав Остюк і вийшов з кафе та пішов бульваром далі.

Жінки поминали його, сяяли оголеними руками. Жіночі голоси щебетали й кликали. Голоси чудово гаркавили, літера «р» переливалася в ніжних жіночих устах, як мелодійна пісня води. Коли жінка сміялася, вона, здавалось, тримає в своїх руках пів земної кулі. Маршал пожалкував, що його народ не мав таких жінок. Його країна — країна тільки матерів. Печальна матір вирощує дітей, годує молоком і колише безліччю добрих мелодій. Та на старість немає кому її годувати — пішли сини в найми і соромляться матерніх пісень. Остюк пригадав своє жіноцтво —

¹ Спагі — французькі кавалерійські частини з місцевого населення Північної та Західної Африки.

Його доля була — терпіння. З народження до смерті працювати в полі і вдома, молитися й плакати, класти життям за дітей, ледве розцвівши — бути вже безіменною річчю — таку жінку мав маршалів народ. Остюкові закортіло побачити в себе інших жінок, почути з їхніх уст прекрасну вимову багатозвучних слів, завмерти від їхнього мелодійного сміху — і потім піти на неймовірні тортури, у скажену роботу, до осяйних високостей. Так подумав Остюк. Він не міг би викласти цієї думки словами, як не зміг би ніколи пояснити своєї туги за батьківщиною.

Бульвар Пуасоньер скінчився, і почався Монмартр. Остюк думав про врятованого ченця, не помічаючи дороги. Тротуар пішов під гору, поминаючи фунікулер. Назустріч Остюкові бігли юрби школярів. Продавці солодошів пропонували йому свій крам. Інвалід війни продавав цигарки — маршал купив у нього півсотні і забув їх узяти з собою. Оглядаючись через плече, Остюк бачив черепицю на дахах будинків, бачив вигнуту лінію бульвару, верховіття декількох каштанів. Він вийшов височенько під гору. Де нього наблизився задерикуватий хлопець із шарфом на шиї і попросив франка. Остюк відхилив простягнуту руку, не зупиняючись біля хлопця. Йому ніколи було думати про милостиню — він побачив попереду себе сіру сутану ченця. В натовпі вона метнулась перед очима раз-другий і зникла. Хворий маршал надаремно шукав її, ходив, зазираючи до дверей крамниць і кафе. Вже втративши надію знайти ченця, Остюк сказав собі: «Яка сила ченців є на світі!» — і зайшов до музею, де на дверях висіла блискуча дощечка, а у вікні було виставлено воскову голу жінку.

Пахоші воску. Важкі портъери на вікнах. М'який килим під ногами. Серед усього рухається залами пахуча оаза. Хворий маршал урочисто робить огляд генералам і королям. Еполети вилискують мертвим золотом. Коштовна одіж облягає постаті. Остюкові здається, що вони швидко почнуть дихати й командувати. «Фрідріх Великий» — читає про себе маршал і додає — «король». Він пригадав Павлівку і павлівський удар навскоси, котрого винайшов оцей восковий невгамовник. Король тримає в руці голу шпагу. Довгий зелений мундир спадає до колін. Маршалові подобається королівська постать. Оповідання Шахая про війни цього невидного чоловічка хвилюють Остюка, і він, огля-

нувшись, щоб цього ніхто не помітив, хоче помацати короля рукою. Знову споглади захопили його мозок. «Ти ж не помирай, гляди, маршале», — каже йому Шахай і усміхається десь здалеку. Флоріда ірже й мане головою.

Червоного прапора красна зоря
Обійде із нами далекі моря!

Цокотять підкови, і чхають коні. Виривайлова сотня сьвариться за барахло. М'який, теплий степовий день. Остюк зітхає і хоче голосно заспівати, та його погляд чіпляється за чергову воскову людину, і маршал знову відчуває себе серед нерухомих героїв. Малий пузань в сірому, подертому на ліктях мундирі дивиться просто на Остюка з-під чудного трикутного капелюха. «У таких капелюхах возять катафалки!» — думає Остюк і лагодиться засміятись. Пузань, проте, дивиться на нього суворо. Остюк підносить руку і хоче фамільярно поплескати пузаня по плечах, та скляний ковпак не пускає цього зробити. «Як же тебе звати?» — питається Остюк і читає під ногами імператора — «Наполеон».

Маршал сідає на стільці, що стоїть поруч, і довго сидить нерухомо. «Нарешті я тебе зустрів! — осміхається Остюк. — Нарешті я зустрів тебе, пузата бабо!» Він оглядає імператора, як нещасливого вояку. Нещасливого хоч би вже тим, що він помер і не може зробити того, що ще виконає Остюк. «Боже війни, — промовляє Остюк, — хто тебе навчив доручати кінноту дурням у день рішучого бою Ватерлоо?» Імператор французів не одповів. За нього відповів чийсь голос з глибини залу. «Не суди мертвого, — сказав голос, — Ватерлоо трагічно невдалий день». — «Але ж можна було тому чортові, що кого було послано розшукувати союзників, можна ж йому було, принаймні, хоч умерти?» — запитав Остюк, не дивуючись і не розшукуючи розмовника. «Це ваш привілей, — іронічно пролунала відповідь, — не жити, а вмирати».

Остюк розгнівано пішов по залі до того кутка, звідки лунав голос. Там стояла воскова група, що показувала коронацію Карла V. З натовпу воскових ченців, котрі стояли навкруги воскового Карла, вийшов до Остюка один. Остюк придивився. Це був його теперішній тезко, чернець з моргу.

— Здоров, побратиме, — сказав чернець.

З вікна Остюкової мансарди видно було невеличкий брудний двір, похилений флігель, високий і міцний паркан сусіднього машиново-ремонтного закладу та цілу серію червоних черепичних дахів його вулички, що підходила безпосередньо до бульвару С.-Мішель. Бруд і веселість — ось характерні ознаки цієї вулички. Вузька, як степовий глибокий яр, вона часто була ареною дивовижних процесій. То несли вночі п'яного студента із смолоскипами, співами, плачем і реготом; то студенти влаштували весілля; то — простували юрбою до будинку їхньої alma mater, щоб засвідчити чергову п'яну любов. Остюк часто виходив на вулицю, зачувши співи студентської ватаги, але веселість та була чужа йому. Постоявши хвилину, Остюк повертався до кімнати, тамуючи огиду. Іноді за стіною хтось цигикав на скрипці. Маршал тоді сідав на ліжко й мріяв. Він думав про свою молодість в Новоспаському, про роботу в господарстві батька, про свою власну землю і власну хату, — які б вони були в його міцних, роботящих руках. Він думав про всесвітню війну, котра вирвала його з життя і штовхнула в смерть та руїну; про революцію і горожанську війну; про свої партизанські бригади; про те, що життя біжить дуже швидко, і ніколи людині зупинитися на хвилину; про бистрі роки і поважну ходу свідомості, котра сповнює важку голову; про чужину, що з неї видно батьківщину — бідну, порожню землю і червоні прапори на ній; про вмирання селянської психіки і про страх, як перед зрадою.

Мансарда, що в ній жив Остюк, належала художникові, котрий лежав саме в лікарні. Остюкові дали це житло лише до одужання її господаря. Так воно і стояло — це художникове ательє — з полотнами, з картинами в рамках, з мольбертами і розкиданими скрізь тубами фарб, прийнявши в себе хворого маршала з його скромною валізою. Остюк перечитував книжки по малярству, переглядав альбоми видатних художників, і йому здавалося, що він дійсно розуміє чужу мову і що книжки ті розкривають йому різні таємниці. На мольберті стояв недокінчений пейзаж з контурами ворони на початому дереві. Остюк виймав з валізи старого бойового револьвера і старанно цілився в ворону, відійшовши аж у куток мансарди: йому все здавалося, ніби рука його починає труситися від жахливого болю в хребті.

Та мушка револьвера не тремтіла, і Остюк клав його назад до валізи, заспокоївши себе.

Улюбленою картиною Остюка була одна, що її Остюк витяг з-під ліжка. На ній художник намалював двобій. Вершники з блискучими шаблями в руках божеволіли на тлі червоних хмар, серед котрих заходило велетенське сонце. Фантастичні постаті вершників та їхніх коней чарували Остюка, він часто й подовгу розглядав картину. Художник розумівся на конях, око Остюка навіть упізнало одного коня — це була ніби морда Флориди. Від такого починаючи, Остюк дійшов чудних висновків: художник намалював його, маршала, з кубанкою на голові, з червоною стрічкою на кубанці і з шаблею в руці. Придивляючись до картини довше, Остюк упізнав Успенівську рівнину і побачив крізь пил грецьку кінноту, що йшла допомагати французам. Тоді Остюк став розгортати всі полотна, що стояли в кутку, і роздивлявся їх уважно та недовірливо. Усі вони вразили Остюка якоюсь подібністю. Скрізь — будь то пейзаж чи людська постать, чи просто композиція фарб і ліній, — повсюди видно було замах руки та блиск шаблі в ній. На однім полотні так замахнулося дерево. Воно ніби хотіло вискочити з корінням на поверхню землі. На другому полотні — людська постать. Вітер нахилив над нею смугу дощу. І — наче висіла над перехожим рука з шаблею. Третє полотно мало на собі цілий вихор рук, що замахнулися шаблями. По клинках дзюррила ніби кров, та Остюк протер очі, і все це зникло з очей, як вигадане або як чарівне.

Лоретта зайшла до кімнати. Остюк мовчки подивився на неї і знову втопив очі у полотно.

— Мішель, — сказала Лоретта, — я прийшла до тебе.

— Понімаєш, — сказав маршал спокійно, як перед кінною атакою, — твоя доля мене турбує аж надто. Сідай.

І потім він замутикнув під ніс:

Ой пряду, пряду, спатоньки хочу,
Ой склоню я головоньку на білу постілоньку,
Може, я засну.

— Ми з тобою побралися, — продовжував Остюк свою думку, — і жили вдвох увесь той час, коли я приїздив до цього міста. Двоє людей — мужчина й жінка — живуть у темряві від інших людей. Вони ходять вулицями серед загалу, але з ними ж і ходить їхня темнота. Між двома людь-

ми — чоловіком та жінкою — немає й не може бути нічого чужого.

Настала проречиста пауза, в котрій Лоретта боялася заговорити.

— Ти вбила свою дитину, — сказав Остюк і одвернувся од жінки на хвилину, — і мою дитину також. Я не піп, і мені немає діла до гріха. Але моя батьківщина — країна плідних матерів. Мій народ — немає в світі більш плідного народу. Ти не сказала мені й слова і загубила дитинча. Ти маєш право так діяти, і я заховав невимовний біль в собі. Дітей убивати не можна, Лоретто, — це загибель для народу.

— Воно загубило б моє життя, Мішель, — одповіла жінка.

Остюк пригадав своє захоплення з краси парижанок і жажнувся того, що краса та мертва і неплідна. То ходили вулицями трупи, нафарбувавши губи і прикрасивши обличчя. Осміх з'являвся на губах їхніх, але то був осміх, що загине разом з красунями. Та гаркава, граціозна й мила мова не покладеться в дитячі уста, бо діти тисячами кояться з брудних каналізаційних труб дном мутної Сени. «Ні, не треба нам таких жінок, — зітхнув Остюк, — хай живе одвічна страдниця Матір!» Підсвідомо хотіти загибелі може тільки нація, яка кінчає історичну путь, — подумав Остюк і йому стало соромно від такої ідеалістичної думки. Він виглянув у вікно і побачив, як вибігли робітники з майстерні на обід. Декому їсти принесла дружина, дехто розгорнув червону хустку з хлібом, каштанами й жменюю винограду. Червона хустка зворушила Остюка — скрізь, по всьому світі робітники їдять з червоних хусток. Десь по великих фабриках робітники мали ідальні, але тут перед очима Остюка тільки невеличка майстерня, і вона нагадала йому робітництво його батьківщини. Шахта, де працював юнаком Остюк, завод, що був поруч шахти, запахи вугілля, сірки і горілого заліза, пил і дим, сліпучий блиск вилитого на землю шлаку, кров у грудях, що клекоить, відчуваючи навкруги себе рух і метал, — ось що уявив собі Остюк, виглядаючи у вікно. Потім він говорив далі, повернувшись до Лоретти.

— Ти не могла інакше зробити в цьому Парижі, і я перейду до головного.

Маршал замовк несподівано і зрадив звичай своїх предків з Великого Лугу: пожалів жінку. Надаремне він глушив

у собі жалість — вона розквітла, як пахуче тріно, заволоділа ним до краю. І жінка зрозуміла це, але не скористалася з жалості Остюка. Ще більший вогонь охопив маршала, бо він відчув благородство жінки. Вони сиділи мовчазні, як двоє любовників, що не кінчали своєї любові, а лише розпочинали її.

— Я боялася тобі сказати, скоро ввійшла, що цю кімнату я добре знала, — пролунало нерішуче від Лоретти, котра вирішила інстинктивно, що треба допомогти Остюкові реалізувати його жалісливість.

— Як? — ухопився за випадок і Остюк.

— Тут жив колись мій наречений. Вже кілька років він зник з моїх очей. Він був тоді військовий, збирався в похід до Греції чи до Сибіру. За ці роки я ніяк не могла знайти оцю його кімнату і тепер ось бачу її такою, якою вона була тоді. Це його малюнки, — сказала Лоретта, розгортаючи полотна, — він був тоді блискучим художником, шикарним художником.

Остюк слухав Лоретту, як слухає подорожній ріку, що тече в нього біля ніг, слухає, знаючи — він одпочине й піде далі, а ріка тектиме собі в невідоме море. Його любов до Лоретти робилася малою, як жайворонок, і підносилася всередині серця вгору й вгору. Остюкові здалося, що його серце побільшало неймовірно, проте жайворонок і щebetання десь підступали Остюкові аж до горлянки. Жалість підказала йому, що треба бути жорстоким одразу, сказати всі причини, які змушують його розійтися з Лореттою. Ця потреба постала перед ним так яскраво, що він здивувався своїй слабкості. Так буває — жалість породжує жорстокість, і це почуття тоді діє, як благословення. Остюк мусив лягти в лікарню, надій вийти звідти у нього не було, він почував себе щодня гірше й гірше — хто б осудив цього героя Павлівки й Успенівки за те, що він хотів зробити?

— Перед від'їздом, — сказала Лоретта, — він співав мені старого романса. Хочеш послухати його?

Лоретта почувала, що в повітрі висять громи та блискавки, але як більшість жінок — вона ховала голову під крило.

— Хочу, — одповів Остюк і, виглянувши у вікно, побачив, що двором іде чернець, — я хочу послухати його.

Лоретта проспівала першу строфу:

На батьківщину, у Тулон,
Вертає шхуна «Трьох корон».
Веде її рубака Жан,
Малий чорнявий капітан.

Потім вона басом проказала приспів, як відповідь на цю строфу відважного Жана:

Го-го! Грот-парус став,
Щоб вітер гнав і гнав!

З коридора почулося, як хтось там зашаркотів ногами. «Можна», — сказав Остюк. До кімнати зайшов чернець. Він виглядав на малу обскубану мишу, проте сутана йому личила. Чернець поправив на носі залізні окуляри й сів. «Хвилину уваги, теско, — вимовив Остюк, — Лоретто, далі». Лоретта, що, як кожна парижанка, не боялася й не соромилася мужчин, провадила пісню далі:

Відважний Жане, поснішай
До затишних тулонських шат.
Сумна дружина й немовля
Твого чекають корабля.
Го-го! І гафель став,
Щоб вітер гнав і гнав!
На чорний пралор «Трьох корон»
Чекає твій ясний король.
На золото в трюмі — жде казна.
Тебе, корсара, зла тюрма.
Го-го! Ще й клівер став,
Щоб вітер гнав і гнав!

— Правильно, — зауважив чернець, — став і клівер, бо стільки обставин на тебе чекає в Тулоні.

Та ось і вплив сам Тулон
Із хвиль солоних лона лон.
Його замріяний обман
Вилискує і крізь туман.
Го-го! Та й топсель став,
Щоб вітер гнав і гнав!
Відважний Жане, долю зваж, —
Це ж край твоїх тропічних вахт!
Чи варті жінка й немовля
Тюрми ясного короля?!
Го-го! Усе напни!
До берега жени!

— Так роблять справжні мужчини, — сказав чернець і подивився на Остюка, — сьогодні ввечері ми з тим нашим

другом здибаємось біля Сени. Всі папери він принесе з собою.

— Пісні ще не край, — зауважила Лоретта, і мужчини замовкли. Вона стиха проказала останні слова романсу, ніби виголошувала нагороду відважному Жанові:

І Жан зійшов, мов паладин, —
На березі дружина й син.
А навкруги юрба ревля:
«На гільйотину короля!»

— Кінець пісні поганий, — не погодився чернець, — і слово «паладин» зовсім не показує відваги, а лише високомірство. Більш цікаво виглядало б, коли Жан, поцілувавши дружину, сів би до в'язниці.

— Життя людини — театр, — печально виголосив Остюк, котрий хотів справжню печаль видати за удавану.

— Ви думаете про режисера чи про декорацію, маршале?

— Я думаю про волю людини, котра йде проти всього.

— Проте ви не скажете, що могли б бути режисером в театрі?

— Я був помічником режисера в Успенівці і актором, котрий умирає в кінці п'єси, — в Павлівці.

— Знаю ці бої, — вклонився з пошаною чернець.

— Я ще ставив п'єсу «Комбриг без коня» на кону партизанського театру і поставив би кожен п'єсу зараз у себе на батьківщині.

— А чому ви зараз тут?

Остюк промовчав, не називаючи себе і не розкриваючи своїх намірів. Лоретта сиділа, щось своє думаючи, бо й Остюк, і чернець розмовляли мовою Остюка. Звідки чернець знає його мову і хто він такий — Остюк не розпитував. Мансарда трохи нагадувала невелику клуню. Дах був високо, ніби лежав на кроквах. За вікном у кутку — закапелок, де щось висіло на стіні. Остюк щодня, просинаючися на ліжкові, думав про те, що треба поглянути у той куток. Але, вставши, зараз же забував. Протягом дня він не сидів удома, а ввечері куток той був темний. Чернець розгорнув вузлика, котрого він приніс із собою, і пішов за ширму, де стояло Остюкове ліжко. За кілька хвилин він вийшов звідти, несучи сутану в руках. Піджачок і штани бовталися на ньому, як на кістякові.

Остюк і Лоретта побачили дрібного чоловічка цілком студентського вигляду.

— Повісьте рясу он туди, у куток, там є вже якась одежа. Чернець пішов до закапелка і підняв темну матерію, вкриту пилом. Усі побачили мундир французького офіцера — похідний, ношений, і шаблю під ним. Остюк підійшов та взявся рукою за шаблю.

— Ого, та це моя знайома! — вирвалося у нього, і він більш нічого не додав. Ніби щось ударило його у голову. Сліпучий успенівський день заколивався перед його очима. Голова Петра Виривайла лежала мертва на столі.

Дійшовши пам'яті, Остюк з годину не рухався на ліжку. Чернець розмовляв за ширмою з Лореттою. День ішов на вечір. У вікно линув гомін перехожих з вулички. З бульварів С.-Жермен та С.-Мішель лунали трамваї. Вибухали мотори автомобілів. Напроти вікна на даху флігеля скакало двоє котів. Плач дитини скидався на скавчання. Зблизка десь чувся пронизливий рип коліс чиеїсь тачки. Маршал повернувся на ліжкові і знову загубив свідомість. Промені й гуркіт заповнили його мозок, і кудись простяглася з голови одна нитка, за котру шарпав хтось без жалю, ніби Остюкова голова була дзвоном, а мозок — билом у цьому дзвоні. Маршал застогнав, його занудило. Чернець підійшов до ліжка і поклав мокру хустку на голову. «Лоретто», — покликав Остюк. Лоретта підійшла, Остюк узяв її за руку і відчув, як сила з її руки прояснює йому мозок. «Ти моя жіночко», — прошепотів Остюк, і його непам'ять перейшла в тихий сон. Йому приснилось, що він спить під зорями в степу, поклавши голову на сідло. Пасеться Флоріда, припнутий до списа. Потім підходить до хазяїна і лиже йому лоба. Остюк хоче прогнати коня, він замахується на Флоріду рукою, і Лоретта хватає його за руку.

— Чи ба! Та вже зовсім вечір, — каже Остюк, підвівшись на ліжкові.

— Уже вечір, — констатував чернець, — чи здатні ви піти тепер зі мною до Нового Мосту?

— Звичайно, здатний, — одповів Остюк і став складати свої речі до валізи, ніби від'їздячи назавжди. Замкнувши валізу, він виніс її з кімнати і за хвилину повернувся назад.

— Консьєржка дивується, — було його резюме, — і я сказав, що це речі ваші, теско.

Вони всі троє посідали знову, цілком різно виявляючи почуття. В той час як Лоретта, не стримуючись і не криючись, витирала сльози хусткою, а чернець заплющив очі під окулярами, і лише губи його лукаво кривилися, — Остюк сидів цілком спокійний, дивлячися в одну крапку на стіні над його ліжком. Потім він устав і зняв із стіни те, на що він дивився. Кладучи цю річ — то було фото — до кишені, Остюк на хвилину затримав її перед очима. Там сиділо четверо партизан: Шахай, Галат, Марченко і він сам. В руці у Галата був соняшник.

— Ну, прощай, моя хата, — тихо проказав Остюк, і з цими його словами прочинилися двері, на порозі з'явився високий мужчина. Лоретта ахнула, упізнавши господаря мансарди — свого нареченого. Остюк пізнав офіцера французької кінноти і, коли той зняв капелюха, — побачив шрам на його голові від своєї кубанської шабельки. Чернець же хутко вислизнув у двері.

— Бувай здорова, дружино, — вимовив Остюк і поцілував міцно Лоретту, — ось тобі буде муж і хазяїн після мене.

З цими словами Остюк вийшов, і він це зробив достойно, як мужчина.

Таксі їхало напрочуд швидко. Вже звечоріло. На мосту С.-Мишель засвітилися ліхтарі. На Сіте́, біля поліційної префектури, стояла валка ажанів. До вулиці Ріволі їхали кілька хвилин. «Ріволі», — сказав шофер і зупинив машину. Остюк, шкутильгаючи за ченцем до скверу С.-Жак, намагався розшукати, звідки він знає слово «Ріволі». Потім поруч цього слова повстало в пам'яті «Мантуа». За цим прийшло слово «Жубер». Нарешті, сідаючи в сквері на лаву перед баштою С.-Жак, Остюк пригадав четверте й останнє, як ключ до всього — «Бонапарте». Так, Остюк знав від Шахая про бій під Ріволі з італійського походу генерала Бонапарте. Жорстоко билися перший день. Увечері генерал Бонапарте довідався, що йде на нього ще велика сила з боку Мантуа. Залишивши кінчати бій молодого Жубера, генерал помчав назустріч підмозі. Три дні не було Бонапарте, і три дні бився під Ріволі Жубер, не маючи сили подолати ворога, але й не піддаючись його шаленим наскокам. Бонапарте, зустрівши і розбивши підмогу, що йшла до Ріволі, повернувся туди лише на четвертий день. Цього ж таки дня, знову з'єднав-

шися з Жубером, Бонапарте переможно закінчив бій під Ріволі. «Вулицю треба було назвати ім'ям Жубера», — подумав Остюк, і йому приємно стало від однієї згадки про цього блискучого вояку, молодого, соромливого й романтичного хлопця, котрий загинув у Австрії так несподівано, провівши туди з Італії крізь гори, холод, сніги, крижані безодні — шістнадцятитисячну армію.

— Він ітиме отут, — вимовив чернець, — і шукатиме моєї сутани, в обличчя мене не знає. Коли нас тут не зустрине, він піде до Нового Мосту і там чекатиме. Ясносірий костюм, круглий значок Рот-Фронту, оранжева краватка. Упізнали б?

— Упізнав би, — одповів Остюк і розвалився на лавці, мов сидючи на тачанці. В руках своїх Остюк відчув гвинтівку, на поясі — сотню патронів, він прийшов на засідку. Усе пливло невідомо куди, все минало й мовчки мінилося на інше, над головою Остюка надимався парус, не було жалю і ввижалася попереду незаймана просторинь. Люди мелькотіли перед очима, переходячи сквер. Чернець уважно слідкував за всіма мужчинами й філософствував про Остюкову батьківщину так, ніби там зроду жив...

— У вас буде прекрасна столиця, — сказав він, — і називатиметься вона Хортицею по імені острова. Посередині Дніпра стоїть острів з граніту, площа його — три на шість кілометрів. Гранітовий масив колосальної глибини. Поруч острова світова електрична станція, навкруги степ з рудами, вугіллям, нафтою й пшеницею. Острів, як криця, — це не фінські болота, котрі треба було загачувати кістками ваших дідів, щоб збудувати Санкт-Петербург. Це не острів Манхеттен, на котрому стоїть Нью-Йорк, це слава гранітна Хортиця, що витримає будинки яких завгодно масштабів. Тепер далі: тече ріка, котрій і ціни не складеш, так вона доцільно протікає серединою країни, забираючи в себе воду з усіх менших річок: з Тетерева, Десни, Росі, Сули, з Тясьмина, Псла, Ворскли, з Орелі, Самари, Інгульця. Імена які, які звучання!

— Які? — запитав Остюк.

— Кожне ім'я записане мужніми руками ваших предків до історії. Тетерев, Сула, Тясьмин, Самара! Як Ігорева сурма, звучить Сула, кривавий Тясьмин, скромна Самара. До Царграда плив Дніпром Олег, велика дорога — «із варяг у греки». Слава у вас історія, теско.

— Це ви про що?

— Про історію вашої землі за останніх дві тисячі років.

— А про столицю?

— Пробачте. Я хотів сказати, що майбутня столиця ваша мусить бути прекрасною, як казка. На самому острові — центр. Вісімнадцять квадратних кілометрів під центр. На всі сторони з острова перекинуться мости через Дніпро. Ажурні сталеві цяцьки ляжуть з острова на берег. І ще ростиме місто. Місто, що його обтікає велика ріка, воно мусить бути чисте й здорове. Дніпрові плавні осушать і віддадуть городньому трестові, по схилах балок, на пісках, ростиме чудесний виноград, річище поглиблять і закують в бетон, просто до міста підходитимуть пароплави з усіх морів, колосальний пролетаріат стукотітиме молотками по заводах, і це буде справжня столиця.

— Можна подумати, що ви тільки те й робите, що будете столиці,— осміхнувся Остюк недовірливо. Проте в його уяві зараз же виросла Хортиця і засяяла в сліпучому електричному світлі. Сквер С.-Жак перетворився в сквер на острові, а ліхтар на башті С.-Жак в зорю над будинком виконкому міста. Потім Остюк пригадав собі це місце Дніпра й Кічкаський міст, котрий переходила його кіннота, постріли ворога, що тікав без оглядки, пустельний, випалений сонцем степ, пил, спеку і втому колишнього походу,— пригадав, і сумніви заройлися в його голові. Але й ще одну річ відновив у пам'яті Остюк — могутню Дніпрову течію, безліч води, що, затиснута між велетенськими скелями Вовчого Гирла, мчала, як шалена, вируючи, шумуючи і подаючи знизу голос велетня. Загадково виблискувала ріка, несучи безліч тонн води в море, пекельно-гарячий вітер степу пролітав над хвилями, як жадібний птах, п'ючи й каламутячи крилами воду Дніпра. Хортиця тоді стала на очах у Остюка вкриватися баштами й будинками, лініями рівно прорізаних кварталів.— Хортиця,— сказав Остюк,— без мостів і вигляду жодного не матиме. Береги там високі, мости будуть дуже високо йти над водою. Запорозькі козаки там, кажуть, жили раніш. Шахай міг би вам багато дечого розповісти про них, як вони відважно й хитро скрізь билися.

— Вони добре вмiли умирати,— повторив чернець сентенцію, що її він мовив уже в музеї воскових фігур,— та й взагалі у вас добре вмiють тільки умирати. Англійські жур-

нали сімнадцятого століття виповнено портретами ваших гетьманів та полковників, військові спеціалісти вивчають їхні походи та переможні бої з поляками й турками, все йде до того, що на сторінку історії впливе новий могутній життєздатний народ, та все раптом летить шкереберть: гетьмани зникають, пропивши всі славні діла, полковники розкішно умирають, четвертовані, колесовані, на кіл посаджені, у мідних биках підсмажені, або стають московськими боярами, кличуть до себе воевод і — ганьба! — стають рабами, незвойовані, неподолані на полі бою, не примушені силою до покори.

— Кажете — добре вмирали? — Остюк аж нахилився до ченця.

— Умирали так, як ніхто в цілому світі не вмирав. У вас є якась гордість смерті. Скільки ваших прадідів умирало, сидячи на палі на майдані або при дорозі, мовчки усміхалися із своїх ешафотів, лаяли ворогів і кепкували з них. Жодного стогону не зривалося з уст. Очі були ясні, як небо над головами, мужні серця рівно стискалися, тремтіли від напруження м'язи, з котрих злуплювали шкіру і, посипавши її сіллю, тулили до живого м'яса.

— Чому ж вони не билися до загину?

— Вони були довірливі, коли ворог хотів їх ошукати, вони були нетривкі там, де треба було перечекати, вони були жалісливі там, де ворог удавав, що просить милості.

Остюк силкувався зрозуміти, куди хилить розмову чернець. Серед усіх цих слів десь мусив висіти гачок на його думку. Може, цим гачком був сором, що його відчув Остюк, змушений визнати незнання свого минулого?

— Яка ж у вас професія, побратиме, поза монастирем? — запитав нарешті Остюк.

— Я інженер, — скромно одказав чернець, — гірничий інженер.

— Можна подумати, що ви інженер чужої історії, — сухо промовив Остюк, — але я подумав, що вам просто набридло чекати нашого друга. Скільки ви вже мені про це говорили?

Йому стало боляче від подібних розмов. Що саме боліло — він не знав, можливо, не факти, а сам тон розповіді. Чернець вибачливо усміхнувся і, поправляючи окуляри, заховав за цим рухом лукавий блиск очей.

— Ви божевільний, — лагідно зауважив Остюк і устав з лави, — коли я вас досі слухав, то тільки через те, що не знав цього. Щось іще маєте мені сказати перед тим, як я піду?

— На мою думку — ви не підете, — засміявся чернець, — бо вам потрібні ті папери, що їх принесе наш незнайомий друг. А потім, — глузливо сказав він, — з якої це пори Остюк боїться слів? Хіба ви не мужчина і не можете захищатися? Адже ви добре знаєте, що голова в мене не гаряча і мозок у мене не хворий?

Остюкове серце враз виповнилося гордістю. Безконечні бої за надбання революції промайнули перед його очима. Він відчував себе ніби в глибокому рейді, пройшовши лінію ворожого фронту.

— Нам по дорозі з кожною країною, котра вивісить червоного прапора, — сказав він тихо й переконано, — всі нації борються у нас за одне діло — і це діло є вищим за інтереси окремих націй. Ніхто ще не довів, що новий панівний клас — пролетаріат — може бути націоналістичним, може товпитися в рамки однієї нації з нібито більшим культурним минулим. Звідси — неможливість того, що ви називаєте ошуканством, — коли ви серйозно так думаєте, а не викликаєте мене на одвертість. Доведіть мені.

Чернець одкотив рукав на лівій руці й показав Остюкові великий шрам від розривної кулі. Світло ліхтаря лилося на руку, як молоко. Шрам такий, ніби м'ясо вирвала тигрова лапа.

— Я був у союзі «Спартак», товаришу, — залунала його мова, — я бився за Ради і сидів у в'язниці. Ради — єдина система влади, що її приймає пролетаріат. Система ця потребує пролетаріату національно свідомого. Там, де свідомість ця стане зарозумілою — нічого доброго не вийде.

— Ви, значить, німець? — запитав Остюк.

Замість відповіді — чернець устав на ноги і повернувся обличчям до Остюка. Обличчя його було в тіні.

— Он він іде, — прошепотів він, — сірий костюм. Слідкуйте за значком та краваткою.

Незнайомий пройшов близько. Це був той, кого вони шукали. Остюк зблід, побачивши обличчя людини в сірому костюмі. Коли незнайомий (Остюкові він був знайомий!) пройшов далі, чернець пішов за ним, як мисливець, а Остюк загорівся помстою. Сталася цілковита несподіванка: Остюк захотів одвертості.

— Ця людина з нашого радянського представництва, — він поінформував ченця, одразу викриваючи себе з головою, — коли ви сказали мені про цікаві документи, за котрі наше радянське представництво заплатило б добрі гроші, я вирішив не йти ще до лікарні та спробувати одержати ті папери. Грошей у мене не було — ви мені їх дістали. Ви використали якісь таємні зв'язки, і ось тепер ця людина іде перед нами. Зрештою я бачу й причину, чому мені захотілося дістати папери, я відволікав день операції в лікарні: свою смерть. Які там у нього можуть бути папери — у цього продажного гада?

Чернець стиха сміявся:

— Ви, побратиме, врятували мені життя. Я хотів вам цим трохи віддячити. Мені вже давно треба зникнути з Парижа, бо незабаром мене зловлять. Я кінчав свої справи перед тим, як ви мене побачили утоплеником, жертвою моїх конкурентів.

— Я хочу і його кінчити, — сказав Остюк, не слухаючи ченця, — і лягти до лікарні. Своїми розмовами про те, як ми вмираємо, ви розбудили мене до чогось.

Найблискучіша в Парижі вулиця — Ріволі — вступила в годину найбільшої метушні. Вікна крамниць сліпили очі. Автомобілі — ціла армія чорних жуків — сунули вулицею, як лава. Рух був конвульсивний: паличка ажана затримувала його і дозволяла знову поновитися. Складалося враження, що містом повзе пливковата чорна глиста — зупиняється, розтягуючись; здригається, рушаючи; вимащує мокрим черевом асфальт, котрий блищить і западається під ліхтарями, віддзеркалюючи їхнє світло. Мисливці, ідучи за звіром, наблизилися до вулиці Нового Мосту і повернули ліворуч. Іноді, коли трохи завмирав галас сирен та крики газетярів з вечірніми випусками, — докочувався до вуха поважний церковний дзвін. Він розходився над містом, як блюзнірство з машин і темпу вулиць.

— Це дзвонять близько — в С.-Жермен Оксеруа, дзвонять там, звідки близько чотирьохсот років тому відзначили початок Варфоломійвської різанини. Тоді цей дзвін кликав різати гугенотів *ad maiorem Dei gloriam*¹...

— А тепер він кличе різати зрадників революції, — Остюк хутко перебив ченця, ніби збираючись довго гово-

¹ Для більшої слави Бога (лат.).

рити, але замовк, ледве вимовивши фразу. Йому закортіло опинитися в степу, де ніхто б не перешкодив.

— У вас виросте могутній пролетаріат, — сказав чернець Остюкові згодом: він мов увесь час тримав у голові цю тему, — численна армія тих, що відродять країну. Вони побудують нові заводи на місцях, де є руда, вугілля, сировина, вони прив'яжуть до себе селянство машинізацією важкої степової роботи, організацією занедбаного селянського господарства, вони повернуть до себе селянина, маючи одну мову з ним і творячи цією мовою велику культуру пролетарського класу.

Незнайомий дійшов до Нового Мосту і оглянувся навкруги себе. Остюк і чернець ішли просто на нього, не відокремлюючись і не подаючи жодних знаків. Незнайомий помітив уже Остюкове шкутильгання і окуляри ченця. Він рушив на міст, зрідка недбайливо поглядаючи на боки. Остюкові прийшла на пам'ять Лоретта. Постать її він убачав у кожній жінці на вулиці. Її гаркавий сміх лунав йому з кожних уст. Він тримав своє серце, котре хотіло розколотися. Раптом йому здалося, що він бачить Лоретту. Вона йшла з худорлявим офіцером, похиливши голову, сумна усмішка ніби блукала на устах її. Остюк уявив собі розбите серце її, дитину, що плавала вже в Сені, — і наче жменю сухого піску кинув хтось в обличчя йому. Жінка з офіцером підійшла ближче — це була не Лоретта. Коли вони проходили повз Остюка, він помітив, що у жінки заплющені очі. Невеличкий пароплав на Сені внизу пронизливо закричав, причалюючи до Нового Мосту. Електрична реклама на сусідньому мосту Мистецтв показувала контур келеха, зроблений з блакитних ламп, і червоні краплі електричного сьйва падали в келех з чорного неба, на котрому горіла назва.

— Увесь Новий Міст побудовано з каменю зруйнованої в'язниці Бастилії, — сказав чернець, коли було пройдено половину мосту, біля монумента Генріху IV. Умовлене місце починалося від монумента. Незнайомий вибрав темну смугу біля поручнів мосту і став у тінь. До нього зараз же підійшли чернець і Остюк. Чернець підніс над головою кулак, щоб незнайомий їх упізнав: це була умовна познака.

— Контрреволюції служиш, браток?

Незнайомий здригнувся, зачувши голос Остюка. Навкруги наче навмисне стало малолюдно. Остюк підійшов

до зрадника щільно і заглянув йому в вічі. Жалюгідний хаос побачив там Остюк. Все заглушаючи, піднялася в ньому хвиля сліпої жорстокості. Він загубив владу над своїми вчинками. Десь, наче з нічної мли, на момент повстали перед ним вітряки його батьківщини. Крила їхні кружляли, як пропелери. Остюк схватив зрадника за груди і за пояс, підняв його над поручнями і кинув у Сену. Там саме проходив пароплав. Людина в сірому костюмі ударилась об залізні бильця борту, хряснули кістки, хлюпнула потім вода. Остюк зіперся на поручні мосту і загубив свідомість. Останнє, що побачив — були червоні краплі, котрі падали в келех на мосту Мистецтв.

І сниться чудний сон маршалові. За Кічкаським мостом стоїть його кінна дивізія. Неймовірно сяє місто на острові Хортиця. Мости з острова, як павучині лапи. Дніпрова вода внизу яскраво-зеленого кольору. Шахай: «Здобудь мені місто, Остюче». — «Понімаєш, — відповідає маршал, — треба сюди ще Галатових кулеметів». Шахай: «Там кулемети не допоможуть! Я битиму з важких гармат, а Марченко полетить аеропланом і скине сотню бомб». Остюк пригадує, що Марченка було розстріляно з ворожого кулемета, пригадує безголове, понівечене тіло свого бойового товариша, йому стає страшно. «Марченко мертвий!» — кричить Остюк, але Шахай маше прапорцем, і до нього летить Марченко. Він салютує, перегнувшись через борт машини, і летить усе вище й вище. Остюк говорить команду полкам. І в цей час над містом з'являються контури келеха і кривава рідина крапле з нього. Мостоми з усіх боків залітає до Хортиці кіннота. З жахом Остюк помічає червоний прапор на виконкомі. «Хлопці!» — кличе командирів маршал, і йому здається, що всі глузують з нього. Він виймає револьвера і хоче застрелитися, його душить ганьба, але хтось одводить руку од голови. «Божевільний — це Париж!» — кричать йому на вухо. І справді — бригади стоять біля Аустерліцького мосту, а гарматники тягнуть важкі гармати до Ботанічного саду. Маршал одразу уявляє собі мапу Парижа. Ніби блакитна шабля, лежить посередині Сена. Командири чекають наказу. Остюк розбиває кінноту натроє. «Перша бригада піде звідси набережною С.-Бернарда, поверне ліворуч на бульвар С.-Жермен», — каже маршал, і немає жодного сумніву в його голосі. Бри-

гада помчала. Остюк інструктує командира другої. Мовчки салютує шаблями бригада, і Аустерліцький міст гуркотить і гнеться під такою кількістю коней. Залишається біля Остюка його улюблена третя бригада. «За мною! Рушай!» — командує маршал і, як диявол, веде полки. Не торкаючись землі, летять за ним кіннотники до площі Бастілії. Промайнула вулиця С.-Антуан. На колишній Гревській площі маршал заарештував управу міста. Вулиця Ріволі, Луврський палац, Тюльерійський сад, усе мчало назустріч і зникло за плечима. Порожні вулиці, замкнені вікна і двері — так стрівав Остюка переможений Париж. На площі Згоди біля Луксорського обеліска маршал побачив уперше крізь вулицю Єлісейських Полів — Тріумфальну арку. Раптом над нею з'явилися контури келеха і кривава рідина почала капати з нього. Жах охоплює Остюка. Велетенське місто ковтнуло його бригади. Вони розгубляться серед тисяч вулиць! Маршал плаче, і вірний Флоріда здригається під ним. Позаду схлипує вся бригада. Тоді з-поміж статуй міст, котрі оточують площу, оживає в павільйоні статуя міста Марселя і голосом ченця кричить на всю площу. Маршал відчуває, що у нього болить вухо від цього крику. «Ти ще видужаєш, побратиме, — кричить чернець, — у вас буде прекрасна столиця!» Над павільйоном міста Марселя з'являються контури келеха, й кривава рідина починає...

ШОСТА ПІСНЯ

Г о л о с:

У пісні шабля татарву січе,
У думі — за дружину вірну править.
Бредуть, співають люди без очей,
Перебираючи струну і славу.

Лише про честь — сліпий речитатив,
Про вірність і хоробрість побратимів.
Розчісувачі грив старих часів,
Важких боїв — бояни нелюдимі!

За тьмою — тьма, як доля кочова,
В обличчя — незрозумілий вітер лине.
У темряві сідають спочивать,
У тьму ідуть, намагавши стежину.

Не повторити, як бринить струна!
Який у неї урочистий голос!
Басок тривожно й грізно застогнав.
Альти пішли у вимріяне соло.

Вперед! Завжди вперед летіть, відважні!
Плечима до плечей ставайте, друзні!

Х о р:

Через моря, пустелі та міражі
Іде вона — достойна й мудра мужність.

Людина зупинилася проти вітру, що дмухав за течією вздовж долини, де текла ріка. У подихах вітру виразно чулось швидке посування зими. Дерев на крутих схилах берегів — сосни й листвениці — шаруділи так, ніби з них сипався весь час пісок. Сірі, як повсть, хмари закривали небо. Людина обшукала очима береги. Зовсім непомітні ознаки звернули на себе увагу. Підійшовши ближче, обидва компаньйони знайшли там сліди колишньої стоянки одного з багатьох синів великої тайги.

— Я тебе не дурив, — було резюме першого, — це той Золотий Ручай.

Він оглянувся навкруги, пригадуючи і відновлюючи в пам'яті знайомі місця.

— Он висять шматки шапки, — закінчив він, — я його вбив під отим деревом. Там же й покинув. Ми прийшли, Ничипоре.

Другий нічого на це не відповів. Він сів роззуватися. Знявши важкі чоботи, розмотав онучі і почав одривати одні шматки килимків, котрі зотліли на його пальцях. З тисячу кілометрів пройшли вони за місяць від табору «Веселий». Перерізали стежками гірський кряж, потрапили до невідомої річки, пішли нею до в'їстя і повернули в долину, звідки витікав ручай.

Перший бродяга назбирав сухого суччя і розпалив багаття. Другий став гріти поранені ноги. Речі лежали купою — так, як їх було скинуто з плечей. Рушниці висіли на гілках. Ничипір простяг руку до фляги і сьорбнув з неї спирту.

— Не поспішай, — зауважив компаньйон його. Знову мовчали, ніби слухаючи, як лускало дерево у вогні.

— Бгатов, не дгеф, — почувалася запізніла відповідь Ничипора, — од гогілочки люди веселішають.

Він таки гаркавив. Обличчя, подзьобане віслою, зайшлося усмішкою. Од спирту ожили стомлені м'язи. Не взуваючи чобіт, став ходити біля вогню, одчепив чайника, побіг по воду, повісив чайника над вогнем. Потроху смеркало, і ватра ставала жовтішою. Унизу блищав ручай, він одсвічував ніби золотом, що лежало невідоме в ньому і навкруги по долині. За сірою пеленою хмар мов западалася чорна безодня, посилаючи землю в глибінь вечора. Вода закипіла. Як завше на нових місцях, людей охопила апатія. Було м'ясно від однієї думки, що поблизу під рукою є жовтий пісок, який наче крил начепить вимученій людській істоті. Він перекине ціле життя, як гору, відкриваючи прекрасну далину теплих земель. Не буде скаженіти навкруги біле снігове мовчання. Не буде висіти на ниточці над головою смерть.

Чайник закипів дужче. Пара біла з носка, і почала бряжчати покришка, зашкварчала вода, падаючи у вогонь. Компаньйони прокинулись. Нашвидку сьорбнувши чаю, побігли в долину і ходили там до повної темноти. Розіклали багаття над самою водою. Відбившись у воді, запалав високий вогонь, і скидався він на вогненний довгий меч із двома клинками. Тут, де на тисячі кілометрів не було й сліду людини, поставлено в ріку отакий меч. І він не гас.

— Незаймане місце, — сказав бродяга, — ми тільки встигли переконатися, що золото поверху розкидане, — і я убив його, щоб повернутися самому сюди. Ти знаєш, що я хворів і втратив літні місяці. Та й тепер ми навряд чи встигнемо щось ізробити. Днями випаде сніг. Ми тут перезимуємо і на весну візьмемось до роботи. Залишилися консерви та борошно, що його я приніс той рік з убитим. Додавши ще наших запасів, ми легко пересидимо зиму. Можна ще полювати.

Ничипір потрапив ногою в яму. Його товариш спотикнувся й собі. Далі видко розкидану землю.

— Тут хтось уже був, — пробурчав бродяга і наблизився до води. Там побачив корито для промивки золота. Він запалив сірника: спорудою вже давно не користувалися.

— Значить, ми спізналися? — Ничипорове запитання змусило бродягу насторожитись і погасити сірника. Далі він ізгадав, що зброя біля табору.

— Завтра побачимо, — була його відповідь, і він замуликав пісеньку, щоб заспокоїти Ничипора. Меч на березі

погасав. Люди вповні відчували втому. Посідали біля вогню й поснули. Але невгамовний інстинкт розбудив їх майже одночасно через годину. Пішли на гору до речей, роздмухали вогонь, присунули моху, щоб тлів, повісили на дерево їжу і міцно поснули, обнявши рушниці. Закони тайги кажуть, що біля вогню не можна вбивати, отож сон їхній був цілком безпечний. Разів кілька прокидалися — то один, то другий — і годували вогонь. Ніч була холодна, наче скрізь лежав уже сніг і лише до цієї долини не долетіли його пелюстки. Ничипір когось вночі душив, хряскіт кісток розбудив його. То клцав зубами обдертий вовк, що боявся наблизитися до вогню. Він злякано втік, побачивши живу істоту. Це було продовження сну. Бродяга безперестанку мучився вві сні. Страховища якісь трусили його, він силкувався прокинутись, інстинкт підказав, що на нього дивиться компаньйон чудними очима. Та Ничипір уже знову спав.

Сни їхні схрещувалися один з одним, як шпаги. Свідомість блукала між рефлексивними видіннями, вона щохвилини могла виринути на поверхню. Поруч дихали дві сильні людини, інстинкт життя в них бився в кожній жилці. Обое відчували, що небезпека є: вона причаїлася скрізь, в усіх кутках мозку. Картини сну овівалися цим холодним подихом небезпеки. Обое міцно спали, але піднеси один з них руку або підведи голову — зараз же він побачив би розплюшені очі компаньйона, і воля до життя визирнула б з них. Люди великих міст не знають, коли ходить біля них смерть, коли вона торкається їхнього чола холодними пальцями, коли вона дмухає на них смердючим ротом. Вони бояться смерті, не знаючи, коли вона прийде. Люди в тайзі часто бачать смерть. Мозок їхній не сприймає інших думок, крім думок про життя, про борню за нього, про підміну своєї загибелі — загибеллю хоч усього світу. Через те, що вони борються тільки для того, щоб жити, — вони швидко розпізнають місця, де ходить небезпека.

Тим часом постав ранок. Морозний вітер посунувся вниз із гір. Бродяга подивився на долину і на ручай. Туман постелився низько, як газова завіса.

— Отак нас французи душили газом, — почулося від Ничипора: він прокинувся майже одночасно. Слідом же за словами пролунав дикий, одчайний свист Ничипора.

Це було високе мистецтво свисту. Ліси ожили, заурчали розколини в скелях, пішла безконечна луна, розбилася на відтінки, все ніби стрепенулося, зачувши неймовірний свист. Бродяга захоплено подивився на свого компаньйона. І, разом скочивши на ноги, стали готуватися.

Під деревом, де мав лежати хоч кістяк людини, не було нічого. «Певно, розтаскали звірі», — зауважив бродяга і повів Ничипора до сховища з провізією. «На самому дні, — сказав він, — провізія, поверх неї інструменти, потім соснові віти, листя, камінь, земля».

Підійшли до сховища і побачили розкидану землю, витягнутий камінь і порожню зовсім яму: і сліду тих речей, що там мусили лежати.

Спочатку це був якийсь клубок. Потім обоє попадали в яму. Блискавична лють штовхнула їх одне до одного. Перший ударив Ничипір, що відчув себе зрадженим. Він бив, не пам'ятаючи нічого — то протестував інстинкт життя, поставлений перед фактом можливої безглуздої смерті від голоду. В ямі, де тісно було вимахувати кулаками, обоє стали повертатися до свідомості. Тайга має неписані закони, і це вона заспокоїла компаньйонів. Коли двом істотам загрожує смерть, то обидві мусять разом боротися за життя. Найзапекліші вороги стають поруч проти єдиної небезпеки. Тоді світ робиться зовсім пустельним: крім двох істот — одного роду, двоногих, короткоруких, свідомих — нічого не існує.

— Пусти, — порушив мовчанку бродяга.

— Дурні ми, — засміявся Ничипір, вилазячи з ями.

Журитися або віддаватися горю — не в звичках громадян тайги. Так партизани можуть битися, загубивши надії на перемогу. Мужність — могутнє слово! Це — міць тіла й сила розуму; героїство терпіння й слабкість людяності; жорстокість і жалість; це ясний погляд певного себе представника роду.

— Немає з чим зимувати, — зауважив бродяга, байду-же розглядаючи все навкруги. Тільки чи бачив він що, крім жахливої пустелі в собі?

— Куди ж воно зникло?

Бродяга не чув Ничипора. На ручаї ще стелилася пара. В її клубках бродязі вималювалися різні силуети. Він побачив мерця, котрому доручив охороняти схованку, йому

здалося, що мрець ходить по воді і ставить стовпи заявок на берегах.

— Я тебе вбив чесно, — сказав, наче крізь сон, бродяга, — ти був жакливий п'яниця. Ти на мене вистрелив з револьвера, а я ніколи не даю промаху.

Ще хвилину постоявши, рушив він у долину, і Ничипір пішов за ним. Вони йшли травою, що скидалася на мох, сухий і знефарблений сонцем. Біля промивочного жолоба валялася лопата, заросла травою. Мотика лежала на зотлілому мішку, котрим ношено було пісок до промивки. Ще висіло на жолобі цеберко — ним лито воду на жолоб. Примітив із примітивів! Ніби діти гралися на пустельному лузі, загачуючи піском ручай. Ради цієї споруди треба було стільки йти болотами й хашами, перелазити гори, кинувши ввесь світ, піти на край його?!

— Спробуємо, — пролунав голос бродяги, хрипкий від жадови. Він почав кружляти по долині. Він не копав, хоч Ничипір і носив за ним лопату. Сиве волосся бродяги вибивалося з-під вухатої шапки. В ньому прокинувся старий тайговий вовк, одвічний шукач золота. Не раз він бачив чуже щастя, як з'являлося воно несподівано з неплодного піску. Ба й своє власне траплялося не раз хватати за горлянку і пропивати й програвати його за день або за одну мінучу ніч. І кожного разу, коли він потрапляв на нові місця, йому здавалося, що він молодшав.

— Чого ти шукаєш? — питав Ничипір.

— Золота, — була відповідь. Бродяга нахилився до землі, виривав травинку і пробував її жувати. Він ставав навколішки й придивлявся, як хиляться сухі стеблинки під легким вітром. Так пройшла година. Ничипір сидів уже на землі, чекаючи краю всіх маніпуляцій. Лопата нагадала йому інші місця й інші обставини, його очі заплющились, і він зовсім забув, де він є. Нарешті його розбудив таємничий голос бродяги.

— Ходім, — сказав цей. Не доходячи одного місця, з якого бродяга не зводив очей, зупинилися.

— Бачиш? — почув Ничипір. — Он кочка!

Ничипір справді побачив невеличкий горбочок, що ледве витикався з трави. Нічого прикметного горбок не мав.

— Золото буває кочкове, — пояснив бродяга, — коли воно виходить на поверхню. Знайди гарну кочку, і тобі не треба буде працювати через ціле життя.

— А як її знайти?

— Шукай. Переживи стільки невдач, як я — і ти знатимеш. Одну можу сказати ознаку — на кочці трава хилиться проти вітру. Не за вітром, а проти.

Вони підійшли до горбка. Ничипір намірився лопатою, але бродяга вирвав її у нього з рук і почав ставити хрести навкруги горбка. «Золото може втекти», — пояснив він і мовив закляття.

— Копай, — зовсім без голосу сказав.

І тоді почалась вакханалія на Золотому Ручаї. Двоє людей збожеволіло. Як, буває, мчать до фінішу на змаганнях — так поспішали компаньйони. Горбок було розкопано й пісок з нього перенесено до жолоба. Бродяга взявся за цеберку і став лити воду. Для справжньої роботи було одведено струмок води з ручая, і дошка з прибитими планками правила за корито, але він вирішив скористатися спорудою, що на ній вивчалось пробу. Відро тремтіло в його руках. Це був азарт грача, що чекає щасливої карти. Ничипір стояв без руху і хвилювався, як ще ніколи. Вода лилася, потроху зносячи пісок. Біля планок заблищали крупинки золота. Ничипір насипав решту піску з кочки. Знову цеберком набирав бродяга воду і помалу виливав на жолоб. Нарешті він поставив відро і нахилився: золото позалишалось біля кожної планки. Воно скидалось на блискуче пшоно. Бродяга позбирав його в жменю.

— Мені траплялося, — зауважив він, — напивати із сотні пудів піску до трьох золотників. А зараз ми вже заробили по сотнязі на брата. Тепер ти віриш, що це Золотий Ручай?

Бродяга пересипав пісок з руки у невеличкий шкіряний калшук і міцно зав'язав його. Потім поклав за пазуху.

— Сідай, — закричав він до Ничипора, сам сідаючи на березі, — сідай і слухай, як годиться дякувати богові тайги.

Він заспівав: «Гаї-огé-лалай!» Фраза ця мала багато відтінків і змісту. Бродяга її повторював, як бойовий приспів, після кожної строфи, що її він співав чужою мовою.

Надвечір було наміто чимало золотого піску. Компаньйони ледве стояли на ногах: вони не мали й ріски в роті з самого ранку. Холодний вітер дмухав на їхні спітнілі обличчя, та вони не почували цього. Коли сонце зайшло, одразу не зрозуміли, чому стало темно працювати. Жадоба не вгавала навіть тоді, коли їх валила з ніг утома. Який

довгий мусив бути день, щоб задовольнити шукачів золота, що напали на багате місце! Нарешті темнота покрила долину й ручай і припинила промивку.

Ничипорові закортіло опинитися в приїскові «Веселий». Він помандрував би на приємний вогник у вікні барака, де жив брудний монгол Лі-Тін. На дверях він став би й свиснув переможно, як це він уміє. Усі голови повернулись би до нього. «Ничипір прийшов, Ничипір прийшов!» — загуло б по хаті. А він підійшов би до великого столу і, розсунувши грачів у карти, брязнув би ліском перед собою. Одразу б у нього знайшлися десятки приятелів, кожний підставляв би свого тіотюну до люльки і одводив би руку з жалем назад, ізгадавши, що Ничипір не палить. «Гуляй без мене», — сказав би Ничипір усім, і сам Лі-Тін, який його не раз викидав за поріг, тепер усміхнувся б йому і власноручно налив би «павука». «Ясний пане, — сказав би Лі-Тін, бо слава про Ничипорове золото облетіла б усю округу, — чого ви бажаєте, ясний пане?» Але Ничипір нічого не бажав би — він купив би все гуртом у Лі-Тіна. Вина й горілку, англійські коньяки, борошно, сало, цукор, консерви — все купив би за готівку. Потім він вигнав би негайно Лі-Тіна й усіх його одвідувачів просто на мороз і сам став би споживати все добро. Лежав би на гарячій лежанці, а його Наталка варила б та пекла.

Згадка про Наталку неприємно струсила його і звела думку на бродягу, що йшов поруч.

— Хто це тут побував раніш нашого? — запитав цей. — Отак, гляди, що на весну тут кишма́ кишітиме народу!

Ничипір мовчки слухав і думав, як він убиватиме бродягу, щоб забрати все золото самому. Дорого заплатив він за компанію на це золото, і ще дорожче заплатить бродяга за ту ніч, що провів із Наталкою.

— Певно, випадково варнаки наскочили і робили тут розвідку, — продовжував бродяга, — і чогось утекли. Може, зима вигнала.

Компаньйони наблизилися долиною до високого берега, де в хащах низьких, покручених, прибитих дерев був їхній табір. З вітром, що линув низом, обоє почули сморід мертвечини. Наче легенький повітряний ручай, тік цей запах разом з вітром.

— Щось гниє, — зупинився Ничипір.

— Звірина, — зупинився й бродяга.

— Ні, — заперечив перший, — це людина. Я знаю, як пахнуть люди на полі — на третій день після атаки. Навіть із землі, коли їх потім закопати, вони невимовно точать свій запах скрізь у повітря.

— Людина? — перепитав бродяга. — Звідки?

— Не знаю звідки, але шукати її зараз ми не будемо без світла. Та й взагалі — чи цікаво нюхати таке зблизька.

Вони дійшли до свого табору і розпалили вогнище, бо холод вже залазив у всі кістки. З теплом прийшла і втома. Вона плутала обом ноги, коли вони збирали паливо, вона заважала їм дивитися і сплющувала очі.

Темна й холодна ніч розляглась за вогнем. Чорним полум'ям своїм вона хотіла зализати вогонь, але полум'я те ставало димом, і з-під нього жевріло веселе багаття.

Вночі Ничипорові приснилося, що він гірко плаче, сльози течуть у нього по щоках, по носі, і від цього він прокинувся. Ішов сніг і розтавав на обличчі. Повна безпорадність злякала його. Він розбудив компаньйона. Той, підкинувши дров у вогонь, заліз у свій мішок із головою й затих. Ничипір лежав без руху, доки не втомився думати. І він заснув теж.

Сніг ішов цілу ніч. Наче білий сад постав над землею. Тендітне біле листя тремтіло в повітрі, і не помітно, що воно падає, — так багато його було. Снігом засипало й обох компаньйонів. Вони повилазили з мішків, коли сніг уже перестав, десь крізь хмари заблищав краєчок сонця, пройшов мороз, і сніг став шерхнути на очах. Компаньйони нарубали дров, розпалили вогонь, і між ними відбулася цікава розмова. Передати її тяжко, бо вона майже вся складалася з пауз. Паузи говорили більше, ніж можуть мати в собі слова.

— Зима, — вимовив бродяга.

Пауза говорила, що зимою не можна працювати на промивці, що на зиму треба багато їжі й одєжі, що прийшло, нарешті, те, яке мусило прийти, хоч і чекалося його з жахом. Надія попрацювати ще якийсь час у долині — раптом розвіялася, залишивши біль розчарування. Ще одне літо пройшло безплідно. Щастя лише поманило багатими обіцянками і заховалося до літа нового. Назустріч ішли морози, голосне рипіння снігу, цинга, голод, біле мовчання снігових пустель.

— Зима, — закінчив Ничипір.

Пауза мала в собі важке повертання до приїску «Веселий», одморожені ноги, порепані руки, безконечний шлях уздовж річки до безпам'яті, щоб зберігати в собі життя і його теплоту. Знову поневіряння упродовж зими, старцювання під бараком Лі-Тіна, голодна жінка, котра зароблятиме собою їжу, пекельна мука враженої гордості, бо Ничипір не міг бути дрібним і повсякчасним мерзотником, як інші шукачі.

— Я тут зимуватиму, — сказав він, здалося, що так буде легше. Він не бачитиме жінки, і не мучитиме гордість. Та одразу згадавши, що Наталка там швидко піде по руках, лише застогнав.

— Не витримаєш зими, — одповів йому бродяга, простягаючи, як апостол, руки до вогню, — у нас немає виходу іншого, як повернутися до приїску «Веселий», переждати зиму, прийти на весну з усім потрібним.

— А чи хватить цього золота, що ми намили сьогодні?

Бродяга засміявся, витяг капшука із золотим піском і підкинув на руці.

— Звичайно, не хватить, але це вексель, на котрий дадуть, скільки завгодно.

— Значить, підемо назад?

— Сьогодні ж підемо, бо ручай за день замерзне, та й нам нічого чекати, доки вдарять пекельні морози. Але ми забули за одну річ, — спохватився бродяга.

— Яку?

— Ми не пішли подивитися, що воно смерділо вчора.

Нашвидку попоївши, компаньйони рушили шукати. Під крутим берегом лежала людина, притрушена снігом. Мороз вночі заморозив її, і вона вже не смерділа. Ничипір одгорнув ногою з неї сніг. Те, що здавалося людиною, було купою пошматованої зимової одежі, кістки й обгрізки лежали серед неї, там же була й обдерта голова. Бродяга став приглядатися до одежі, він узяв із землі шматок пояса. «Це мій пояс», — прошепотів здивовано. Ничипір подумав, чи не зручно було б розквитатися з бродягою на цім місці. Але розважність підказала йому, що сам він не знайде дороги.

— Я пізнаю свого товариша, — тремтячим голосом зізнався бродяга. Він володів собою прекрасно, але голос виказував хвилювання, — це мій товариш, котрий мусив би лежати там, на горі, і в літній одежі.

— Він перед смертю перевдягся, — цинічно розсміявся Ничипір.

— Я нічого не розумію...

— Нічого тут і розуміти: ти його поранив і втік зі страху. Він же видужав, поїв запаси, накопав і намив золота, але раптом взимку збожеволів. Бо як інакше можна сказати на людину, котра кидає теплий куток і йде на берег замерзати? Може, йому приснилась батьківщина, на самоті людина од цього божеволіє і здатна негаймо ж бігти до неї. Цікаво тільки, де він свій пісок подів?

Бродяга під час цього пояснення цілком заспокоївся. На нього не вплинуло те, що він таким чином перестав бути вбивцею людини, але він вірив у забобони, вірив у те, що мерці можуть іноді чудно з'являтися до убійників, — і через це пояснення Ничипора лише розвіяло страх перед чудесним.

— Певно, біля нього, — відважився вимовити.

Ничипір одкотив череп ногою і почав перебирати лахміття. Воно було мерзле і неприємно хрущало, коли він одривав од землі. Останки мертвої людини відразу стали звичайним непотребом, і люди не відчували незручності та того позасвідомого, атавістичного жаху, що мусить бути у кожної живої істоти перед труном того, хто належав до її ж роду, — люди цього не відчували, розкидаючи кістки, їх засліпило сяння жовтого металу.

Шукали довго. Коли потім згадували про те, що допомогло їм, — воно здавалося дитячим сном. Золотого піску ніколи б не знайти, не будь цього дрібного випадку. Небіжчик, очевидно, вимахував капшуком із золотом, щоб одбитися від кошмарів. Капшук вирвався в нього з руки і застряв у вітах чагарника. Тепер він висів на чагарникові порожній, малий птах кружляв над ним і одчайоно кричав. Перший побачив Ничипір. Він здивувався, що птах не полетів іще у вирій. Але тут же помітив і капшука. Трупа одразу було покинуто, і компаньйони підійшли до чагарника.

— Не підходь — треба спочатку поміркувати, — зупинився бродяга, — бачиш, порожній. Подумаймо, де могло подітися золото. Воно могло висинатися, коли капшук летів, тоді зібрати його безнадійна річ, хіба що — дочекатися літа, зняти отут з поверхні усю землю й промити її. Міркуй, яку велику площу треба охопити. Та могло бути й інак-

ше: капшук, не витрушуючи з себе золота, повис у вітах. Але зараз він порожній — де ж з нього пісок?

Бродяга обережно помацав капшук, не знімаючи. Йому на долоню випало кілька золотих піщинок.

— Капшук прогнів, — зауважив стурбовано. Він замислився. Голім витяг з піхов великого ножа, обережно підвів його під капшук лезом униз і тихо розтулив пальці. Ніж упав простісінько в сніг і застряв у землі. Компаньйони почули виразний звук, ніби лезо ножа потрапило у металеву тирсу. Золото було там. Одгорнути сніг і зібрати пісок — не тяжка справа. Піску вийшло кілька фунтів, і очі в обох стали горіти жадобою, цього почуття ніяк не щастило заховати або хоч замаскувати чимсь іншим. Так розпочався третій день їхнього перебування на Золотому Ручаї: вони стали на ступінь багатства.

— Вертаємось? — були перші слова бродяги, коли вони знову посідали до вогню. Запитання здалося зайвим, бо новонабуте золото тягло вже до таких місць, де воно могло б цінуватися.

Розподіливши його рівно надвоє, вони вирушили в путь. Вони йшли в супроводі Золотого Ручая. Попереду — бродяга, що вибирав стежку, за ним — Ничипір. Цей перший день дороги був величним видовищем. Навкруги лежала по снігу безмежна, довершена тиша. Щось праісторичне складалося з контурів гірських похилостей, з горбатого чагарника на горбах узвиштів. Ішлося легко. Капіталісти, котрим було день віку, вираховували золото, що його дасть іще Золотий Ручай. Головне — заховати від усіх шлях до нього. Одразу було забуто минулі злидні: компаньйони вирости навіть самі перед собою. Багатство вони уявляли досить ефемерно — воно в першу чергу дасть їм володіти людьми. Для істот фізичного розвитку ця влада є основна мірка багатства. Навіть власний комфорт, безтурботне життя так не приваблюють їх. Люди їм підкоряються з любов'ю, підуть за ними скрізь, як за пророками, доки золото сипатиметься з рук. Це влада особлива, вона не схожа на владу, що примушує коритися загрозою смерті раптової або повільного жадливого животіння.

Ничипір пригадав, що він моряк. Усю долину, де тік ручай, він виповнив зеленою водою океану. Вона хвилювалася над ним і його супутником серед білих снігових

берегів. Далеко на обрії, де блищав нестерпучо сніг і коливалася ніби пара над війсьям долини, він угадував срібно-білий рухливий штиль. Над ними на воді похитувався красунь парусник. Ничипір яскраво побачив знизу кіль і кермо його. Паруси повисли без вітру, на юті сидить хазяїн і розподіляє усім вино. Сонна вахта тиняється по кормі — усіх розморив сонячний задушливий штиль між двома берегами. Як приємно сидіти там, попиваючи вино! Раптом Ничипір бачить самого себе в ролі хазяїна. «Підтягни клівер-шкот! — кричить він лінькувато. — Ідоли чортові!» Ні, він не скаже «чортові», бо на паруснику не можна цього в морі говорити. Так категорично заборонено, як свистіти або непристойно лаятись, — одне й друге насилає на посуду вітри незрозумілого напрямку, негоду й шторм. «Хлопці, співаймо!» — каже Ничипір і підспівує за мастаками-хлопцями.

Червоного прапора красна зоря
Обійде із нами далекі моря!

Але інша картина постає з цієї пісні. Безконечна валка підвід на степовій дорозі. Друг-кіннотник, партизанський братчик виводить довгу конечну ноту. Вона пливе в прозорому повітрі слідом. День спечний, день пекучий. На обрії маячать вершники чи соняшники. Не сонце, а надія горить у небі над степом батьківщини.

— Не захворіти б нам, — сказав раптом бродяга, і його слова донеслися, ніби з темноти, розбиваючи видіння. Він зупинився на хвилину, дістав флягу і ковтнув з неї двічі. Ничипір зробив це й собі. Спирт обпік губи й посунувся по горлянці до шлунка. Очі в обох були червоні від безнастанного блиску снігу.

— Мені верзеться весь час якесь чортовиння, — пожалівся бродяга, — коли б окуляри на очі, бо нікуди не втечеш від цього каторжного проміння, від сонця й снігу.

Обох наче лихоманило. Але зупинятися в таких випадках не рекомендується. Тайга не прощає зупинки. Мертва сама, непорушна й безконечна, вона жене людину по своїх просторах, не даючи їй дозволу одпочити. Біль і втому, нудьгу й лихоманку треба душити в собі цим безупинним рухом. Припиняють його лише тоді, коли хочять умерти. Тоді, коли воля до життя рветься на шматки, як перегнила нитка.

На ніч вибрали неглибокий затишок під берегом і розпалили перед ним багаття. Бродяга зняв із себе всю одягу, витерся спиртом і захропів у своєму мішку до снання. Ничипір проробив це ж і собі, але сон тікав од нього, як звір од вершника. Тіло все трусилося. В голові двигтіло так, що очі ніби вилазили з зіниць. У затишку було вогко. Ничипорові здалося, що він умирає. Серце калатало в грудях ніби з останніх сил. І непомітно оволодів ним сон. Обое були до краю стомлені, жоден не думав про золото, котре лежало в їхніх сумках. Лихоманка трусила до світання. Ранком компаньйони встали з важкими головами й неслухняними ногами. Поїли, напилися чаю й знову рушили далі. Не можна було засиджуватися, доки не вийшла з тіла чудна хвороба. Все напруження волі йшло тільки на те, щоб тримати себе просто й рухати ногами. Так почався другий день життя капіталістів.

Цього дня була сутінь, сонце не пробивалося крізь темні, кошлаті, снігові хмари, ішов дрібний сніг із вітром. Коли його трохи напало, вітер почав мести по підмерзлому верху первопаду. Спершу це були ніби жарти — сніг забігав наперед, мов сковзаючись по гладенькому склі, потім він почав вихритись, зриватися догори, метелятись у повітрі, знову падати і знову підноситися. Хуги ще не було, але почувалися вже всі ознаки її наближення. Бродяга поспішав до ріки, в котру тік ручай. На його думку, там були місця, де можна пересидіти негоду, і під берегами — ледве помітні вузькі стежки, що їх не заносило снігом. Отже компаньйони не барилися. Вони не ставали навіть на обід. На півночі купчилися цілі башти й фортеці з хмар, там завмерли, наче хвилі бавовняного моря, перед тим, як затопити землю. Вітер міцнішав і дмухав нападами. Бродяга за непомітними ознаками вираховував, коли почнеться справжнє пекло. До того часу треба було дійти ріки. Компаньйони майже бігли. Забулася недавня лихоманка: життя поставлено під загрозу! Десь з глибини мозку виплигло бажання жити. Це почуття спочатку тільки жевріло, але з кожним сильнішим подувом вітру воно спалахувало, як пожежа. Нарешті бродяга перебіг на лівий берег ручая і став дертися нагору по слизькому снігу. Моментами, коли вітер ніби затухав, чувся гомін ріки, що ще не замерзла. Бродяга шукав печери, страшно кленучи життя, — вітер і сніг сліпили йому очі.

— У нас є ще півгодини, — кричав він, — щоб ізнайти затишок і нарубати палива, бо хуга нас триматиме кілька днів. Це йде найстарша відьма тайги.

Нарешті він ізнайшов щось подібне до печери. Компаньйони поздіймали з себе всі речі та зброю і кинули туди. Самі ж стали готуватися до хуги. Знайти затишок — було лише половиною діла. Найважливіше починалося тільки тепер. Сніг закружляв з подвійною силою. Серед його пелюстків було темно, як у лісі. Найстарша відьма тайги наблизилась долиною, де тік ручай, аж до самої ріки. Тонкий свист у вітах дерев голоснішав і ширився. Незабаром все свистіло навкруги, хугало, скавучало і ліпив сніг. Бродяга встиг ізрубати кілька молодих сосен. Разом із Ничипором він приволік їх до печери і заклав ними в'їстя її. Доки компаньйони приволокли ще дерев для багаття, печеру замело зовсім. Ничипір проліз досередини і став порядкувати там, а бродяга стояв на вході, обнесений снігом, і розмахував блискучою сокирою. Він ніби змагався з хугою, рубаючи ворога гострою крицею. За кожним ударом опадали віти з сосни, і Ничипір утягав їх до печери. Швидко всю печеру було закладено пахучими вітами. Надворі вже розходилося справжнє пекло. Але бродяга не кинув працювати, знаючи, що головні сили ще йдуть позаду. Тільки обрубавши останню деревину, заліз він до печери і повтягував стовбури за собою. Тих, що не влазили, він на порозі перерубував. Ничипір мовчки слідкував за цим божевільним вибухом енергії. Бродяга роздмухував вогонь. Їдкий дим поліз у вічі. Потім цей дим ізнайшов вихід, бо вогонь розкладено було на порозі. При світлі компаньйони роздивилися печеру: вона мала розміри подвійного ліжка, а стеля її підносилася на половину людського зросту. Сокира пішла знову в діло: бродяга дав її Ничипорові — поширити житло. Цей вирубав попід стінами закапелки для снання. Землею обіклали багаття, з вітів сосни поробили постелі, заплели сосною в'їстя печери, теплий дим пробував текти вгору крізь віти й сніг, та там його забивав вітер, дим виїдав очі, не даючи тепла. Потроху розгорілась ватра, можна було зігріти води з снігу. Надворі аж тепер розпочалося щось справжнє. Не вірилось, що ще позавчора була самотня осінь. Це прийшла володарка тайги, її одвічна господиня, люта зима хуга.

— Зима, — сказав бродяга, зігріваючи руки на вогні. Він став цілком байдужий до всього на світі. Тепер, коли минула небезпека, він умів одпочити. Ніби й не сиділи вони самі на березі ріки, в заметеній снігом печері, а навкруги за тисячі кілометрів не було безлюдно і не вила й гриміла всевладно найстарша відьма тайги.

Компаньйони прокинулися від холоду. Ватра погасла. У печері було темно, і їдкий дим блукав нею. Надворі голосила хуга — вона за ніч набрала ще сили та завзяття. Бродяга став роздмухувати вогонь і гріти воду.

— Я тобі скажу, — почав він, — як баби нашого брата із світу зводять. Я тоді жив у «Непомітному». Була нас артіль — чоловіка десять. А в артілі — баба. Ще коли ми рушали з Хабаровського, вона пристала до нас за куховарку. За місяць її і впізнати не можна було — з дохлої кішки стала зовсім павою. Ми зранку йшли на нашу заявку — золото глибоко тоді залягало — і до обіду сиділи під землею, довбаючи породу. Звичайна баддя витягала пісок на поверхню, там же ми його й мили. У обіди ми йшли до нашої землянки, де чекав обід. Баба виходила з комірчини, що її ми для неї одгородили, і усміхалася нам усім. Тільки цим ми й трималися, бо з золотом нам зовсім не щастило. Ми не напивали його й на харчі. Баба ця поставила на нас ставку — нас було десятеро — сильних, здорових, як повнолітні дуби. І ставку вона виграла, бо ми доти напували старателів спиртом, доки знайшовся з-поміж них один, що знав кращі місця. Під п'яну руч він розповів за те місце, що зветься тепер «Веселий». Спочатку ми відправили туди наших розвідників, а потім і самі зникли гуртом з людських очей, щоб опинитися там, доки держава про те місце ще не пронюхала. Ми потрапили на дурне золото. Тоді баба стала жити з нами усіма. На кожну ніч вона вибирала собі дружка. Решта нас — корчилося на койках, і оселилася між нас тоді чорна нудьга. Ми платили за жіночі пестощі золотим піском. Вона його збрала стільки, що могла б утопитися, повісивши собі на шию. Це був божевільний час. Золото ми брали просто руками і знахабніли без міри. Почали щодня лити спирт. Все це зробила баба. Пішли сварки, бо ніч у комірчині була вищим за все, що ми досі знали. Твоя Наталка нагадала мені її гарячими руками й іншим. Можеш тепер судити, чому

я згодився вести тебе на Золотий Ручай. Навіть зараз я живу нею...

Раптом від Ничипора пролунав постріл. В останній момент стримавши себе, Ничипір встиг шарпнути револьвер догори. Бродяга зіщулився і схватився за свій.

— Необережно вистрелив, — пробурчав Ничипір і взявся за пояс, де було золото. Воно його запекло, мов вогнем.

Бродяга оповідав далі, хуга гриміла так, мов у неї були підземні труби. Та швидко він помітив, що Ничипір не слухає. Байдужий свист линув із кутка, де лежав Ничипір. Запах спирту повіяв на бродягу.

— Ти, продажна твоя шкура, — закричав раптом Ничипір, — кому це ти розповідаєш, кров проклята? Я своєю рукою стріляв бійців, стріляв гадів, я перемиг сто тисяч ворогів! Вона душить мене — ваша вошива, обскубана тайга! Стій, я вийду на неї з револьвером, з бойовим револьвером командира армії. Ви мені заплювали душу, прокляті варнаки! Стій, собако, я тебе шльопну!

Ничипір з револьвером у руках вискочив з печери, пробивши собою замет снігу, і став стріляти в повітря. Сніг був йому по пояс. Вистрілявши патрони з револьвера, Ничипір спробував бігти, посковзнувся й упав. З печери виглянув бродяга. Над Ничипором лютував сніг. Він засипав його з головою, співаючи панахиду. Бродяга перечекав іще, пригадуючи — скільки разів вистрелив його компаньйон, він не хотів потрапити під кулю. Ничипір борсався в снігу, ніби в агонії. Тоді бродяга вийшов у завірюху і наблизився до Ничипора. Він узяв його попід руки й поволік до печери.

Ничипір очуняв лише вночі. Товариш порався біля вогню, у печері було тепло й затишно. На ранок вони рушили в путь далі.

У каравані йшло четверо: Остюк, побратим його й двоє тунгусів, котрі вели пару малих та волохатих забайкальських коней з вантажем. Караван мав напрямок на південь.

— Дивись, — промовив тихо Остюк, — він після операції загубив зовсім голос, — дивись, он побігли вовчі сліди.

У тайзі це вважалось за цікаву новину. Особливо після недавньої хуги, коли звір позалазив у норі. Сліди були свіжі, і вовк увесь час біг, не звертаючи вбік. Тунгус вів караван по цих слідах.

— Вовк не послішає, наче це він вийшов на прогулянку, — прочитав на слідові побратим, — наче на прогулянку вийшов.

— Цікаво, — обізвався Остюк.

— Справді. Я на цьому дещо розуміюся. Я був бойскаутом, а ти ж знаєш, що бойскаути по більшості вивчають різні сліди. У хлопців розвивають тонку спостережливість, уміння помітити непомітне і зробити висновки з мізерного. В армії я через це був першим розвідником, я гуляв у ворога, як у себе вдома.

— Ти і в Парижі гуляв, як у себе вдома, — засміявся Остюк.

— Так от, — ніби не почув побратим, — отакий слід мені розповідає багато. Я бачу, що слід іде рівномірно, вовк ступає на повну лапу, часом він сідає на хвилинку, ніби дослухається до чогось, потім — знову тупає помалу, він наче не голодний, але я бачу, що він худий і не вгодований вовк. Лапи у нього великі, це дорослий звір, а грузне він на снігу, як вовчєня. Звідси я роблю висновок, що він худий. Біжить він рівно, це — не слід полювання, коли треба петлювати, обходячи здобич. Слід недавній — вовк пробіг не більше як шість годин тому. Завдання — може, він теж біжить до «Веселого»? Дивно, що він вибрав шлях, яким ходять люди.

— «Веселий», — ковтаючи склади, сказав тунгус, — сонце вниз, «Веселий».

Він хотів сказати, що ввечері доведе до «Веселого». Деякий час ішли мовчки. Остюк безмірно мучився, загубивши навіки голос. Прекрасні пісні поставали в його пам'яті, безліч мелодій звучало у вусі, тільки вже не співати йому їх до смерті. Ні за чим Остюк не тужив у житті, але зараз його охопила майже туга. Він заспівав про чумака, що з батіжком у руках доганяє долю. Потім він виводив про Морозенка. Далі почав:

Ой три шляхи широкії докупи зійшлися.
На чужину з України брати розійшлися!

Ще багато пісень проспівав Остюк, ідучи за побратимом. Цей звук уже до шепотіння Остюкового, а тунгуси подумали, що Остюк молиться. Так кінчилася слава першого партизанського співака.

Вовчий слід не переривався. До нього з правого боку долучився ще один. Люди йшли по слідах, як мисливці.

Тунгуси сказали один одному щось із цього приводу, і знову посувалися в мовчанці.

— Проклятий край, — прошепотів Остюк, кинувши співати, — після нашого сонця й багатства сюди тільки вмирати їздити. Коли вже колонізувати його, то посилати таких, котрих не жалко, або — що звикли не роздягатися все життя.

— Хіба того, що ми добули, не досить для притягнення сюди робочих рук і відважних сердець?.. Ми дослідили тільки одну долину, а вже маємо що показати колонізаційній управі. Одне золото дасть можливість жити тут людям, я не кажу про мисливство, скотарство. А скільки таких долин тут є!

— Ти інженер, — хотів закричати Остюк, ще не звикнувши до того, що у нього немає голосу, — але ти на хвилину будь людиною. Ти знайшов там своїми інструментами наявність золота й інших металів, але людині треба ще теплої години й сонця, до котрого вона звикла. Нащо тоді жити, коли діти твої не бачать сонця, жінка твоя не ходить босими ногами по теплій землі, сам ти здобуваєш золото або підеш на полювання, і ніколи не знаєш, як родить земля, ніколи не відчуваєш того, що ти живеш, що ти краплину радості знаходиш на землі?

Побратим засміявся. Після Остюка здавалося, що він кричить, — так його голос лунав над снігом.

— Тебе вже ніщо, певно, не одірве од землі, маршале. Лондонські робітники теж не бачать сонця, робітники на шахтах ніколи не відчувають, як цвіте земля, не знають, що таке — прозоре, чисте повітря: коли вони працюють удень, то сплять уночі, коли вони вночі довбають землю — день їхній забирає сон. Проте вони знають, що живуть. Їм відомо, що є інша мета, крім особистої, є майбутнє, ради якого вони працюють.

— Це безглуздя, — перебив Остюк, — на планеті, що кружляє поміж усіх небезпек якоїсь чорної безодні, смішно будувати майбутнє. Що воно значить, коли я весь час відчуваю, як тремтить підо мною земля, коли я знаю, що після мене нічого не існуватиме на світі?

— Нащо ж тобі тоді думати за дітей, котрим не буде сонця?

Остюк зупинився, шукаючи відповіді.

— Так завше поведуться люди, — говорив побратим, — котрі вперше покуштують книжок, і їм здається, що їхній

мозок — уже цілком завершене приладдя. Є світовий закон про еволюцію роду, про щось вище за наше розуміння, що змушує людину жити і давати життя іншим подібним. Хай вимре зараз усе живе на землі, але через мільйони років усе знову буде таким, яким воно є. Людина й вигадує собі все, щоб не збожеволіти. Раніш релігія хотіла заборонити знання. Віра хотіла керувати землею.

— Мені страшно, — сказав Остюк, уперше вживши цього слова. У голові в нього завихрилося безліч думок, що на них не знаходилось відповіді. Межу, за якою починається божевілля, стало яскраво видно. Панічний, божевільний ляк прийшов до Остюка. Він ізгадав своїх партизанів, котрих заставала смерть у повній силі, з ясним розумом. Предки прийшли йому на пам'ять і, глузуючи, подивились на нього з ешафотів. «Діло роби на землі, — сказали вони хором, — для діла ти живеш, а не для божевілля». Остюк подумав, що божевілля є розум живої людини, став розбиратися в тому, як божевільний дивиться на життя, і прийшов до висновку, що він губить кінці свідомого. Знову спогади, знайомі постаті попливли перед очима. Це був позасвідомий порятунок від тих думок, які стали з'являтися в Остюка внаслідок операції.

Вовчі сліди, що до них уже встигли звикнути, — раптом повернули ліворуч.

— Стій, — наказав побратим, — запитаємо наших поводитирів, що це за сліди йшли. Я бачу тут підозріле. Ніби вовки весь час йшли поруч якоїсь здобичі і почули, що здобич та дається себе взяти.

Тунгуси довго плугали щось, показуючи руками. Остюк помітив, що вони ховаються од нього й побратима. Позасвідомо тривога ніби прилетіла з чиймсь диханням. Остюк видобув свого револьвера і посварив поводитирям. Його шепіт був страшний і грізний. Тунгуси відчули серйозність загрози й розповіли про те, що сказав їм вовчий слід. Вони підтвердили думку побратима. Справді — вовки йшли поруч здобичі, чекаючи можливості наблизитися. З усіх ознак — рівності шляху вовчого, нешвидкого їхнього руху — ясно було, що там десь йшла людина. Тепер вона впала, і вовки помчали до лежачого.

— Треба йти на поміч, — захвилювався Остюк, — може, ще можна врятувати!

— Навряд, — вирішив побратим, — вовки бігли тут шість годин тому.

Та Остюка наче щось тягло по слідові. Тунгуси безнадійно поцмокали язиками, але пішли за Остюком. Рівна, глибока тиша стояла кругом. Сніг рипів під ногами, наче люди наступали на звуки. Ішли з кілометр. Тунгус показав наперед на самотню темну пляму. Остюк машинально помацав револьвер. Наблизились. Темна пляма була вовчим тирлом. Зграя вовків, ніби протанцювавши танка, помчала геть. На снігу видно було кров, шматки одежі повгпоптувано в сніг, розкидані речі, рушниця на снігу. Побратим обійшов місце вовчого пиру.

Коні лякливо наставляли вуха, чуючи запах крові, стиха іржали, поривалися йти далі.

— Шукачі золота, — сказав побратим, — ішли досі вдвох, а звідси — один. Цей — або підбився, або його застрелив задній. Тут часто практикується постріл у спину. Ходімо по слідах за першим.

Остюк відчув огиду до звичаїв тайги.

— Може, тут був чесний бій? — прошепотів він, ідучи за побратимом, що придивлявся до слідів на снігу. Людина пройшла сама. Поверх її слідів видно було вовчі лапи.

— Убивця волоче ногу, — прочитав побратим, — може, там був і чесний двобій? Про це ми дізнаємось, коли поспішимо. Я боюсь, що вовки таки насядуть, як побачать його слабість.

У відповідь на ці слова здалеку десь донеслася луна пострілу.

— Поспішаймо, — крикнув побратим до тунгусів, — він, певно, давно вже відстрілюється!

— Це все золото, — мовив Остюк, — скільки на ньому налипне крові, доки воно вийде з землі.

— Що дорожча річ, то тяжче її здобути, — висловив чиюсь сентенцію побратим, — і навпаки.

Швидко знайшли осторонь забитого вовка. Власне, це були рештки вовка, які не доїла зграя. За сто кроків — знову вовк. У цього було розвалено голову.

— Вовки бачать лакому здобич, їм хочеться вже відчутти її на зубах. Вони забувають, що у людини є зброя, — були слова побратима.

Поминули ще одного вовка — і цього забито в голову. Тунгуси щосили підганяли коней. Здалеку долинув постріл. Знову мовчанка.

— Ще б'ється, — прошепотів Остюк, — відступає з боєм і волоче поранену ногу.

Чомусь йому прийшла на думку Павлівка. Він пригадав, як билися його кіннотники, чекаючи приходу Марченкової піхоти. Сам Марченко постав у нього перед очима, поранений Марченко, якого везли на підводі в бій. Давне щось затрусило Остюка, як лихоманка. Перед ним коливалося поле атаки. Флоріда заіржав десь через ліси й пустелі. Остюк відштовхнув тунгуса від коня, скинув з нього все на сніг і опинився на коні. Побратим йому подав вінчестера. Остюк помчав на виручку.

Через півгодини він побачив купу вовків, що розташувалися півколом біля самотньої сосни. Під деревом сиділа на снігу людина, тримаючи в руках рушницю. Здавалося, що кожної хвилини вовки зірвуться з місць і рознесуть людину. Остюк погнав коня і хотів крикнути так, як кричать кіннотники, ідучи в атаку. Він захлинувся від напруження, забувши, що вже не має голосу. Тоді зірвав з плечей рушницю, націлився з коня й вистрелив у купу вовків. Людина під деревом заворушилася й свиснула так голосно, що в Остюка заляцало у вусі. «Це хтось свій, — подумав Остюк, розстрілюючи вовків з вінчестера, — колись я вже чув отакий посвист».

— Стій, прокляті вовки! — закричала людина під деревом і стала клацати рушницею. Потім вона повалилася набік і завмерла.

— Марченко! — прохрипів Остюк, почувши голос. Він подумав, що божеволіє. Кінь довів його до сосни. Під нею лежала людина без пам'яті, зарившись обличчям у сніг, не випускаючи рушницю з рук. Остюк зіскочив з коня, шкутильгаючи підійшов до людини, підняв їй голову і заглянув у обличчя: перед ним лежав Ничипір Марченко — сивий, змучений, очі в нього були мокрі від сліз.

— Понімаєш, — сказав сам до себе Остюк, — яка тісна земля!

У бараці Лі-Тіна пили тільки спирт. Остюк прийшов сюди посидіти, залишивши біля Марченка побратима. Це була низька й задимлена землянка, довгий дощатий стіл стояв посередині й кілька лав. Лі-Тін подавав їжу й напої. Через сімці видно було кухню, де поралася жінка. Остюк, сівши край столу, звернув на себе загальну увагу.

— Могорича з вас, — сказав йому сусіда.

— За що? — здивувався Остюк.

- Ви, певно, з Ничипором багато золота намили.
- Я не цікавлюсь золотом.
- Ви, може, на прогулянку ходили з Ничипором у тайгу?
- Я ходив туди у своїх справах, — прошепотів Остюк, — і раджу вас мої справи залишити мені.

Він стукнув кулаком по столі з усієї сили.

— Хазяїне, — почув Лі-Тін шепіт Остюка, бо навкруги стало раптом тихо, — нацїди дві міри гарячого — у мого сусїди гуляща горлянка, хай вип'є.

Навкруги прихильно зареготали. Бородатим старателям одразу Остюк сподобався. Сам він нахилився над столом і згадав розповідь Марченка про те, як той воскрес. Виходило, що так хотів Шахай. Він показав Ничипорові наказа про його арешт і попередив, що навряд чи зможе знову визволити. Марченко злякався. І ось що надумав Шахай: перевдяг у Марченкову одєжу полоненого і наказав Марченкові прострелити тому голову. «Я виконав це», — зізнався Ничипір. «Дивися, Олександровичу, це ти розстріляв самого себе», — сказав на прощання Шахай, і Марченко пішов бродити по білому світі. Остюк пригадував деталі похорону Марченкового, як Шахай говорив промову на могилі, як жорстоко мстилися партизани за смерть Марченка. Минуле приходило з забуття, Остюк жажнувся проклятої долі товариша. Багато було чудного й незрозумілого тут, і жорстокий Шахай стояв десь далеко, як неблаганний гнів.

— Кралю Ничипорову бачили? — запитав Остюка сусїда. — Може, ви зробите її добрішою? Загляньте через сїни до кухні, коли ви розумієтеся на жінках.

Остюк не звернув уваги на пораду. Він надумав везти з собою Марченка на батьківщину. Треба рятувати людину від ганебної пристрасті до золота. Він розплатився й виїшов. На дверях йому зустрілася жінка. Остюк придивився до її обличчя.

— Здорові були, Наталко, — сказав він, вирішивши не дивуватися ні з чого в цій чужій країні, — а де ваша донька?

— У мене дочки немає, — одповіла жінка.

— Хїба ви мене не пізнаєте? Я ж Остюк — товариш вашого Шахая.

— Я вас уперше бачу, а Шахай — це людина, яку кляне Ничипір.

— Ви не пригадуєте, як ми весілля справляли? Як ми в рейд ходили?

— Цього зо мною не було, — одповіла жінка й зблідла.

— Ви, звичайно, змінилися за ці роки, — вирішив Остюк, — але я вас одразу впізнав. Не може бути на світі такої подібності!

— Не знаю, — сказала жінка, як загіпнотизована. Вона не піднімала на Остюка очей.

Зовсім розгублений прийшов він до землянки, де жив Марченко. Побратим саме вийшов. Маленька лампа світила на столі.

— Ничипоре Олександровичу, — ніби жартома вимовив Остюк, — чи знаєш ти сам, яка ти фатальна людина? Кожен твій крок угрузає на аршин у землю.

Марченко винувато осміхнувся і витяг з-під подушки шкір'яний капшук.

— Золото, — озвався він, — дві порції золота.

І подав капшук Остюкові. Цьому згадалася одразу розтерзана людина й вовчий слід. Згадався колишній Марченко, що здобув зброї, скликав армію й передав її товаришам. Тепер він так само, як армію, віддає золото. Увійшовши до землянки, побратим зняв і протер окуляри.

— Золото, — подав йому Остюк, — що на нього можна зробити?

— Це не мільйон і не десять тисяч, — одповів побратим, подумавши, — можна скласти на весну партію і намити сто тисяч. Ви не забули туди дороги? — запитав він Марченка, одразу зрозумівши, звідки золото.

— Знайду, тільки б із ногою моєю нічого не трапилося — пече як вогнем.

— Рана легка, та крові витекло чимало. Набереться крові до весни.

Остюк поклав капшука на стіл і став ходити з кутка у кутку. Марченко слідкував за ним очима. «Це другий Остюк, — подумав Марченко, — скільки зморшок поклало на нього життя!»

— Ничипоре, — вимовив Остюк, — чи хочеш ти знову стояти разом з нами? Тяжко тобі йти самому по землі! Сім років віддали ми війні, сім найкращих юнацьких років. Ми стали зрештою все бачити в чудному освітленні. Ми спустошені, Марченко, до краю спустошені для того, щоб жити поодинці. Життя людське для нас тільки велике поле

атаки, де падають поруч і попереду, де знищити людину — звичайна фізіологічна потреба, як напиться горілки. Де для нас добро і де зло? Зеленими юнаками ми вже знали, що все скороминуще, все розсиплеться на порошок, коли торкнутися його пальцем. Те, чого людина в звичайних обставинах доходить лише на кінець життя, той біль розчарування і марність життя — ми взнали юнаками, і тепер на порозі справжнього, увійшовши в мужність, увесь час відчуваємо на собі жах юності, свідомість непотрібності існування. Треба нам зібратися всім до купи, щоб розсудити гуртом, як ізнайти спокій.

До землянки ввійшла Наталка і сіла в темний куток біля залізної пічки.

— Може, смерть собі загодяти, — провадив Остюк далі, і Наталка від несподіванки здригнулася, — щоб одразу з усім покінчити? Може, до пустелі податися, де серед пісків і спеки відчути гордість справжньої людини, знайти крихітки віри в собі, бо розум наш розтоптала чоботом війна?

— Шукати спокій соромно мужчині, — зауважив побратим, — краще тоді шукати смерті, хоч і це є не менша ганьба. Ви мусите знайти мету.

— Мету? — перепитав Остюк. — Невже ми не мали мети, коли билися за неї?

— У царя ви воювали з примусу, а потім — за прекрасне майбутнє, що його й не викладеш у словах. Тепер воно прийшло, те майбутнє, треба десятки років зміцнити його працею, упертістю й терпінням. Це не ваша професія, — закінчив побратим, — бо ви звикли до перемог раптових та безперечних. Хіба ви можете себе згинати, коли вас загартовано на сталь? Ви ламаєтесь надвое!

Марченко подивився на Остюка і на чудну людину в окулярах. «Хто він такий?» — питали його очі.

— Це мій побратим, — Остюк помітив запитання, — я знайшов у ньому життя, коли іншим здалося, що він мертвий. Я врятував його, за що він уже встиг мені віддячити не раз! Звуть його Михайлом, як і мене.

— Чому ж нам треба повертатись додому?

— Тому, Ничипоре, — одповів Остюк, — що є у нас ще Галат, є Шахай, якого не перемогла армія ворогів, з яким ми завше перемагали. Ми сядемо всі до столу і вип'ємо четверть доброго вина. Ізгадаємо ту силу прекрас-

них та відважних бійців, що ми їх поклали на фронтах. Успенівка й Павлівка, Покрутівські яри, ріка Синява пригадаються нам. Брати Виривайли — Іван, Петро, Семен і Панько воскреснуть між нами, в наших розмовах. Ми поділимося радістю й сумом, набутим досвідом мирного життя. Може, ми й заплачемо з великої радості.

Наталка заворушилася у своєму кутку, знайшла щось і вийшла з землянки.

— Куди вона? — запитав Остюк похмуро.

— По дрова, певно. Тут лісок поруч.

— Де ж вона вночі їх знайде? — розгнівано сказав Остюк. Він побачив біля пічки купу дров. — Дрова є, а в неї у очах гіркі сльози, коли виходила. Нащо ти її пускаєш у те китайське кишло?!

Марченко одвернувся від світла.

— Піди, — сказав побратим Остюкові, — вона не до китайця.

Остюк раптом глянув на двері, нетерпляче відчинив їх і вибіг. Хвилину через кілька він повернувся, несучи на руках Наталку. Наталка була без пам'яті. Остюк поклав її на ліжко і став робити штучне дихання.

— Понімаєш, старушка, — шепотів він, — тобі ще не пора вішатися. Нам треба, щоб ти нам повечеряти дала.

Марченко подивився на Наталку байдуже і попросив води, щоб напитися. Його мучила жага.

СЬОМА ПІСНЯ

Г о л о с:

Ми путь свою пройшли, як галаган,
Що з неба, од зорі схилив орбіту.
У ніч, у млу, у біль, у дикий лан
Летіло непідковане копито!

Дихання моря пестило фрегат.
Широкий вітер з півдня шторм заводив.
Незнаних напрямків ішов пасат,
Прапорами вимахував без коду.

Незнаних напрямків ішов пасат!
Нечуваної сили і завзяття —
Стелився гул вогненних канонад,
Тремтіло сонце в небі, як латаття.

Достойна і смілива наша путь.
Бадьорі й переконані бійці ми.
Наш край в цвіту! Цвіте наш край в степу!
Живуть його простори несходимі!

На вітрі рухаються руки рей,
На обрії — омана заозерій...

Х о р:

Ми стоїмо плечима до плечей.
І світ відчинено, як двері!

Залізний бовдур упав на рухливі циліндри. Він був розпечений дочервона і важив з тонну. Циліндри крутилися, трохи виступаючи з землі, стали рухати на собі розпеченого бовдура. Одразу — спека. Повітря хутко розтікалося од заліза. Гуркіт прокатного стана рвав вуха. Повітря тремтіло над залізом. Тремтіло над циліндрами. Залізо дмухало на боки розпеченим ротом. Циліндри потягли на собі бовдура до валів. Із заліза злущувалася тоненька шкірка, залізна луска холонула одразу і ставала блакитно-сірою. Бовдура схватили вальці, видушили з нього тьму іскор і викинули по другий бік себе на рухливі циліндри. Гуркіт — як грім. Тонна розпеченого заліза посунулася назад і знову протислася крізь важенні вальці. Брязкіт. Вона трохи потоншала й розтяглася. Гаки перевернули її, безперестанку стали шпурляти крізь вальці. Гупала. На вальці лилася вода. Довгий ряд вальців чекав залізної тонни. Крутилося. Ворочалися в землі вали, трясли землю. Прорізи між вальцями меншали й меншали. Червоне залізо витягалось. Сморід, рев, пара і спека вихрилися вгору, до пробитого скляного даху. Новий бовдур упав на місце першого перед найважчими вальцями. Вибухнула навкруги нього спека. Червона довга стрічка почала в'юнитися по обидва боки прокатного стана — з першого шматка. Крізь дах припікало сонце. Промені його стояли купою стовпів із смороду й диму. Біля входу біліла газета на стіні. Червона залізна стрічка витяглася й потемніла. Вона стала довжелезною рейкою. Дзеленчала. Циліндри потягли до круглої пилки, що різала її на шматки. Горобець залетів крізь дірку під дахом. Сморід і грюкіт підкинули його вгору і вдарили об скло. Гуркіт прокатного стана злякав. Пилка перерізала рейку, паче кістку. Дзеленькнула пилка. Спека й сморід.

Крізь двері вдерся протяг, пройшов над станом угору в дах. Горобець нарешті вилетів. Третій бовдур упав на циліндри. Другий — сотався між вальцями. Сонячні стовпи зникли — зайшло за хмару. На стіні гасла: «Обережно!», «Увага!» Над вальцями по рейках їздить машина для підіймання ваги — підвага, журавель, кран. Вона несе над землею четвертого бовдура і кидає його на циліндри — в землі. Пилка перерізала рейку. Іскри як з-під наждачного точила. Крррр-ах! — одрізала ще. Крррр-ах! — знову. Спекта, гуркотнеча, сморід, жага, піт. На циліндри упала п'ята розпечена тонна. У сусідньому корпусі гули мартени — вентилятори, полумінь, хімічна реакція. Підлога — безперервна піч. Бовдури стояли в ямах, з яких билосся полум'я. Поступово порожніли ці гнізда. У повітрі — сірка, палений пісок, залізо, дим. Відчинилися двері, побіг протяг. Жага. Добре б — голому обмитися снігом. Крізь вікно — за парканом терикон і шахтений поміст. На терикон бігає одинока вагонетка, викидає нагорі породу, повертається. З естакади сиплеться вугілля. Яка прохолода десь в лісі! Шостий бовдур розпеченого заліза упав на землю. Крррр-ах! — пилка. Дзеленькнув дзвоник на крані — «бережись!». Ударило з-за хмари крізь дах сонце. Промені — стовпи смороду, диму. Болять вуха. Напруженість.

Він не мав часу замислитись. Мозок поглинули червоні бовдури. Вальці крутилися під ним, вимагаючи заліза. Він їздив із краном над вальцювальним станом і далі, де з землі вибивалося полум'я. Хобот його машини нахилився, витягав із землі розпеченого бовдура і ніс до вальців. Кидав на рухливі циліндри. Повертався за новою пайкою. Безліч дрібниць вимагали найпильнішої уваги. Невідхильна послідовність рухів! Кинув бовдура, підняв хобота, рушив, дзвони в дзвоник! Приїхав, зупини крана, нахили хобота, візьми! Дзелень-дзелень, назад, залізо пече очі, скло окулярів нагрілося, нічого не зачепи по дорозі, стань! Подернув хобота, опусти його поміж людей, що розлетяться набоки, як шматки болота з калюжі, туди засичить розпечений бовдур, кидай залізо!

Мозок пильнує послідовності. На це йде вся енергія. Голова не мислить. Діє рефлекс. Очі й руки. Швидко людина звикає ототожнювати себе з краном. Це — рука людини бере розпечене залізо. Це її колеса котяться. Вона сама

так повертається всім корпусом. Електричні мотори на крані воркотять, рухаючи колеса, підносячи вагу.

Унизу вештаються люди. Одні — з довгими кочергами, другі — в рукавицях, з кліщами. Поміж них — червоні залізні стрічки. Люди — верткі. Залізо пролазить крізь щілину у вальцях, сотається по залізній підлозі між людьми, звивається, лізе під ноги, помахує головою. Робітник ухватив кліщами за голову. Тіло розпеченої, рухливої, довжелезної рейки здригається. Вона хоче притулитись до людських ніг. Тоді зашкварчить м'ясо і хлине чорна кров. Робітник уткнув голову гадюки в інші вальці. Вони стали ковтати її, як червону макарону. Ще одна — на її місце. Треба хватати за голову. Галат замахнувся кліщами. Він став навшпиньки, щоб у кожний момент одскочити вбік, коли залізо посунеться проткнути живіт йому. Кліщами схватив за край рейки. Вальці потягли її до себе. На другому боці Санька Шворень наготувався.

Це були вони — відважні партизани. Кров Саньки горіла в цьому пеклі, гублячи селянську нудьгу. Галат лише відновив у собі те, що було в нього до партизанки. Робіничий рід. Обох ізнайшов Шахай на шосе. Славетні командири — кулеметник і гарматник — сиділи й розбивали каміння. Сонце пекло, на молоти лягав пил дороги. Іноді співали. Шахай упізнав їх через пісню. Вони були задумані й безпомічні. Від молота кололо під серцем, рани свербіли, ніби не загоївшись. Поруйнувавши мирні дороги, вони самі їх мусили й лагодити. Слава їхня швидко минула. Таки краще було б умерти в атаці, — не раз думали вони. Неймовірні герої, легендарні бійці Успенівки й Павлівки — Санька з Галатом поставали звичайними людьми. Їх забули, як забувають усе, що пережило свою славу. Вони били каміння на шосе і давилися пилом з коліс.

Санька, ніби набій у гармату, сунув залізо у вальці. Наготував кліщі. Кран привіз, задкуючи, розпеченого бовдура. Замість їхати по нове залізо, кран зупинився, його людина стала мастити. Незабаром мала бути перерва. Ледве було поставлено мазничку, як прогув гудок. Стоп! Рух машин завмер. Дим коливався. Робітники наче одв'язалися од машин — одійшли від них далі, посідали під стіною. З крана людина злізла по драбинці. Мозок приємно звільнився од напруження. Він міг уже мислити. Людина набрала індивідуальних рис. Робітники залишили для неї

місце коло столу, біля Галата. Галат устав і знову сів. Стали їсти, дістаючи їжу з баульців. Людина з крана була центром трапези. Це почувалося, хоч наявних знаків уваги до неї не помітити. Сама вона задумливо жувала хліб, кусала баклажани, вмочивши в сіль, заїдала яблуком. Її рухи були поважні, як молитва, людина їла, як їдять селяни: побожно тримаючи хліб, правлячи древній чин. Мозок не фіксував нічого глибоко, він відчував насолоду й заспокоєння від музики, що стала раптом линути з репродуктора радіо. Зміст пісні не доходив. Вона була така знайома, що спомини одразу заклекотіли в голові, і завдяки їм загубилися перші строфи пісні. Грав і співав кобзар. Галат поворухнувся, пригадавши слова про козака Швачку. Йому постала в уяві п'яна ніч Шахаєвого весілля, надійна ніч і скороминуща. Щось знайоме почув він у голосі кобзаря. Зухвалий, гостроязичий Панько Виривайло прийшов на думку: це була його улюблена.

Ох і ти, козаче, козаче Супруне,
А де ж твої прегромкі рушничі? —

нарешті дійшло до мозку людини, що працювала на крані. Кобзар співав думу про Супруна. Репродуктор стояв над столом. Робітники слухали, стиха жуючи сніданок.

Гей, мої рушничі в хана у світлиці.
Сам я, молодий, у темниці, —

відповів сам собі кобзар, перебираючи струни.

Ох і ти, козаче, козаче Супруне,
А де ж твої воронії коні?
Гей, мої коні в хана на припоні,
Сам я, молодий, у неволі.

У пісні не було тайни. Не діяв кобзарський гіпноз. Кобза загубила таємничий свій вплив. З репродуктора щось шкварчало замість пауз. Не було просторої хати, котра по вінця виповнилася б сплесками пісні. Не було широкого степу, що сам по собі діє, як гіпноз, не було синього неба над головою, страшною волі високого місця. Слухачі не бачили кобзи, дивної опуклості її черева, блиску й дзенькоту півсотні струн. З репродуктора линули слова, бриніла мелодія, і вона була ніби сліпа, без очей. Несміливо ввіходила до свідомості, тихо сідала у кутку. Пісня була темна.

Гей летить ворон з далекого краю, —
почав нової кобзар, доспівавши про Супруна. Голос його
розлігся урочисто.

На Синяву-річку лине, —
голос завмирав потроху, ворон летів і летів, його крила
заплескалися над річкою і завмерли в ширянні.

Там партизанства много погибає,
А офіцерів утричі гине, —

пісня перейшла на швидкий речитатив і розтала без сліду.
Репродуктор зашипів, закрсктав, ніби подавившись паузою.

Ой ти, вороне, ти, чорний брате,
Почскай же оченьки виймати, —

жалісливо попросив голос. Мелодія нагадувала тужіння.

Хоче Остюк-батько на коня сідати,
На коня сідати, кадетів рубати, —

закінчив кобзар бадьоро. Галат нахилився над столом і за-
плющив очі. Його охопила пекельна туга за Остюком. Роз-
важливий Санька забув і їсти, зачувши пісню про Павлівку.

Ой ран у самого та й немого,
Тільки тридцять та й три усього,
А найбільша рана — в серці й у нього,
Що не дають друзі підмоги.

Галат ніяково осміхнувся, пригадавши скажену атаку
Синчаків, коли він із Марченком ішов виручати Остюка.
Побачив атаку кінноти на його тачанки.

— Батьку, — сказав він схвильовано, — хіба ми не дали
підмоги Остюкові?

Шахай йому нічого не одповів. За ці хвилини, доки
звучала пісня, він зробився на деякий час колишнім Ша-
хаєм. Те, що тамували роки праці на заводі, знову вирину-
ло на поверхню. Він устав од столу, пішов до свого крана
і поліз нагору. Пісні він не слухав — вона здалася йому
непотрібною й фальшивою. Уперше — пісня не зворуши-
ла його. Перший ступінь розвитку було перейдено. Він
подумав про селянство — двадцятип'ятимільйонну співо-
чу силу. Про темне, невідоме й небезпечне море її. Про
готовність без краю лити кров. Болючими йому здалися
минулі бої, криваві перемоги. Він відчув, що пече його

наче жага, хтось викручує йому руки і ламає кості, трощить об колоду. Швидко буде гудок — знову працювати, забувши все, крім розпеченого заліза і пекельного вогню.

— А де тут Шахай? — закричав хтось гаркаво од дверей. До цеху увійшло двоє шахтарів у спецодягові, з лампками. Вони закінчили роботу в заводській шахті і йшли міняти лампки на номерки-марки.

Шахай озвався згори. Шахтарі підійшли до крана.

— Здоров, Іване, — прошепотів нижчий шахтар. Це був Остюк. Перший — Марченко — привітався й собі.

— Ех, і весело ж під землею метелицю робити, — озвався Остюк далі, — якраз оце під тобою довбаємось. Сажнів двісті.

Шахай зліз униз і потиснув обом руки. Марченко дивився собі під ноги. Шахай сказав:

— Сьогодні після роботи приходьте до мене. Ми до пуття ще й поговорити не встигли.

Гудок припинив розмову. Кран почав їздити по рейках. Шахтарі привіталися з Галатом і Санькою й вийшли. Поволі збільшуючи швидкість і гул, поновилася робота. Розпечений бовдур упав на землю. Спека — ніби в обличчя хтось дмухав з гарячого міхура. Робітники спрямовували залізо у вальці. Воно рівномірно витягалось. Важкі станки втискали його у потрібні форми, кругла пила різала потім на шматки: рейки, кругле, куткове і різне «фасонне» залізо. Сонце. Простовісні стовпи-проміння. Спека, дим, гуркіт.

Стоїть надзвичайна осінь. Голе поле простягається у всі сторони, воно остудилося на зиму, на ньому не коливається марево, оманні краї. Таке поле — не для мрій. На ньому немає непевних контурів, теплих хвилястих ліній весни. Пора суворого споглядання. Дні холодної нудьги за невідомим. Час, коли людина, ніби готуючись до смерті, може подумати об тім, чого вона боялась ціле життя. Сонце жовте котиться по небу без тепла. Пролітають гуси в ірій і журавлі. Безшумні ескадрильї їхні кидають зрідка на землю зовучі голоси. Люди змінюють професії, переселяються в інші місця, зважуються на вбивства тільки тому, що осінь незвичайна пора року. Те, що здавалося світлом навесні, пожежею — влітку, — тепер воно блимає — каганець, поставлений на обрій. Пристрасні слова — облітає

з них листя, видко порожні літери, як голі віти дерева, крізь них — шершавий сірий папір, шершаве сіре небо. Поле поросло бур'яном, він, висхлий і неживий, ще не падає гнити. Сухо, куряться шляхи.

Четверо друзів сидять на пагорбку. Наче виходивши багато доріг, вони сіли спочивати. Шахти обступили їх, як козацькі давні могили. За два кілометри долиною потопає в куряві, у диму робітниче селище і знайомий завод. Кілька димарів, як нерухомі пензлі, малюють димом височінь. Але ґрунт не тримає фарби, дим збирається цілим оболочком, повисає під хмарами — над містом — і не рухається. До нього вгору стремить із селища пил. Це поєднання пилу й диму виповнено скреготом металу, гуркотом вогню, зигзицями гудків заводських паровозів. Неначе кузня велетнів. Полумінь з домни — це вогник у горні, гакання гідравлічних молотів — це цокіт молоточків великих ковалів. Чекалося — вийде з кузні, із сірого смерку на чисте повітря велет-коваль. Плечі його з'являться з-над хмар, він переступить купу димарів і витре за хвилину піт з чорного чола. Луна розносить степом важке дихання великого.

— Те, що ми досі робили, друзі, — каже Шахай, — тільки мізерний початок. Тисячі людей, що ми їх поклали в штурмах — тільки перший камінь нового будинку. Зараз під усім оцим полем розбігаються до стволів шахт численні штольні, армія робітників довбає й вивозить на поверхню вугілля. На заводі друга армія б'ється за метал. Серед наших степів, серед селянської стихії спинається на ноги молодий, витривалий, терплячий, упертий і революційний клас — наш пролетаріат.

Вже — надвечір. Терикони біля шахт сірі, поле — сіре, і здається, що друзі сидять в Арабії. Навкруги їх товпляться засмалені шукачі правди і спасіння, слухаючи Нагорну проповідь. «Будуйте будинок на камені, а не піску», — каже навчитель, і народ слухає його. «Ви — світло світу, — продовжує навчитель, — не може місто сховатися, стоячи на горі. І, засвітивши свічку, не ставлять під посудину, а на свічнику: то й світить вона всім, хто в хаті».

— Доля пророків, — каже Шахай, — одна: хрест або вогонь. Останнього пророка було спалено, здається, року 1865. Звали його Ель-Баба. Вони з'являються в пустелях, у джунглях, навчаючи такого, що знищує страх на землі. У них самих страху ніколи немає, вони ж, починаючи життя, вже

знають, що доля їхня — хрест або вогонь. Біль і страх — ось чого зрікаються пророки.

Остюк устає на ноги, наче хоче заглянути за обрій, куди падає сонце. Як покручене бурею дерево, стоїть він перед друзями. Вже відоме їм паризьке життя Остюкове та операція. Багато годин сиділи вони за столом, п'ючи вино, що об'єднувало їх, говорячи слова, що зміцняли відчуття дружби.

— У книзі Майбутнього, — каже Остюк, — я не помітив шахт і заводів. Там росте мореля, слива, яблуко. Цвітуть на грядках полуниці. На стінах заводів — повійка, виноград. Усе приховане, затулене зеленим листям. Мало димарів. Диму не видно — паливо згорає до останку, газів одведено під землю туди, де не працюють. Але в шахтах і заводах виснажуються до безпам'яті. Ось вам наше: дим чорний — у повітря летить паливо і потім осідає шаром вугілля на всьому. Голий безводний степ оточує заводи і шахти. Ні води, ні дерева. Хліборобів ковтнула вигідніша, нехліборобська робота. Де-не-де коливається на сонці нива. Вона убога, як і все зелене в тутешніх краях. На степовій задушливій дорозі — по кісточки пилу. Високою стіною здіймається він за кожною підводою, стоїть у повітрі, падає вниз сірою мжичкою, щоб знову піднятися за наступним возом. Я щось не бачу й однієї асфальтової дороги, обсадженої липами, грушами й іншими дурницями. Працю ми можемо зробити легшою, можемо працювати вісім і дійти до семи годин, але де та рука, що насадить тут зелений і запашний сад? Багаті і врожайні поля? Пустить струмені живучої, холодної води? Щоб, одпрацювавши зміну, бути людиною, дихати на повні легені, набиратися сили на роботу й боротьбу? Я знаю, що за сотню-другу років стоятимуть отут покинуті шахти, зруйновані будівлі, пустка: люди виберуть з-під землі її поклади і підуть до інших місць. Нащо ж залишати після себе порожнє згарище, замість освятити його трудовим потом, опрацювати руками, що перебудовують тепер ціле життя, великий увесь світ?

Марченко осміхається спустошеним обличчям. Після тайги він загубив уміння жити. В його очах світиться покора й пасивність. Він поводить, як людина, що збирається вмирати. Слова, ніби заповіт, народжуються в його свідомості і потроху набувають звукової форми.

— Наше золото, — каже Марченко з натхненням, — воно відродило Новоспаське, тепер — Партизанку. Колектив колишніх бійців 1-го Новоспаського полку обробляє землю нашими тракторами. Бійці верховодять усім селом. Ледарям б'ють зуби до останнього. Злодіїв вивели. Узялися будувати школу. Готують село до колективного господарювання. Я був у них. Я зліз із поїзда на Варварівці і пішов пішки до села. Ниви стогнали од пшениці. Я зайшов у соняшники і побачив бабу, що сапала їх. Вона мене упізнала й напалася за ту бочку, яку я забрав у неї колись для свого полтавського бою. Цього вона повік не забуде. Я заплатив їй за бочку. На вулиці села гуляли в поросі діти у війну. «Я буду Остюком, — сказало одно, — а Миколка — Марченком». Миколка заплакав і odmовився. Я пройшов повз них і дав їм по копійці. Нічого не забувається на селі. Я зайшов до старого Панька — він у колективі теж. Дітей попід хатами було, як черви. Всі оті хлопці, що не вернулися з боїв, бовталися передо мною в пилюзі, і я не міг їх злічити. У Панька тепер одинадцяттеро. «І не мруть же тобі! — пожалівся він. — Хоч би з половину тхір видушив». Я взяв на руки одного — «солдатом будеш?» Батько одповів за нього: «Погоничем буде сучий син на тракторі!» Я сидів увесь вечір, і всі приходили до тієї хати. Мене взяв сум. Куди людям діватися з села? Кращим, здібним, здоровим бійцям? Колектив звільнить од землі багато робочих рук. Куди їх виселяти, коли їх розплодиться до того, що самі себе опі діти їстимуть?

— Ви візьмете, — говорить Марченко по паузі, — достойних до заводу. Хай побратається цей завод із Партизанкою. Ви будете керувати селом, організовувати його для спільної праці і приймати до своїх лав нащадків славного партизанства, переможців Павлівки й Успенівки.

Галат слухав уважно Марченкового заповіта. Сонце заходить за обрій. Над заводом горить заграва. Галат стоїть на горбі високий, мов тополя. Він пригадує, як важко було бити каміння на дорозі.

— Ви забули, — каже він, — ще один бік справи. Наш цех — як побудований двадцять років тому — так він і стоїть. Треба декласти рук і грошей, щоб не витягав він кишок із тіла і крові з голови — димом, смородом, брудом, холодом. Щоб не проклинали ми його й машин. Я розумію атаку, і смерть, і боротьбу, але я хочу жити і відчувати, що я є господар усього в країні.

Друзі мовчать, дивлячися в далечінь. Остюк щось шепоче до себе. У полі кричить птах. Скрізь над шахтами запалюються електричні лампи. Нарешті Шахай починає говорити.

— Ви сказали! — озивається він. — Ми тепер лише входимо до справжньої боротьби. Обличчя країни — завод, шахта і колектив. Ми виймасмо шаблі, бо вони залежалися в піхвах. Боротьба довга — на ціле життя. Відступати не будемо. Ми партизани — і така наша кров. Ми почнемо, до нас прилучаться другі загони, ми зрештою утворимо знизу організовану могутню силу для перебудови старого світу. Вперед, партизани!

Вони сходять із горба і простують степом до селища.

Червоного прапора красна зоря
Обійде із нами далекі моря! —

чується їхня пісня.

Несподівано захворів і став умирати Марченко. Бджола, коли почує близькість смерті, виходить з вулика і летить далеко, скільки хватить сили. Облізлі крильцята донесуть її в незнані краї густих трав. Там вона простягне натружені ноги і вмере на холодному листку, а вітер її скине потім геть на землю. Запорожець, коли почує близькість смерті, вищідить крізь білі вуса кварту оковитої, обніметься з кошовим і піде світ за очі. З високого берега Дніпра оглянеться він на рідну матір Січ, де було немало саламати поїдено, а горілки попито. Махне шапкою востаннє дід і піде умирати в степ, на божу волю. Селянин, коли почує близькість смерті, урочисто наготується до неї, бо чекав цього усе життя — достойно перейти в непам'ять. У білій сорочці ляже він під грушею і покладе на груди велетенські, чорні, покручені руки, що не мали спочивку ціле життя. Груша падатиме з дерева, бо осінь навкруги, як мед. Це — мов великі й останні краплі з порожнього вже посуду. Урочисто відлетить подих з грудей, і впадуть на землю руки, ніби прощаючися з нею. Робітник, коли почує близькість смерті, не покине своєї роботи і вмере непомітно, на хвилину заснувши після зміни.

Марченко умирав важко. Дві ночі підкидала його хвороба на нарах. У касарні було завше повно людей: коли йшла одна група на зміну, то друга — приходила вже додому. Дим махорки ніколи не виводився настільки, щоб крізь

нього можна було щось побачити. Хтось бринькав на інструменті. Інший — спав і заливчасто хропів і висвистував носом. Троє грало в карти. Двоє борюкалося, перекидаючи лави. П'яний, замовкнувши на хвилину, знову починав довго й нудно лаятись. В такому оточенні довелося умирати Марченкові. Поруч нього було порожнє місце Остюка, що пішов у шахту на роботу. Кухоль з водою, яким підживляв себе Марченко, стояв наполовину порожній. Вода в кухлі коливалася, Марченко довго думав про те, чому хлюпається вода. Його думку переривали припадки непам'яті, темні оази серед зелених, покручених і рухливих ліній. З неймовірної глибини з'являлося тоді йому маленьке люстерко води. Воно виблискувало, ніби калюжа на сірому хмарному небі. Береги його крутилися навкруги води, з берегами крутилося все тло неба. Тільки вода стояла непорушно, гладенька поверхня її лише іноді тремтіла. Після шаленого кругіння всього навкруги води Марченко помічав, що рух завмирав, і в його очах поставав кухоль із водою. Він двигтів від тих дощок, на яких лежав хворий. Багато мільйонів разів траплялося таке перетворення хаосу на кухоль води.

В забої сидів Остюк, махаючи кайлом. Лампа висіла на виступі породи. Шар вугілля йшов круто вниз. Забій попався поганий. Антрацит був дуже твердий, шар — тонкий, доводилось довбати навсидячки або й зовсім лежачи на боці. До норми ще було далеко. З Остюком працював Галат — за саночника. До ночов на полозках припасовано шлею, в неї запрягся Галат і рачки вивозив нагору вугілля з Остюкового забою. Він тяг на собі санки з вугіллям, упираючися в породу руками, ліктями й коліньми. Навкруги вічна чорна ніч шахти. Вугляний пил стояв у повітрі. Десь глухо бахкали двері, що ними регулювали вентиляцію. Хлюпала вода під ногами. А взагалі — була мертва тиша, бо звуки кайла гасли в забої, і кожен інший звук падав, як вода, на землю, звільняючи місце тиші. З Галата лився піт. По грудях бігли патьоки, з обличчя краплі котилися до носа і падали з нього, ніби чорні кульки крові.

— Звикнеш, — прошепотів йому Остюк, — свіжу людину тут завше кидає в піт. Повітря мало для грудей.

Остюк напружував м'язи, щоб рівномірно бити кайлом. Ноги йому затерпли, він поглядав на породу, що була над

головою і могла обломитися на нього. Кріпильники загірнулися. До норми його видобутку було ще далеко. Вугляна метелиця стояла в цій підземній чорній тиші. Щось потойбічне ввижалося у зламах породи. Чотириста метрів землі над забоєм ніби назавжди відрізали людину од сонця й повітря. Галат мріяв про ті щасливі години, коли він мчав на тачанці в атаку. Він бачив себе на поверхні землі, чув свою голосну команду і розбишацьку пісню. Повітря — густе, свіже, запашне — било йому в обличчя. Та швидко Галат забув і мріяти. Треба було встигати вивозити до вагонеток вугілля.

Остюк іноді поглядав на красуня Галата. Під чорним шаром пилу на його обличчі Остюк помітив розпач і втому.

— Братіку, — сказав Остюк, — мокрий дощу не боїться. Удар лихом об землю.

Кайло його било вугілля вже автоматично, мов працював пневматичний молоток. Щопівгодини Остюк із Галатом спочивали кілька хвилин. Після восьмого спочинку Остюк заповзвся ще енергійніш, щоб виробити норму. Коли б йому випав гарний забій — вже давно б було більше шести вагонеток. Та Остюк ніколи не одмовлявся од того, що випадало на його долю.

Нагорі в темряві з'явився вогник десятника. Сковзаючися по породі, десятник зійшов до Остюка. Хазяйським оком він оглянув роботу. Запитав:

— Як вам тут живеться?

У нього був погляд людини, що звикла до темноти. Остюк перестав довбати.

— Нічого. Сьогодні ледве норму виб'ю.

Десятник підніс лампу просто до вугілля. Вогник лампи виріс удвоє: в забої було багато газу.

— Посилав же я сюди кріпильників, а в тебе ось порода на голову обвалиться, — сказав десятник, приймаючи лампу із забою, — куди вони пошвендяли оце?

— Швидко вже зміна? — озвався Галат, нагортаючи вугілля на санки.

— Через годину.

Десятник прикрутив свою лампу і знову підніс її до вугілля. Вогник підскочив у ній від газу й на цей раз.

— Я вам дам інший забій, — промовив десятник, — він тут недалеко. Не вийшов один на роботу. А вугольок там, як масло, швидко наженете своє. Тут треба провітрити і кріпильного лісу.

Останні слова десятник говорив, уже ведучи Галата й Остюка до нового забою. Галат, ідучи, все спотикався об рейки.

— Так це ви Галат і Остюк? — несподівано запитав десятник.

— Ми.

— То про вас по радіо пісню співали?

— Може, й про нас, — гордо сказав Галат. — Це Остюк — комісар дивізії і кіннотник.

Вони йшли по штрекові, розмовляючи. Під ногами хлюпотіла вода.

Все відбувалося ніби вві сні. Назустріч із-за повороту з'явилося кілька вогників.

— Інженер обходить, — пошепки сказав десятник.

Лампи наблизились. Старший штейгер познайомив десятника з інженером: низенького росту, в окулярах.

— На вашій ділянці з'явилась вода, — зауважив інженер, — треба пошукати, звідки вона. Скажете мені по телефону, коли визнаєте. Щоб не трапилось халепи. Тільки не передавайте другій зміні, а самі зробіть.

— А то собі лиха набіжимо, — прошепотів ніби ненароком Остюк, стоячи осторонь.

На диво всіх, інженер підійшов до нього і привітався за руку.

— Це наш Галат, — показав Остюк, — шануй і його, побратиме.

Надвечір Марченко зовсім зібрався умерти. Біля нього сиділи всі його друзі. Гамір у касарні не вгавав. Марченко лежав при пам'яті, але вже одірваний од землі. Його воля до життя погасла, як свічка, — на кінець третьої доби. Руки в нього були холодні й жовті. Він став байдужий до всього. Під очима лягли чорні плями, грим смерті. Моментами він здригався, ніби від страшного болю, але волі для того, щоб панувати над своїм тілом, було в нього ще досить.

— Де твоя дружина, Шахай? — запитав він білими, безкровними губами. Щось невловиме й притамане проглянуло з його голосу, пройшло по губах і заховалося у сивих кострубатих вусах. Стара, сива людина умирала на нарах. Вона хотіла заховати усмішку.

— Умерла, Марченко, як і ти оце вмреш, — одповів Шахай, кров йому виповнила очі.

— Таки дійсно вмерла, — почувся шепіт Остюка.

— А ти звідки знаєш? — запитав Шахай машинально.

— Я сам її ховав.

Остюк сказав ці слова страшним шепотом. Та Марченко вже втік далеко від його гніву. Він розквитався з землею, як грач у карти, викинувши всі козири і заплативши програш. Тепер лежав він, простягнувшись на нарах, — переможець життя. Його оточували друзі, неблаганно чекаючи останнього подиху. Гудок — різкий, пронизливий, тривожний — захвилював касарню.

— Що це? — промовив Марченко, на мить прокинувшись. В касарні зчинилася метушня, бо гудок кричав на сполох. Марченко подякував долі за те, що вона подарувала йому востаннє самотність. Він заплющив очі і став затримувати дихання, щоб швидше зупинити своє серце.

На шахтенному дворі стояла велика юрба. Всі знали, що в шахті з'явилася вода і є небезпека затоплення її. Викликали охотників рятувати людей і ставити перемички. З нарядної вийшли з лампами, в брезентах кілька людей. Між ними — Шахай, Галат і Остюк. Група рятівників полізла східцями до ствола шахти.

Кліть стояла напоготові. Машина працювала.

— Комуністи, наперед! — прошепотів Остюк.

Зайшли до кліті. Кліть рушила. Вони повисли в чорній мряці. Вітер свистів знизу. На поясах у них блимали лампи. Друзі падали в глибину, наче вирушивши із своєї планети: в путь поміж вічних зір.

ПІСЛЯСЛОВО

От і скінчено річ. Проспівано кілька пісень. Читач мав нагоду переконатися, що пісні серед прози не зайві, за піснями марширують землею інші герої, марширує час — осінь, зима, літо, б'ють копитами бойові коні, марширує за плугом робітничий клас, за великим плугом, який заорує межі; уся земля тремтить від напруженості життя і летить-пролітає в наше майбутнє, ради якого всі ми живемо.

В громах і дзвонах, у брязкоті шабель народжувалися герої роману. Клинки, кулі, набої убивали порожнечу біля їхніх тіл. Герої вийшли і жили. Та минули бої, дехто став серед втомної, пустельної, самотньої тиші. Вона важка, може. Ба, не треба її класти на карб авторові, що знає ціну справжній бадьорості. І герої з'єднуються знову для боротьби.

Що трапиться далі з партизанами? Куди дійде впевнений крок їхньої мужності? Чи спроможний буде автор, узявши пензля в руку, домалювати колись їхні портрети? Показати, як пролетаризувалося двадцятип'ятимільйонне селянство тридцятимільйонної нації? Він свідомий колосальності такого завдання, його не лякає багаторічна робота над словом. Але, доки пролетаріат виростатиме, автор візьметься за складання маршів, за писання бадьорих слів, щоб його класу було красно на барикадах. Може, за цей час і виринуть десь на поверхню життя невтомні бійці і читачеві знайомі.

Зараз же — вони зникли з очей автора. Останні слова, які він чув од них, були: «Вперед, партизани!»

ВЕРШНИКИ

Роман

ПОДВІЙНЕ КОЛО

Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного, а з неба палило сонце, а гелганя бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою; ось і розбіглися всі по степу, і Оверко переміг. Його чорний шлик віявся по плечах. «Рубай, брати, білу кість!» Пил спадав. Дехто з Андрійового загону втік. Дехто простягав руки, і йому рубали руки, підіймав до неба вкрите пилом і потом обличчя, і йому рубали шаблею обличчя, падав до землі і їв землю, захлинаючись передсмертною тугою, і його рубали по чім попало і топтали конем.

Загони зітнулися на рівному степу під Компаніївкою. Небо округ здіймалося вгору блакитними вежами. Був серпень 1919 року. Загоном добровольчої армії генерала Антона Денікіна командував Половець Андрій. Купу кінного козацтва головного отамана Симона Петлюри вів Половець Оверко. Степові пірати зчепилися бортами, і їх кружляв задушливий шторм степу. Був серпень нечуваного тембру.

«Сюди веди!» І підводили високих степовиків, і летіли їхні голови, як кавуни (а під ногами баштан із кавунами, і коні зупинялися коло них), дехто кричав скажено і, мов у сні, нечутно, а цей собі падав, як підрубаний бересток, обдираючи геть кору й гублячи листя. «Шукай, куме, броду!»

Висвистували шаблі, хряскотіли кістки, і до Оверка підвели Андрія. «Ахвицер? Тю-тю, та це ти, брате?!» Андрій не похнюпився, поранену руку заклав за френч і зіпсував одержу кров'ю. «Та я, мазепо проклятий!» — «Ну, що? Допомогли тобі твої генерали?»

Високий Андрій став іще вищий, Оверко бавився шликом, мов дівчина чорною косою, вони були високі й широкоплечі, з хижими дзьобами й сірими очима. «А жити

тобі хочеться? — питав Оверко. — Коло нашої Дофінівки море собі грає, старий батько Мусій Половець у бінокль дивляється, чи не йде скумбрія, пам'ятаєш, ти й бінокль з турецького фронту привіз?»

Андрій розстебнув на грудях френч і підніс високо вгору поранену руку, ніби гукаючи своїм болем на поміч, а це він тамував кров з пораненої руки. «Ну й цирк!» — гукнули Оверкові хлопці, неподалік заіржав від болю кінь, кружляючи на місці, спека й задуха упала на степ, і на обрії стояли блакитні вежі південного неба.

«Петлюрівське стерво, — сказав Андрій, — мать-Росію продаєш галичанам! Ми їх у Карпатах били до смерті, ми не хочемо австрійського ярма». Оверко засміявся, підморгнув козакам, зупинив хлопчача, що вихопив на Андрія шаблю. Хлопчак став колупати з досади шаблею кавуна, спека дужчала й дужчала, Андрій не опускав руки, кров текла в рукав, він стояв перед братом Оверком, готовий до всього. «Що тобі оце згадується? — допитувався переможець. — Одеса чи Очаків?» — «А згадується мені, згадується батько Половець і його старі слова...» Оверко перебив, подивився на південний захід. «Майстро́ в'ятиме, — сказав він, — коли б дощу не нав'яв...» — «І його старі слова: тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду».

«Ну й цирк! — гукнуло Оверкове козацтво. — Крові з нього, як з бугая, це я так рубонув, ну вже й ти, от тобі хрест, що я, а що наш йому одповість, звісно що, гуляй душа без тіла, а тіло без душі!» — «Цирк? — перепитав Оверко. — Рід наш великий, голови не щитані, крім нас двох, іще троє рід носять. Рід — це основа, а найперше — держава, а коли ти на державу важиш, тоді рід хай плаче, тоді брат брата зарубає, он як!»

«Ну й цирк!» — гукнули чорні шлики, а Андрій став одбілюватись на сонці, мов полотно, гаряче було в степу коням і людям, з південного заходу намірився в'яти майстро. «Роде, мій роде, прости мені, роде, що я не милую згоди. Рід переведеться, держава стоятиме. Навіки амінь».

«Проклинаю тебе моїм руським серцем, ім'ям великої Росії-матінки, од Варшави до Японії, од Білого моря до Чорного, проклинаю ім'ям брата і згодою роду, проклинаю й ненавиджу в мою останню хвилину...» — «Та рубайте його, козацтво!» — скрикнув Оверко, і поточився Анд-

рій, і заревли переможці і дмухнув з південного заходу майстро, і стояли нерухомо вежі степового неба.

А над берегом моря походжає старий Половець, дивиться в бінокль на море, виглядає вітру чи хвилі, шукав. на воді буйки над сітками, і йому згадується син Андрій. «Доброго бінокля привіз, Андрію». Над морем устав силует підпрапорщика російської армії, поверхстрокового вояки за веру, царя і отечество, героя Саракамиша й Ерзерума. Та з моря наближалася шаланда, видко було дружні вимахи весел, на хвилю і з хвилі, на хвилю і з хвилі. Хмарка одна кублилася на заході над близькою Одесою, і ніхто не сказав би, що в ній гримлять громи та заховано блискавки, хіба що старий Половець, хіба, може, той досвідчений рибалка, який поспішає до берега. Шаланда добре помітна. Половець лягає на землю й дивиться з землі. В шаланді п'ятеро. Видко, що «Ластівка». На кормі людина без кашкета. Троє ознак збігається. Далі буде: «Чи є у вас скумбрія зелена?» — «А вам ночі мало?» Половець зійшов до води, підкотив штани, повернув носа шаланди в море, притримав за корму, потяг її до себе, люди позіскакували, відбувся діалог, з човна вивантажили важкі пакунки, старому Половцю згадалися контрабандистські справи сина Панаса. «Може, динаміт?» — «Ще дужче за динаміт!» — засміялися гості, шаланду виволокли на берег, Іванів товариш пізнав, осміхнувся до старого: «Рибалиш, гвардія, а твій Іван з біляками б'ється?» — «Яка я гвардія, я рибалка». — «Чубенко, поясни йому, що тепер він червона гвардія, хоч хоче, хоч не хоче». Іванів товариш узяв Мусійову руку: «Денікінців обдурили, французів обпливли, друкарня тут, шрифт є, пролетарія всіх стран, соєднайсь», — та лягнув старого по руці, аж берег загув. Хмарка над Одесою ворушила крайками крил, зривався вірець, море почорніло. Половець прислухався до плескоту хвиль об камінці, «рокотить, невеличка заворушка буде на вісім балів, майстро зірвався десь із не наших гір».

«Майстро десь зірвався», — сказав Оверко Половець і оглянув степ, обставлений блакитними вежами неба.

Чорношличники взялися до кишень порубаного ворога, серед бойовища стримів на списі жовто-блакитний прапор, над степом здіймався південно-західний вітер.

Здалеку закружляв вихор, веретенем устав догори, розквітнув під небом, вигнутий стовп пилу пройшов шляхом,

затмаривши сонце, перебіг баштан, прогуб бойовищем, і полетіло вгору лахміття, шапки, падали люди, кидалися коні. І смерч розбився об купу коней і трупів, упав на землю зливою задушливого пилу, вітер одніс його далі, і, наче з хмари дощ, хилився він під подувом майстра.

Козацтво чхало і обтрушувалось, коні іржали, і з-за ліска вискочили вершники з чорним прапором, розгорнулися, пропустивши наперед тачанки, «до зброї! по конях! кулемети! махновці!», а тачанки обходили з флангів, четверики коней гризли під собою землю, тачанки підскакували над землею, мов хури демонів, і строчили кулемети.

У пилюці, як у тумані, блискали постріли, груди розкривала спека, майстрó дмухав нерівно й гаряче, пробігли верхівці раз, другий, «наша бере і морда в крові», «тримайся», «слава», одчайдушний свист, далекий грім прогуркотів, «роби грязь!» — почулася команда Панаса Половця, раптом зупинились кулемети, раптом завмерли постріли. Майстро рівно односив пил. Оверкові чорні шлики падали під кінське копито, шаблі блищали в руках, бій закінчився раптом, як і почався.

Оверко Половець сидів під колесом тачанки просто на землі, голова в нього була розкраяна, він дивився собі на ноги, затуляв долонею рану, він ще не вмирав, крізь рану не пролазило його могутнє життя, і Панас Половець підійшов із револьвером у руці, придивляючись до Оверка.

«Зустрілися, браток! — трусонув волоссям, що спадало аж на плечі. — Там і Андрій лежить, чиста шуточка, а я собі сиджу в лісочку й чекаю, доки вони кінчать битися, а вони й кінчили — один мертвий, а другий кволий, ну що — України тобі хочеться?»

Оверко не підвів очей. На коні, чорний від пороху, під'їхав чотирнадцятирічний Сашко Половець. «Дай я його домучу!» — «Дурню, це Оверко». Сашко зблід, зіскочив з коня, підійшов до брата, взяв його рукою за підборіддя й підвів йому голову. «Оверку, горе моє», — сказав він голосом старої Половчихи. Оверко виплюнув йому в обличчя кров з рота й застогнав.

«Махновський душогубе, — тихо сказав Оверко, дивлячись собі на ноги, — ненька Україна кривавими сльозами плаче, а ти гайдамачиш по степах із ножем за халявою». Панас стояв кремезний, мов дуб, і реготав. Сашко витирав з обличчя братову кров і хапався за зброю.

«Іменем батька Нестора Махна, — реготав Панас, — призначаю тобі суд і слідство. За вбивство рідного брата Андрія — утопити в морі, за підтримку української держави на території матері порядку анархії — одрубати голову». Оверко ще виплюнув жменю крові, хмара на південному заході катастрофічно росла, майстрó поволі переліг на грéго — протилежний вігер, грéго підганяв хмару з усіх боків, він тирлував її, збивав до купи, мов отару, і чувся приглушений гуркіт, сонце палило, «дайте пити», — сказав Оверко.

Обвів очима ноги, що стояли густо перед ним, в ньому закипіло зло уключ, він спинив його і мовив: «Пам'ятаєш батькову науку? Тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду». Прогуркотів грім близького дощу. Панас Половець замислився, «рід наш рибальський, на морі бувальський, рід у державу вростає, в закон та обмеження, а ми анархію несемо на плечах, нашо нам рід, коли не треба держави, не треба родини, а вільне співжиття?»

«Проклинаю тебе...» — «Почекай проклинати, я вільний моряк батька Махна, даю тобі хвилину, а ти подумай собі і поміркуй, здохнути завше встигнеш, чи правду я кажу, хлопці, здохнути він устигне, та, може, він нашим буде, ловецького Половецького роду, завзятий і проклятий, дарма що по просвітах в Одесі на театрі грав та вчительську семінарію пройшов, правду я кажу, брате?»

«Проклинаю тебе великою ненавистю брата і проклинаю тебе долею нашою шербатаю, душогубе махновський, злодюго каторжний, у Бога, в світ, у ясний день...» Оверко не зводив очей і не бачив своєї смерті, вона вилетіла з Панасового маузера, вибила Оверкові мозок на колесо, блискавка розколола хмару, слідом ударив грім, «дощем запахло, хлопці, по конях!» За кілометр постала сіра висока пелена, там ішов дощ, до сонця підсувалися хмари, степ потемнів, земля ніби здригалася, чекаючи дощу, грéго рівно дмухав у височині.

А над берегом моря походжає старий Половець, він думає думу, дивиться в бінокль, щоб не прогавити когось чужого, а в береговій печері йде робота. Чубенко там за старшого, здоровий за трьох, так тими руками машину гне, що не встигаєш і папір підкладати. А паперу ціла купа, на весь берег вистачило б курити, і є собі по-нашому, а є такою й он такою мовою, для французьких матросів та грецької піхоти. Хто зна, по-якому вони там говорять, на

всіх треба настачити, бо знову ж — ревком. Гострі рибальські очі побачили далеко над берегом у напрямку з Одеси — людину. У біноклі вона стала солдатом. Із степу показалася друга постать. У біноклі вона стала солдатом.

Рибалка обдивився, чи добре замасковано небезпечну печеру, відійшов далі по берегу, заходився коло сіток на приколах, солдати наближалися. Над Одесою йшов дощ, Пересип був у мряці, на рейді диміли крейсери й міноносці, солдати наближалися. Грєго посівав море дощем, тільки чомусь не видно патруля, може, він потім прийде машиною або моторкою. Стара Половчиха десь в Одесі на базарі, хіба з тої риби проживеш; солдати наближалися. Вони йшли рівним військовим кроком, вони сунулись, як на магніт, Половець для чогось помацав свої кошаві руки. Він був середній на зріст і завжди дивувався, коли велетнісини оступали його, мов бір; солдати наближалися. Це були іноземці, і один з них підійшов перший. Половець удав, що нічого не бачить, — «по-якому ти з ним говоритимеш?» Солдат підійшов щільно — чорнявий і тендітний, — «по-якому ти з ним говоритимеш?» — «Скумбрії зеленої», — почув Половець. — «А вам ночі мало?» — не думаючи, одповів паролем рибалка, серце в нього з радощів закалатало, як замолоду, він обняв солдата, над Одесою спускалася завіса прикрого дощу, море було аж чорне.

«Закопати треба, — сказав Панас Половець, спиняючи коня коло мертвого Оверка, — клятий був босяцюра». Дощ дрібно сік, дві тачанки поставлено нещільно поруч, між тачанками напнули ковдру, сам Половець, узявши шанцеву лопату, копав там пригулок двом братам. Піт котився, як дріб, він був важкий і дебелий — цей четвертий Половець, колишній моряк торговельного флоту й контрабандист.

Сашко скулився на тачанці коло кулемета, він забув за дощ, йому мріялося, що рука старої Половчихи смиче його за чуба, навкруги берег, та навкруги море, і можна скупатися й не чекати кулі, і сітки сохнуть на приколах. Та таке недосяжне рибальське життя, та так пахне море, та й чого він взагалі пішов, а Панас його не жалує, ну, та назад хай чорт лисий ходить, а не він, Сашко, — таке кляте Половецьке насіння!

Панас сопів, викидаючи з ями землю, він грався лопатою, як інший виделкою, «ну, здається, хватить! Хай не кажуть, що я рід зневажив!»

І похорон відбувся. Дощ напинав свої вітрила, над степом зрідка пробігав вітер, добрячий дощ пронизував землю. По обличчю Панаса Половця бігли дощові краплі, збоку здавалося, що він слізно плаче коло готової могили, у всього загону текли дощові сльози, це була страшна річ, щоб отак плакав гірко цілий військовий загін, а дощ не вгавав.

І тоді за дощем з'явилось марево: розгорнувся здалеку червоний прапор кінного загону інтернаціонального полку на чолі з Іваном Половцем. Ляснули перші постріли, а Панас уже сидів на тачанці, крутив на всі боки кулемета. Сашко подавав йому стрічки, тачанки пішли врозтіч, кіннотники розбіглися вмить, «здавайся! кидай зброю! червоні! червоні!» Та тікати було нікуди, Іван Половець заганяв їх на спішену кінноту, заганяв їх на кулі, і треба було вмерти або здатися, і Панас заплакав од безсилої люті. Він скочив на чийогось коня, кінь під ним упав, він сів на коня з тачанки, «хлопці, за мною! махновці не здаються!», спробував пробитися крізь Іванів фланг, загубив половину людей, дощ лив безперестанку, коні сковзалися, Іван Половець посилив натиск, і махновці здалися.

І дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі, збирав до себе всі випари, і перешиковував хмаровище, відганяв хмарки тендітні, оболочки прозорі, залишаючи темних, плідних, дощовитих, надійну підпору й силу.

Панас Половець стояв перед братом Іваном та його комісаром Гертом, усі кулі поминули Панаса, він стояв геть увесь заболочений, розхристаний, без шапки, довге волосся спадало на шию, високий і дебелий, стояв він перед сухорлявим Іваном.

«От де зустрілися, Панасе», — сказав Іван і перемовився кількома словами з Гертом. Полонених зігнали в купу, стали збиратися звідусіль переможці з інтернаціонального полку, сонце проглянуло з-за хмар, заблищав навкруги рівний степ, і потроху підносилися слідом за хмарами блакитні вежі степового неба.

Панас мовчки стояв, дивлячись кудись у небесний простір. Сашко підійшов, сів коло нього на землю, обличчя в нього було біле й увесь час смикалось, «та тут і Сашко», — посмутнів Іван, а Панас раптом закричав з усієї сили: «Проклятий байстрюче, підземна гнидо, вугляна душе! Наймит Леніна й комуни, кому ти служиш, комісарська твоя морда?!»

«З тобою мова буде потім, — сказав Іван, — а я служу революції, інтернаціоналу», — і, ще перемовившись з Гертом, мовчки підійшов до купи полонених, оглянув їх уважно, розглядаючи кожне обличчя, мов машинну деталь на браковці, пройшовся раз і двічі й почав говорити:

«Хлопці, — сказав Іван, — от і скінчилася ваша служба в зрадника й бандита батька Махна. І з вами говорить брат вашого Половця, а обоє ми з ним рибалки, батьки наші рибалки й увесь рід. Слова мої прості й некрасиві, та ви зрозумієте мене й так, бо скрізь по степах судяться зараз дві правди: правда багатих і правда бідних. Відступаємо ми перед кривавим царським генералом Денікіним, пробиваємось на Київ, і, відступаючи, б'ємо ворогів, не даємо пощади. От і ви, серед вас є, певно, і обдурені бідняки, ми закликаємо вас, бо ви з нами одного горя, — ставайте поруч битися за правду бідних. Бідняки й трудящі будуть з нами, і всі, як один, до перемоги, хай живе радянська влада, Червона армія!»

Герт подав команду, трохи людей одійшло ліворуч і стало, а решта пішла купою геть, нешвидким кроком пішла геть, всі очі дивилися на них, і панувала мовчанка. Купа одходила далі й далі, вони прискорювали кроки, дехто став підбігати, один вирвався з купи й побіг, за ним другий, третій, уся купа побігла, як отара овець, побігла щосили, не оглядаючись, тікаючи від смерті. Тоді Іван Половець наказав приготувати кулемети. За його знаком кілька кулеметів почало стріляти, і кулемети спинилися, коли завдання було виконано.

Панас не чекав собі милості, він бачив, як загинули його вояки, що їх він збирав зерно до зерна, а інші з них стали не його. У нього промайнуло в голові дитинство й дитячі роки на шаланді, і нічні влови, і запах матеріної одежі, неосяжний простір моря. «Це — близько смерть», — подумав і звернувся до Івана з тим словом, що чув його від Оверка: «Чи чуєш, Іване, тут вже двоє загинуло, а тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду».

«Рід наш роботящий, та не всі в роді путящі. Є горем горьовані, свідомістю підкуті, пролетарської науки люди, а є злодюги й несвідомі, вороги й наймити ворогів. От і бачиш сам, що рід розпадається, а клас стоїть, і весь світ за нас, і Карл Маркс».

«Проклинаю тебе, — закричав Панас в агонії, — проклинаю моєю останньою хвилиною!» Він вихопив з-під

френча маленький браунінг і пустив собі в рот кулю, трохи постояв нерухомо, став гойдатися й розхитуватись, скрутився, як сухий лист, гримнув об землю, і розлетілася з-під нього мокра земля.

«Стріляй і мене, — сказав Іванові клятий Сашко, — стріляй, байстріюче». — «Бісової душі вилупок», — промимрив Іван та взяв Сашка за чуба, що виглядав з-під шапки по-махновському звичаю, став скубти, як траву, а Герт осміхнувся.

На степу під Компаніївкою одного дня серпня року 1919 стояла спека, потім віяв рибальський майстрó, ходили високі, гнучкі стовпи пилу, грéго навів тривалого дощу, навіть зливи, а поміж цим точилися криваві бої, і Іван Половець загубив трьох своїх братів, — «одного роду, — сказав Герт, — та не одного з тобою класу».

ДИТИНСТВО

Перекопська рівнина починається за Дніпром, на південь від Каховки, смуга пісків тягнеться вздовж ріки з південного заходу, незайманий степ аж до Мелітопольщини, на півдні — Чорне море, і Джарилгачська затока, і саме місто Перекоп на вузькому суходолі, що завжди правив за ворота до Криму. Рівна, безмежна просторінь (як на масштаби двох людських ніг), гола рівнина без ріки, без дерева, окремі села й хутори стоять рідко, сонце велике й пекуче котиться на небі і поринає за землю, мов за морську поверхню, небо не синє, як за Дніпром, а кольору ніжних блакитних перських шовків, небо Криму над степовим безмежжям.

Той дикий степ був полем бою на гранях багатьох епох, і це не заважало перекопській рівнині пишно зацвітати щовесни і вигоряти на літо, мокнути восени і замерзати на зиму, тоді по ній ходили люті й прокляті хуговії, а по селах плодилися степовики, і один із них народився в цьому степу, до Перекопа — п'ять годин ходи; і ріс серед степу, а його смалило сонце та обпікав вітер, і завше йому хотілося їсти, бо народився в бідній хаті, і першим спогадом дитинства був степ.

Комусь, не степовикові, не зрозуміло, як живуть люди на голій, порожній рівнині, а малий Данилко виходив кра-

дькома з хати, покинувши сестру, коло якої був за няньку, степ простелявся перед ним, як чарівна долина, на якій пахне трава, пахнуть квіти, навіть сонце пахне, як жовтий віск (ось візьміть лишень потримайте на сонці руку й понюхайте її!). І скільки всіляких ласощів росте на степу, яких можна попоїсти, і потім приблукати до батька, що пасе ватагу панських овець, мов військо, а батько дасть шкоринку з хліба й маленьку цибулинку та солі до неї.

На степу росте багато їстівного зела, треба лише знати, яке з нього можна їсти, щоб, бува, блекоти не вхопити чи жаб'ячого маку, а різні там брандушки, або козельці, або молочайчик (не той, що по толоці росте), або пасльон та дикий мак, — це все неабиякі ласощі, степові гостинці. І степом можна йти безвісти і лягти на землю, прикласти вухо до землі — то тільки вмій прислухатися — шумить і гомонить, а коли лягти горілиць і вдивитися у глибоке небо, де пливуть хмарки на синьому повітрі, тоді здасться, що сам летиш у небі, одірвавшись від землі, розсуваєш руками хмари, ростеш під синім повітрям і, вернувшись на землю, бачиш — скільки живих друзів у тебе в степу.

І жайворонок, що загубився в небі, співаючи жайворонисі, і орел, що повис на вітрі, ледве ворушачи кінчиками крил, виглядає здобич, чорногуз бродить по траві, як землемір, ящірка перебігла обніжок — зелена, мов цибулина, дикі бджоли гудуть за медом, ховрашок свистить, цвіркунці — одне пиляють у свої скрипки, наче сільський швець на весіллі.

І хочеться знати, куди падає сонце, кортить дійти рівним степом до краю землі й заглянути у прірву, де вже чимало назбиралося погаслих сонць, і як вони лежать на дні провалля — як решета, як сковороди, чи як жовті п'ятаки?

Малий чабанець (що може вивчитись на чабанчука й вийти на чабаненка і, нарешті, заступити батька-чабана) повертається смерком додому. Його перестриває друг, повідає, як драгувалися мати і як заходилося плачем немовля, котрого покинув Данилко, і мати, мабуть, битимуть, та не треба цього боятися, ось підемо вдвох до вечері й повечеряємо, а при мені вона не битиме, і потім воно й не болітиме, коли гаразд наїсися, то, виходить, треба добре наїстися і нічого не боятися. Вони йдуть удвох до хати і заходять на подвір'я, правнук Данилко і прадід Данило, старе, як мале, казали люди, бачивши їх, і під хатою стоїть

сирно, а на ньому розкішна вечеря: кислий-прекислий сирівець та ячні коржі.

І до прадіда прийшовши, котрий спав у повітці, Данилко витирав сльози, бо мимоволі набігали на очі, добре б'ється ота клята мати, друга б уже пересердилась за цілий день, «боліло? — питав прадід Данило, — а ти не зважай, бо вона господиня і гірко працює, вона нас годує, то хай і б'є, а батько твій ледащо й п'яниця, його знову проженуть од ватаги, то не вилазитиме з корчми, хлопець гордий і нікому не поклониться, а людям треба кланятись і решпекту давати, інакше не проживеш, житимеш, як оце я, серед степу голий, серед людей голодний». Та Данилко спав, притулившись до прадіда, спав без усіх отих мислей, що приходять з роками, спав, як трава, що нахиталася за день.

І всі весни його дитинства склалися в одну, прадід стояв, мов знатник, що знає всі весняні тайни, він здавався Данилкові господарем степових звичаїв. І щороку весна приходила краща й дужча, починав її бабак, що прокидався на Явдоху до сходу сонця й свистів.

Прадід примічав, звідки в цей день вітер, коли з Дніпра — риба ловитиметься, коли із степу — добре на бджоли, коли з низу — буде врожай; а побачивши першу ластівку, треба було кинути на неї жменю землі — «на тобі, ластівко, на гніздо!», ластівки не летять у вирій, а, зчепившись ніжками, зимують на дні моря, ріки чи криниці.

Далі з'являвся голубий ряст, а прадід наказував зірвати його швиденько і топтати, приказуючи: «топчу, топчу ряст, дай, Боже, потоптати й того року діждати!», а хто не встигне — тому на той рік рясту не топтати, на лаві лежати, і ряст у Данилка був дивним тройзіллям, і казав Данилко за всіма, коли хтось трудний одужав: — «о, вже виліз на ряст!»

А перший грім, цей весняний будило, після нього земля розмерзається до краю, а дівчата біжать стрімголов умитися з криниці і втертися червоним поясом — на красу, а хлопці беруться за риг хати й силкуються підняти — на силу, і тільки після першого грому вечеряють надворі, а не в хаті, о, перший грім весни!

На Сорок Святих, коли день порівняється з ніччю, у школу вчительці треба нести сорок бубликів, по хатах печуть пшеничні жайворонки із дзьобиком і крильцями, всі діти в школі ласують цими жайворонками, а в Данилка жайворонок із ячного тіста, і мати плакала, не маючи й жме-

ні пшеничного борошна. Данилко не розумів такого смутку і з гордістю показував усім у школі свого бравенького жайворонка, він тюрлюнчав за нього і робив йому гніздечко, а крильця були ловкенькі, о, та мати вміє зробити жайворонка, між усіма жайворонками — він справжній жайворон! А всередині у ньому запечено травинку, і вона солодка, як мед, багатші школярі давали вже за нього й бублика городського, та ба, хіба в городі бачили коли-небудь такого жайворонка?

Данилко поклав його перед себе на парті і, пишучи у зошит, одно милувався із свого укоханця, що сидів біля каламарця, мов живий, і скоса поглядав на Данилків важкий труд, і справа кінчилася тим, що Данилко віддав свого жайворонка аж за п'ять пшеничних і поніс додому за пазухою: і мама скуштує пшеничного жайворонка, і дід Данило, і п'яничка-батько, і він, Данилко, та й сестра Вустя посмокче одного, бо зубів у неї ще ж немає!

А на Теплому Олексі сусіда виставляє з льоху бджіл на сонце, і вони як не подуріють з радості, вилізе тобі таке кволеньке з колоди, обігріється на сонці й літає-літає, аж очі заболять на нього дивитися, і швидко цілі рої літають над пасікою, а сусіда кадить ладаном, і десь незабаром приходить середохресний тиждень, коли піст перед Великоднем ламається надвоє, і кажуть старі люди, що чути буває хруст.

У хаті холодно і немає хліба, тільки перепічки та кислі буряки, мама поставили Данилка у куток і молять Богу: проказують молитви, щоб Данилко їх повторював, а Данилко все прислухається, чи не хрусне ота середохрестці, коли піст ламається надвоє, і хрусту щось не чути, і молитву вже скінчено, і Данилко тоді молиться сам із справжнім натхненням — тієї улюбленої молитви, що його навчив прадід Данило: «Дай мені, Боже, картоплі, киселю й розум добрий».

У Вербну неділю прадід приходив рано з церкви й свяченою вербою зганяв Данилка з печі: «Верба хльос, бий до сльоз! Верба б'є, не я б'ю. За тиждень Великдень: будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!» І свячену вербу ховають за ікону. Це найдужчі ліки, коли дитина сохне і жовтіє та висихає. Тоді мати вербу тую варять, а воду зливають у ночви і при повному місяці купають малу Вустю й приказують: «Місяцю Адаме, ім'я

тобі Овrame! Дай тіла на ці кості, а як не даси, то прийми
мощі!»

Прадід Данило сміється, ставши на місяці посеред дво-
ру — «корови тобі треба, дівко, га!»

Вечорами дівчата співають веснянок, сівши черенем чи
лавою, а хлопці не сміють підспівувати, бо це дівоче діло —
весну славити, і співають — «а вже весна, а вже красна із
стріх вода капле, із стріх вода капле, із стріх вода кап-ле.
Молодому козаченьку мандрівочка пахне, мандрівочка
пахне, мандрівочка пах-не». І в роботу, і в дозвілля, на
панських ланах і на своїх горьованих, натщесерце і попо-
ївши, після голодної зими — дівчата співають і славлять
весну, а парубоччя табориться округ них, така вже степова
вдача — в усіх світах співати, і навряд чи хто в світі так
співає, як степовики.

Так у співах та в каторжній роботі кінчається березень
і починається місяць квітень, коли все зацвітає — біла бе-
реза і проліски, золотий горлицвіт та пухнастий срібно-буз-
ковий сон. І вишневі сади стоять мрійні, білим плесом у
нагрітому степу, іде дощ краплистий, збиваючи легенький
пил і паруючи, діти, замурзані й голодні, бігають під до-
щем: «Дощику, дощику! зварю тобі борщику в новенькому
горщику, поставлю на дубочку, дубочок схитнувся, а до-
щик линувся».

Данилко колише малу Вустю й не може вибігти на дощ,
і коли вже вона вмре, а її покладуть на лаву, як дорослу,
дід Данило прочитає Псалтиря, наче вона й справді щось
зрозуміє з тої шкуратяної книги, а потім мама мусить спек-
ти добрих пирогів з картоплею чи з квасолею, щоб пом'я-
нути Вустину душу, хоч маленьку й уредну, проте людську
душу, яка без поминання і з хати не вилетить.

А як добре пахнуть мертві, коли їх покладуть на лаву, у
віконце простягаються сонячні руки, прадід Данило читає
з книги — Псалтиря, вогник над свічкою ворухиться, як
бджола коло квітки, пахне мертвяком і стружками з сос-
ни, можна сидіти в куточку і довго-предовго дивитися, що
на лаві лежить чужий чоловік — жовтий, мов Бог на іконі,
а над ним літає його душа, і треба поглядати на склянку
меду, що стоїть на покуті, з неї душа п'є мед, і меду мен-
шає, а душі так і не видно, — яка вона в того дядька була —
як жайворон чи як ластівка, а мо, метеликом чи й вели-
ким кусючим джмелем.

Пиріг з квасолею дуже смачний і м'який, Данилко його їсть натхненно, пам'ятаючи, що це за упокій, а тітка того мертвого дядька така дурна, що зовсім забуває, скільки пирогів дала вона Данилкові, хоч бери й десятий — нічого тобі не скаже і лише голосить укупі з сусідками. Дуже наїдно, коли хтось умирає — без Данилка та справа не обходиться: прадіда кличуть читати, а правнук іде за поминальника, отак удвох і годуються, а надворі весна, і теплий дощик збиває куряву, і піт перед Великоднем котиться вже, як горіх.

А білий тиждень, коли білять хати, чепурять подвір'я, Данилкова мати, хоч і бідна господиня, що й кози в дворі не має, а й вона той двір обмете й обмиє, і хату обмерезить цяточками й рожами, коло печі цілісінький день товчеться, і нема ні в кого на селі такого хисту прикрасити піч.

І все село те знає та кличе її, Ригориху, і вона малює піч синім і червоним, чорним і рудим, жовтим і зеленим, як учила її покійна мати, згадуючи далеку свою батьківщину побіля міста Золоті Ноші, звідки було її взято. От за такою роботою білий тиждень і кінчається, настає Великдень, він пов'язується у Данилка з материними сльозами, бо батько не вилазить із чужих хат і випиває з усіма, хто його частує.

І цього чабана Ригора частували всі, і Ригор лаяв багатирів, у яких пив, розповідав байки про попівські діла і кричав, і проклинав пропаще життя, а його слухали й не перебивали, бо знали всі, що Ригор зараз заспіває, а після того співу нічого вже людині не треба.

Данилко знаходив батька й вів додому, дорогою він лаяв його всіма словами, які чув од мами, а Ригор ішов, намагаючись іти рівно, і плакав усю дорогу. Дечії хлопці й дражнили Данилка таким батьком, та Данилко, притулившись батька до чийхось воріт, хуленько наздоганяв хлопців і розпочинав жорстоку баталію, бився сам проти кількох і повертав до батька заюшений кров'ю, з подертою сорочиною, проте переможний, примусивши поважати нетверезість свого батька й віднявши для повноти перемоги Великодні гостинці у розгромленого ворога.

У хаті сиділа коло стола мати й сидів прадід, на столі бідне розговіння, суворо й урочисто подавала мати батькові свячений хліб, і п'яничка нарізав його хрестом і скибочками, як господар дому, і роздавав родині. У матері по

кам'яному обличчю котились сльози й падали на хліб. Данилко сидів затятий і клятий після битви за честь роду, прадід Данило блискав очима з-під кошлатих брів, і Великдень був Данилкові за напасть, бо стільки баталій, скільки одбував він цього великого весняного свята, вистачило б іншому хлопцеві на цілий рік. Данилко віднімав у багатих сопліїв паску й крашанки, за нейтралітет гоїдався на чужих гоїдалках, годував мишей свяченими крихтами і придивлявся, як саме миші перетворюються через цей гріх на летючих кажанів.

І Великдень був у ясній оді весняних днів несправжнім святом, і краще було на проводах, коли все село збиралося на гробки поминати родичів, і з кожною могилою христосувалось та сідало над своїми й поминало. Чарка кружляла од старого до малого, «нехай спочивають, та нас дожидають», «щоб їм легко лежати і землю держати», і коли батько Ригор заводив про Страшний суд — люди сходилися звідусіль, і шкандибали старці — «та подайте ж ви, матінко моя, подайте», і мама сиділа зажурено над бабиною могилою, «а до нас Страшний суд наближається», — співав батько Ригор.

Прадід Данило випивав добру чарку й заїдав цибулею, «як прийде Страшний суд до нас — треба помирати, і яке було багатство — треба покидати», і всі весни Данилкового дитинства склалися в одну, на рівному таврійському степу проходило його життя, обсяжність і простір землі запали в свідомість, як дитинство, і місяць травень, коли наростає трава на сіно й на ліки, розквітав після Юрієвого дня.

Тоді святити царини, і золоті попи вимахували кадилами, а Данилко був у півчій, «як випадуть у травні три дощі добрих, то дадуть хліба на три роки», і святити криниці й колодязі, зело й воду, примічали, коли зозуля закує — щоб не на голе дерево, бо буде неврожай, цілющу для очей збирали в пляшечку Юрійову росу, чередники й чабани постилися цього дня, щоб умовити самого Юра, бо вовк уважається за його святу собаку й не зачепить тоді товару, і місяць травень надходив, і зацвітав щедро густий терен.

І ось Данилко з прадідом Данилом вийшли з села, попростували в степ, просто на південь, перед ними розступилася голуба далина, вирости на південному обрії над далеким морем прекучеряві хмарки, мов крайсвітній вишневий розквітлий сад.

Прадід ішов і співав гайдамацької пісні про школяра — «аж ось іде школярець польської натури, на нім штанишаровари з свинячої шкури», а Данилко брів, спостерігаючи, як неймовірно росли на небі білі вишневі дерева, аж перехилилися по цей бік, вітер і павітер дме там у височині, обриваючи біле галуззя розквітлих вишень.

Данилко заплющував очі перед таким височезним світом, коло такого старезного прадіда, що йде собі й підспівує старих пісень і повідає Данилкові казки й приказки, як зветься кожна трава і яка квітка на яку користь.

І треба багато ходити в житті — тоді побачиш, яке воно є, що й умирати не хочеться, і рід наш увесь ходючий, батьки й прабатьки, то й Данилко, мабуть, ходитиме, доки й ноги не відпадуть. Рід завзятий і непосидючий, козакували й землю робили, на Пелі осілися, село було Турбаї, тої турбації, турботи й турбанини повне жило, от і були ті люди турбаї справжні, а пан собі думав з них кріпаків мати, а в Катерини-цариці полюбовник був із запорозького коша — Грицько Нечоса, і сказав турбаям про таку рахубу, стали турбаї козачих своїх прав допоминатися, а пан їхні метрики з церкви покрав та попалив, і суд не міг козачих прав ізнайти, то турбаї й повбивали панів і побили суд, і одбивалися п'ять років. Та військо оступило голодранців, і смерть прийшла. А той Грицько Нечоса характерник був, як і всі запорожці, пройшов крізь військо і турбаїв вивів, і повів на дві сторони: до Дністра й до Перекопу, і ми з роду турбаїв, не були кріпаками зроду-віку, і Данилко хай не буде.

«Заставили школяра «Отче наш» читати, самі стали вергями боки витинати», сьогодні Миколай Весняний саме святить воду, підглянемо потихеньку, як він ходитиме по морю й кропилом святитиме воду, щоб людям можна було купатися. Отак ходить по морю з кропилом та й бризкає, а кому лучиться втопитися на той час, то зараз витягне, обсушить і в шинок заведе, «отче наш, іже єсть, та ще й буде воля, не веди нас в огірки та поведи нас у диньки», і гайдамацька пісня була довга-предовга.

Отак ішли великий день і все панською землею, «землі в пана, як сказу», побачили море, у рибалок підгодувалися, «немає хліба над наш рибальський, а ви, гречкосії, гречку сієте, цей дід, мабуть, і той світ пішки пройшов, ба який сухий та чорний, вип'ємо, діду, по чарці, чи що, сам

Миколай сьогодні по морю ходить, а ми, бач, берег облежуємо».

Прадід Данило пив чарку, сонце заходило, не поспішаючи, морем плівла навантажена шхуна і тримала курс на захід — повз Джарилгачську косу, острів Тендру, Кінбурнську косу й Очаків, пливучи на Збур'ївку, Голу Пристань, Кардашин чи Олешки, а може, й у самий Херсон, Британи, Каховку.

Прадід Данило розповідав рибалкам різну бувальщину та співав старовинних оковитих пісень, рибалки слухали, роззявивши роти, «такого діда й чорт довбнею не доб'є», і Данилко сам дивувався — отаким він прадіда ніколи не бачив, скільки сили ще було в його кошовому тілі, сутеніло над морем і на березі, хлюпіт хвиль і запах неосяжного вечірнього степу.

Рибалки купалися й запливали далеко в море, а прадід купався при березі. Данилко брѳохався коло нього, поринаючи в солону воду, змерз украй та довго бігав і танцював, щоб нагрітися. Прадід вигріб у землі затишну ямку і вмостив там Данилка, а сам стояв поруч і дивився на безкрайність зір і вдивлявся в темряву і наче ріс у синьому просторі — не міг надивитися і не міг надуматись, а Данилко солодко заснув, попискуючи вві сні, як щеня.

І ранок був пізній, коли Данилко прокинувся, а прадід стояв, як і звечора, берег порожній — рибалки поїхали на лови, «ходімо, синку, — сказав прадід, — сьогодні Симона Зілота і копають цілющі трави, ходімо натщесерце пракорінь шукати, щоб тобі довго ще топтати грішну землю, а мені стати на одвіт».

Голос прадідів був урочистий і потойбічний, вони пішли од моря й заглибилися в степ, лошинками ще легка пара підносилася з трав, степовий великий птах ширяв попід небом, ні вітерця, ні мови, і ось ніби на найвище вийшли місце. Сонце пекло й розморювало, Данилко ніс повні руки трав і корінців, і квітів; дажкорінь пах солодким хлібом, «ось тобі, Данилку, і степовий турецький сльоз», — сказав прадід і нахилився до квітки, і раптом підломився в ногах і розкинув руки, мов обіймаючи землю, упав, мов тайну почувши, задерлася в траві біла борода, мутні очі блимнули на Данилка, «топчи землю, синок», і прадід став неживий.

Тоді Данилко озирнувся навколо і вперше відчув себе самотнім і, мов вітер дмухнув його з місця, побіг безвісти

під пекучим сонцем степу, і відстань між прадідом та правнуком усе збільшувалась і збільшувалась, наче природа аж тепер схотіла відновити оту рівновагу поколінь.

ШАЛАНДА В МОРІ

Трамонтан дмухав з берега, був місяць січень чи лютий, море замерзло на сотню метрів, на морі розходилися хвилі, на обрії вони були чорні з білими гривами, добігали до берега напроти вітру, вітер збивав з них білі шалки. Коло берега кригу розбив штормок, а все показувало, що незабаром ревтиме й справжній штормило, на березі стояла стара Половчиха, одяга на ній віялась, мов на кам'яній, вона була висока та сувора, як у пісні.

Одесу видко по другий бік морської затоки, це місто обдував трамонтан, воно височіло на березі, мов кістяк старої шхуни, з якої знято паруси, лагодять на неї мотор чи парову машину. Одеса переживала чергову морську зиму, вітри всіх напрямків не минали її, тумани з моря заходили часом — мокрі, густі, сірі тумани. От і тепер туман насунувся раптом з моря й закрив Одесу. Половчиха стояла нерухомо, обіч поралися коло шаланд на березі рибалки з артілі, море виштовхувало на землю шматки криги, холод проймав до кісток, трамонтан дмухав широкою, рівною зливою. Була надморська зима, зимовий туман, за його запоною гримів уже серед моря шторм, докочуючи хвилі дужчі й вищі, засвітився одеський маяк, смуги червоні й зелені, промені червоні й зелені.

Половчиха, вирядивши в море чоловіка, виглядала його шаланду, її серце обдував трамонтан, її серце ладне було вискочити з грудей, а з моря йшли холод та гуркіт, море зажерливо рехло, схопивши її Мусія. Вона не показувала перед морем страху, вона мовчки стояла на березі — висока й сувора, їй здавалося, що вона — маяк негасимої сили.

«Ой, пішов ти в море, Мусієчку, — голосила вона мовчки, — та й слід твій солоня вода змила. Та коли б я знала та бачила, я б той слідок долонями пригортала та до берега тебе покликкала. Ой, подми, вітре-трамонтане, оджени в море негоду та оджени й тумани, а я стоятиму тут самотня

до краю, і хоч би з мене дерево стало, то я б усіма вітами над морем махала й листям би шуміла».

І після довгих віків показалася шаланда в морі, ледве мріла вона серед хвиль, надовго ховалася за водяними горбами, з'являлася на хвилю і впірнала, мов у безодню. Вона билася з штормом груди в груди, а на березі лише шерхіт хвиль, і страшно глянути на шаланду, як людина — самотня вона серед водяних гір. Розгойдує її море, кидає через хвилі, прошиває нею хвилі, холодні бризки печуть вогнем, примерзає до тіла мокра одежа, тільки ж — не піддається рибалка, Мусій з чужим чоловіком б'ються до берега!

Стара Половчиха не зводила з них очей, її серце було з шаландою, на березі гомоніли рибалки з Мусійової артілі, з селища бігли діти до моря. На березі виріс натовп, осторонь стояла стара степовичка Половчиха, вона мужньо дивилася на боротьбу її чоловіка; туман кублився над морем, був лютий холод.

«Гребуть, — сказав хтось, — та хіба допоможеш їм у такий шторм?» Молодші рибалки кинулися до шаланд, їм заступили дорогу старші, «не дурій, хлопці, шаланди загинуть, і вас краби поїдять, а артіль наша бідна, голова артілі Мусій Половець, він нам за шаланди голови поодриває, коли живий впливе».

Стара Половчиха побачила, як зламалося весло, бо шаланда стала кружляти, на очах у всього берега двічі обкрутилася на місці, її вдарила одна хвиля, її штовхнула друга, підкинула, повернула, посуда пішла під воду. Рибалки тоді кинулися до шаланд, посунули до моря «Ластівку» — гордість цілої артілі, сіло четверо велетнів, піднялися в повітря весла, щоб одразу вискочити на хвилю, на лахмату, височенну хвилю. «Ластівку» звалило набік, купа криги вдарила її по обшивці, вода ринула через борт, рибалки опинилися у воді, вони стали рятувати «Ластівку». Хвиля збивала їх до купи, крига ранила їм голови, вони вчепилися в «Ластівку», з берега кинули їм кінець із зашморгом, вони прив'язали його до човна й витягли «Ластівку» на берег.

На хвилях видко було Мусійову шаланду, вона блукала догори кілем, натовп рибалок поздіймав шапки, і в цей час побачили у морі помах людської руки. Хтось плів серед крижаного моря, плів до берега, плів наввимашки,

рівна вигрібав руками, його хвиля відносила назад у море, назад у морський туман. Він простував до берега.

Наперед вийшов велетень-рибалка, він ніс жмут мотуз-зя і вихилив склянку спирту, поліз у воду, одразу став си-ній, а на березі розмотували кінець, і велетень плив назу-стріч людині в морі. Його біла крига, та він вплив на чисте, за ним волочилася мотузка, а людина вже зовсім конала серед хвиль, вона лежала на спині, її кидало на всі боки, велетень-рибалка плив і плив.

Та вийшло, що людина не гинула, вона од холоду втра-тила була свідомість і почала, очунявши, щосили вигріба-тися до берега. Зустріч відбулася серед хвиль, і плавці дов-го не могли схопитися за руки, їх усе розбивала хвиля, та нарешті їм пощастило, мотузка тоді напнула до берега, як жила, десятки рук ухопилися за неї, десятки рук потяг-ли гуртом. Плавці мчали до берега, захлинаючись водою, пробиваючись крізь кригу. Чужа людина вилізла на берег і не могла звестися на босі ноги. Половчиха впізнала Чубен-ка. Він весь задубів, у ньому лише калатало гаряче живе серце, його підхопили під руки, — «товариші, — сказав Чубенко через силу, — я плачу за героєм революції, що визволив мене з французької плавучої тюрми». І всі пішли від моря, а стара Половчиха залишилася стояти на березі, висока та сувора, як у пісні.

У морі видно перекинуту шаланду, там загинув її чоло-вік, Мусій Половець, він чимало пожив на світі, од нього зла не бачила, був справний рибалка на Чорному морі під Одесою, і чи завжди так буває, що молоде впливає, а старе гине. Із Дофінівки прибіг хлопчина — «бабо, а діда Мусія не буде, бо той дядько казали, що упірнув дід Мусій двічі й потім шез, а дядько упірнули за ним і вдарилися головою об човна, і не буде вже діда Мусія».

Берег спорожнів, рибалки пішли геть, і нікому не було дивно, що стара Половчиха не рухнулася з місця. Вона справляла жалобу, трамонтан обдував її, мов кам'яну, шторм не вгавав, крига трощилася одна об одну, туман сунувся до берега. Одеський маяк миготів червоно та зелено.

Половчиха подумала за своє дівоцтво, дівування в Оча-кові, хазяї трамбаків сваталися до неї, а що вже шаланд, баркасів, моторок, яхт! Вона була доброго рибальського ро-ду, доброї степової крові, її взяв за себе Мусій Половець — дофінівський рибалка, непоказний хлопець, нижчий од неї

на цілу голову. Та така вже любов і так вона парує. Половчиха стала до бою за життя, за рибу, стала поруч Мусія, і наплодили вони хлопців повну хату.

Хлопці виростили коло моря, тісно стало в хаті од їхніх дужих плечей, а Половчиха тримала хату в залізному кулаці, мати стояла на чолі родини, стояла, мов скеля в штормі.

Сини повиростили й розійшлися, Андрій вдався у дядька Сидора, таке ж ледащо й не знати що, а Панас привозив матері контрабандні хустки й серги, шовк і коньяк, Половчиха складала все до скрині та боялася за Панаса. Вона його важко народжувала, і він їй став дорожчий, виходила вночі до моря, їй все здавалося, що чує плескіт його весел і треба рятувати від погоні. А Оверко — той артист і грав з греками у «Просвіті» та читав книжки, написані по-нашому. На дядькові гроші в семінарії вчився, рибалка з нього був ніякий, а й його жалко, не чути за нього давно, і Панаса не чути, та й Андрія, мабуть, убито, бо снівся під вінцем.

Тільки Іван працює на заводі і робить революцію, і Мусій ховає гвинтівки (хоч в Одесі й стоять французи). Серед них є й наші, вони приходили по прокламації і раз налякали Мусія до смерті.

Перекинута шаланда гоїдалася на хвилях, шторм лютував без угаву. Половчисі здалося, що шаланда поближчала. Її море приб'є до берега, тоді треба виволокти і рятувати, і артіль подякує — без шаланди риби не наловиш. Посуда наближалася до берега неухильно, невідступно, ступінь за ступенем, хвилина за хвилиною.

Половчиха стала чекати шаланди, щоб зберегти артільне добро, вона підійшла до самої води, хвиля облюпала її до колін. Шаланда сунулась ближче і ближче, вже чути, як стукається об неї крига, вже видно її засмолене дно, і кільова дошка витикається з води. Хвиля перекочувалась через чорне плисковате днище, серце Половчихи захолонуло, за шаландою щось волочилося по воді, видувалося на воді лахміття.

Жінка дивилася й боялася роздивитися, море їй приносило покору, море їй прибивало до берега, певно, і тіло Мусія Половця. Буде над чим поплакати й потужити, і поховати на рибальському цвинтарі, де лежать самі жінки та діти, а чоловіки лише мріють там лягти, і лягають у морі на глибині, під зеленим парусом хвилі.

Половчиха дивилася та боялася роздивитися, їй хотілося крикнути й покликати свого Мусієчка, хвиля біла її по ногах, крига черкала по литках, шаланда вже зовсім була близько. Вона сунулась носом на берег, хвиля гуркотіла камінням на мілкому. Половчиха хотіла витягти посуду, а потім тужити коло чоловіка, вона вже бачила його тіло у мутній воді, серце їй шеміло, і руки не почували ваги шаланди, і тоді до неї озвався голос. Вона скрикнула, бо то був голос її чоловіка, голос стомлений і рідний.

«Наша артіль бідна, — сказав старий, — і кидати шаланду в морі не годиться. Я — голова артілі, то мусив і рятувати, а Чубенко, мабуть, доплив добре, здоровий і завзятий, ніяк не хотів плисти без мене, аж поки я не пірнув під перекинуту шаланду, а він усе гукає, та все пірнає, шукаючи мене».

Старий Половець став на мілкому з чоботом у руці й викинув чобіт на берег та почав поратися коло шаланди. Половчиха заходилась йому допомагати, лютий трамонтан заморожував душу, берег був пустельний, його штурмувало море. Одеса крізь туман здалеку височіла на березі, мов кістяк старої шхуни.

І подружжя Половців пішло до домівки. Вони йшли, преніжно обнявшись, їм у вічі дмухав трамонтан, позаду калатало море, вони йшли впевнено й дружно, як ходили ціле життя.

БАТАЛЬЙОН ШВЕДА

Херсон — місто греків-вигнанців, чиновництва, рибалок; цвіте липа могутньо й задушливо над розпеченим каменем вулиць, сонце гріє по-південному, по-липнєвому, по-новому — в цей палючий дев'ятсот дев'ятнадцятий рік. Цвіте липа й пахне неймовірно, тече вулицями повною водою, марширує оleshківський партизанський загін у складі двох босих сотень — батальйон Шведа.

Веде його молодий комісар, товариш Данило Чабан, цвіте липа так буйно й розкішно, що все місто плаває в задушливому мареві. Позад оleshківців рівно одбиває ногу ще й матроський загін — у чорних бушлатах, формених штанах, черевиках, на потилицях в'ються стрічки з моряцьких шапок. Перед оleshківцями брязкає з усієї сили тарелями гарнізонний оркестр, капельдудка вимахує палич-

кою і поправляє на носі пенсне: славетний на все місто корнетист, що поєднав свою долю з батальйоном Шведа, тримає в трепеті місцевих Чайковських та Римських-Корсакових і стане згодом героєм.

Цвіте липа, мов кипить уключ кожне дерево зокрема, вирує дух липи над Херсоном, п'янкий і гострий, перед оркестром іде сам командир босого батальйону — товариш Швед, олешківський морячок. На ногах у нього бряжчать шпори, довга нікельована кавалерійська шабля гримить по брукові, товариш Швед, як і кожний моряк, мріє про кінноту й потроху вростає в цей красивий жанр військової професії.

О, дев'ятнадцятий рік поразок і перемог, кривавий рік історичних баталій і нелюдських битв, критичний по силі, незламний по волі, затятий і ніжний, наріжний і вузловий, безсонний дев'ятнадцятий рік! Рік оборони Луганська і мужніх маршів під Царицин, рік боїв із французами, греками, німцями — під Миколаєвом та Одесою, рік героїчного, славетного відходу Таманської армії товариша Ковтюха, рік зрад Григор'єва й Махна. Рік Сталіна, Фрунзе, Ворошилова, Будьонного, Чапаєва, Щорса, і Херсон стоїть під липневою спекою дев'ятнадцятого року, його затопила липа, за Дніпром — білі, Харків, Катеринослав, Царицин захопили білі армії, Херсон стоїть, як півострів, у ворожому морі, і військо Денікіна котиться невпинними маршами на Москву. Та ще не робили свого прориву під Касторною товариші Ворошилов та Будьонний, ще юний Віталій Приймак не водив дивізії Червоного козацтва у легендарні рейди, ще місяць липень і херсонська спека! Встає даліна великих боїв, шаліє пахуча, невідступна урочистість херсонських лип, о, затятий і ніжний дев'ятнадцятий рік!

І капельдудка вимахує паличкою натхненно й велично, немов диригуючи всіма оркестрами революції, немов диригуючи запахами лип, і музиканти покірно дмухають у мідні свої страховища. Товариш Данило веде батальйон босих олешківських морячків, з яких потроху та помалу виростає військова одиниця, їм усім видано на цей день зелененькі штанці й військові сорочки старої армії, на жовтих поясах — патрони, ідуть влад і твердо ставлять ногу.

Товариш Швед довго вибирав напередодні шлях параду і наказав прочистити путь батальйонові через плац, щоб не було під ногами реп'яхів, баранчиків, будяків, кураю й ін-

шої кольки, щоб не було під ногами битого скла і щоб погеройському можна було пройти церемоніальним маршем перед старим більшовиком-політкаторжанином, пройти, не дивлячись під ноги, одбиваючи крок босими п'ятами. Олешківський батальйон Червоної гвардії хотів показати, що він уміє не лише по-простому битися з білими, а й устроїти комусь гнота гвардійським плацпарадом.

От і йде херсонський гарнізон на чолі з товаришем Шведом, прямує до плацу, де на трибуні вже стоїть весь ревком і приїжджий гість, що півжиття свого ходив у залізі від тюряги до тюряги. І тікав удало, а також і невдало, легені йому одбито самодержавницькими чобітьми, нирки потрошено прикладами, а вуха поглушені приставськими кулаками, очі короткозорі від темряви казематів, кістки ревматичні від прекрасного каторжного життя.

Він стоїть на трибуні, сонце пече, запах липи повіває на плац, за Дніпром мріють плавні і Олешки, над ериками і Конкою зеленяться очерети й верби. На плац виходить товариш Швед, гарнізонний оркестр, червоний оксамитний стяг, виходить товариш Данило на чолі олешківського босого загону, славного в боях і не зовсім битого на плацпарадній муштрі.

Мешканці оточують плац, придивляючись до захисників революції, оркестр сьє й гримить, блискає й гупає, сине гаряче небо підноситься вище й вище, стає голубішим та прозорішим.

Політкаторжанин говорить промову, посилаючи у бій за революцію херсонський гарнізон, з Олешок білі починають бомбардувати Херсон шестидюймовими гарматами, глядачі тоді біжать по домівках ховати від снарядів скотину. Парад іде своїм порядком. Швед непомітним рухом відкидає з дороги гострий шматок пляшки, олешківські партизани марширують, як святі, а приїжджі з Миколаєва матроси чомусь раптом біжать, хоч ніхто їм цього не командував, снаряд вилітає і вибухає коло плацу, матроси падають де хто біг.

Капельдудка, не розгубившись, шкварить польку-кокетку, і оркестр за працею забуває про страх, «струнко, орли і гвардія!» — кричить товариш Швед і салютує, як уміє, шаблею. Гарячий день пахне нагрітою липою. «Ура гвардії!» — гукає політкаторжанин. Він мружить очі й вдихає прекрасне дніпровське повітря, вибухи снарядів здаються йому салютами волі й життю.

Олешківці йдуть, терплячи кольку й гарматний обстріл, думають про солодкий дим кухні, про шеврові чоботи білого офіцерства, про шаблю товариша Шведа й про інші бойові речі.

Бомбардування триває, снаряди падають по вулицях, по садках, по будинках, матроський загін смалить Говардівською до вокзалу, змотавши вудки. На вокзалі названі матроси крутять мітинжок і вимагають паровоза, щоб майнути додому. І вони зовсім не матроси, а миколаївські люмпени, які не звикли воювати гарматами, їх навербовано за матроське вбрання.

Їх не били й не роззброювали, як то велить фронтова дисципліна, їх не гнали під вартою в тил, бо й тилу власне не було. Їх вистроїли у дворі казарми й стали з ними морочити голову, і потроху відшукали контру, що хотіла більшовиків і не хотіла комуністів та комісарів, допиталися організаторів цього маскарадного загону. Це були офіцери з білим духом і найняті ватажки нальотчиків, спеціалісти мокрої й сухої справи, матроський цей загін мав зрадити при слушній нагоді. Пахла липа округ, був день нечуваних резонансів, білі батареї з Олешок то переставали, то знов били по Херсону, а єдина гарнізонна шестидюймівка їм відповідала.

Товариш Данило стояв коло гармати, дивився в бінокль на Олешки, там горіли від снарядів будинки, матері бігали по вулицях з дітьми на руках, матері поранені, діти закривавлені, він бачив рученята, підняті до неба, звідки летять невловимі вибухи, бачив багато такого, чого ні в який бінокль не видно.

«По своїх квартирах б'ємо, товаришу комісар, — осміхнувся до Данила блідий гарматник, — триста снарядів».

Товариш Данило поїхав до Дніпра, де готувалося нічну експедицію. Усі каюки й шаланди, які привозили вночі з Олешок, Кардащина, ба й з Голої Пристані, оглядав сам Швед, вибирав найкращі й наймав, додержуючи потрібної конспірації.

Надвечір бомбардування припинилося, з плавнів повернулися пароплавчики крейсерської служби — «Гром победы» й «Аврора» — колишні буксири «Дедушка Крылов» і «Катя». На них уздовж бортів мішки з піском, кулемети й хоробра команда, а капітани — справжні морські вовки, хоч і звав їх несвідомий обиватель жабниками й жабодавами.

Вечір був прекрасної прозорості й липневої щедрості, у червні лили плідні дощі, і хоч хлібові це мало допомогло, проте трави та бур'яни розрослися без міри, гримів підземними водами дев'ятнадцятий рік. Вечори падали на Дніпро з усієї сили, вечори фіалкові, вечори смоляні, і запахи води, а по воді — боязких нічних трав, і верб, і диму.

Вони нагадували товаришеві Данилові дитинство й юність, народжувався біль, зростав страх до свого людського життя, фіксувалися слова ненаписаних книг.

Капітани-жабники доповідали Шведові про денні подвиги їхніх корсарів, на катер посадовили кількох кльощників з миколаївського псевдоматроського загону й повезли їх у «штаб Духоніна». А простіше кажучи — повезли на «коц», і їх мали пошльопати десь на голому березі Дніпра за Херсоном, як було написано у вирокі трибуналу. Згори, з міста, текли до води запахи вечірніх лип, солодкі, моторошні, — запахи безумних екзальтацій.

Між Олешками і Голою Пристанню — Кардашинський лиман і Кардашин, в якому, за відомостями задніпровських баклажників, білі не стояли, лише невеличкий пост. Можна вночі взяти Кардашин і піти фланговою атакою на Олешки, і наблизитись удосвіта, а там — допомагай, Микола рибальський. Відчалили у найтемнішу пору, шаланд із тридцять, на передній — сам командир Швед, а на задній — товариш комісар Данило.

Переїхали Дніпро й попливли ериками, у плавнях комарі насіли цілою хмарою, низали, як хотіли. Партизани мовчки душили їх на своїх шкарубких рибальських і моряцьких шиях, душили на обличчі, на босих ногах. Товариш Швед сидів на прові і тримав гусарську шаблю між коліньми. Час наближався до півночі, бо комарів поменшало, лоцман вів шаланди через ерики, прогної, Кінськими Водами. Крехтали жаби, було парко, шарудів очерет, хлюпала риба.

О, дев'ятнадцятий рік двадцятого століття, і місяць липень херсонського півдня, ночі темні, землі невідкриті, колумби босі! Скільки про вас книжок не написано, які драми гримлять на землі революцій, які симфонії й хори бринять у грозяному повітрі, яких положен ще не виставлено по залах академій, о, неповторний рік високих людей гнобленого і повсталого класу, о, земле боротьби!

Товариш Данило пливе в ар'єргарді десантного флоту, виконуючи наказ штабарма — «зробити глибоку розвід-

ку», флот розплився в темряві, тримаючи курс на Кардашин, батальйон товариша Шведа змалку був метикований на нічній плавбі без компасів і лоцій.

Скільки разів у майбутньому, сидячи ночами коло паперу й марно намагаючись схопити образ, що, мов тінь риби, зникав за латагтям, Данило простягав руки й думку до цієї липневої ночі, до прекрасних ночей молодості! А тимчасом шаланда пройшла поза купою очерету й виплила на Кардашинський лиман.

І провалилася перед нею безодня. Купи зір на чорносиньому небі, і Чумацький Шлях, зорі, як срібний пил, зорі, як рясні вогники, зеленаві й червоні, миготіли на безмірній височині, й коливалися в безмірній глибині Волосожар і Віз, і «Дівка з відрами», шаланда плила сама в глибокій височині лиману, стиха хлопали весла. Огляділися, що батальйон Шведа зник без сліду в нічній темряві плавнів. Шаланда була сама.

«Одбилися від ватаги, — гугнявить шаландьор із проваленим носом, — а тобі печінки відіб'ємо, чортів баклажан, щоб знав морську дисципліну, де їх у чорта знайдеш, до кадетів у ручки запливем». Із очерету озвався спокійний голос: «ти, малий, тримай праворуч, на оту вербу, там буде еричок, і потрапиш на шлях», — «а наших тут, діду, не було?»

«Проїхав Швед тим боком, — відповіла темрява, — тільки не кидайте бомб, а то рибу розженете, чорта смаленого вловиш, у Кардашині кадетів мало, стережуть вони вас під Олешками». — «Рушай!» — скомандував Данило.

Тихий голос рибалки розтав у темряві, трохи поблукали, знайшли еричок, шаландьора хтось штурхнув під ребра, аж той зубами клацнув, бійці натискали на весла, минуло кілька хвилин, серед повної тиші й темряви шаланда м'яко пристала до землі.

Вийшли на кардашинський берег, знайшли зарубаного кадета і зрозуміли, що бенкет тут скінчився, гості пішли, мабуть, мити руки, і все без жодного пострілу й крику. І нарешті зустріли живу людину, яка трохи не постріляла їх з нагана. Це був начальник червоної застави.

Товариш Швед розгорнув батальйон точно за уставом і повів на Олешки, годин за дві, мабуть, доведе, а застава мусить пильнувати й дати відсіч контрі, коли вона рушить із Голої Пристані через Кардашин.

«Кажеш, Шведа не доженемо?» Начальник застави був зляканий і розгублений, «не встигли ми з Шведом зійти на берег і подушити контру, як усі наші шаланди повтікали в очерети, і що я робитиму?» Розповівши, що він робитиме, Данило знову сів до шаланди з своїми бійцями, вони попливли до Олешок серед прикрої темряви, що мала переломитися на несміливий світанок.

Знову дзвеніли, бриніли, сурмили комарі, допікали, дошкуляли, діймали, мерли, гризли ар'єргард десантного флоту, і це значило, що не забариться й ранок. Небо зблякло, зорі зникли, вітрець поширудів, загойдалася над водою пара, ніч посіріла вся раптом, все стало безбарвне й страшне.

Лунко ляснув постріл з берега, навіть вогонь видно було з гвинтівки, далеко розкотилася по воді, по очеретах луна. Ще блискали постріли, одного поранено, товариш Данило наказав не відповідати й натиснути на весла. Гребли веслами й прикладами гвинтівок, кулі свистіли, на повному гоні завернули в еричок і віддихалися. Витерли літ, що одразу покотився по обличчях, напилися води з долонь і з корця і не встигли оглянутися, як уже був світанок.

Він майнув від обр'ю до обр'ю, рожеворукий, голубоокий, торкаючи верхки верб. Починався липневий ранок у плавнях і над Херсоном, беззвучно, без теми, без заспіву, світло лилося згори, наче з високого джерела.

Вранішній туман кущами блукав по чистій воді, і, мов за командою, здалеку заторохтіли гвинтівки й кулемет, гупнула важка гармата. «Швед повів на штурм», — сказав Данило, виждавши ритмічну паузу.

Гребців не треба було підганяти, попереду з води спалахнула ураганна стрілянина, її повторювала й підсилювала луна з усіх усюд, «миколаївський матроський загін пішов на десант», — сказав Данило, почувуючи справжній страх і, як хоробра людина, не показуючи страху.

Вибухали ручні гранати, крики, зойки лунали звідусіль, шаланда товариша Данила виїхала на Кінські Води, щоб стати до бою, дала бортовий залп з усіх десяти гвинтівок.

Біля стерна сидів командир, маневруючи шаландою. Ескадра миколаївських псевдоматросів нараховувала всього кілька шаланд та каюків, а решта не дійшли до Олешок і висадили десант десь на мирному березі, щоб виспатися в житах та рушити пішки до Миколаєва. Кілька ж шаланд

миколаївського загону таки виконали бойовий наказ і дійшли до місця баталії. Їм треба було висісти на глухий берег і встрияти в сухопутну битву, коли піде на штурм Олешок товариш Швед.

А їм заманулося скуштувати морського бою, вони не послухали нового командира й почали бахкати. От і виїшов морський бій, дещо відмінний від Абукірського, Трафальгарського, Цусімського та Ютландського боїв, бо тут лише один ворог був на воді, а другий володів сушею.

Бій, як усі добрі морські бої, мав раптовий початок, і, на жаль, такий же раптовий кінець. Миколаївці зовсім не маневрували під кулями й скидалися на маскарадних дачників у своїх матроських шапках.

З берега золотопогонна офіцерня гатила по ескадрі з гвинтівок. За термінологією старих морських боїв, відбувалося таке: корвет наладного флоту втратив фок і грот, на палубі паніка, борт пробито ворожою бомбою, капітан кинувся вплав, фрегат на повних парусах зайхав у свій же бриг, п'ять мачт з вітрилами упали, мов зрізані; прудкобіжний кліпер виїшов з бою, заскочивши в густий очерет; невеличка бригаantina з адміралом та штабом одна мужньо відбивалася.

Шаланда товариша Данила, залишивши марні спроби уговкати ескадру, пішла напролом на берег, стріляючи з усіх гвинтівок. По місту лунала стрілянина, і невідомо було, чи не добиває біла наволоч партизанів товариша Шведа. Шаланда мчала на берег, і в найкритичнішу хвилину офіцерня стала тікати з берега в місто, ранок закублився червоним клубком на сході, стало так легко, як уві сні.

І, обходячи берегом Олешки, щоб не потрапити до білих, на муку, щоб вивідати, де свої, а де ворог, і хто кого добиває, обходячи Олешки — містечко вільних моряків, рибалок, баклажанників, абрикосників та старих відставних генералів, що цілими купами доживали тут на дешевині, — побачили двох партизанів товариша Шведа.

Вони сиділи й взували на босі ноги делікатні чобітки, а трохи осторонь лежало двійко офіцерів та забитий гладкий пес невідомої закордонної породи. Вони розповіли, ведучи товариша комісара до Шведа, що наступ був, як під Варшавою, ішли пісками й степом, ішли цепом, і ніколи було під ноги дивитися, а до того й темно, і це не секрет, що натомилися і ноги покололи. Та з кольками й на штурм ішли.

«Підійшли до самої їхньої батареї, товариш Швед махає шаблею, та як крикнемо, та як вдаримо, гармата вистрілила, а до кулемета й стрічки не встигли закласти. Капітан зараз застрелився, черевики на ньому англійські, кадети постріляли-постріляли, і ходу. Відбили ми двох собі, це не секрет, і заганяємо до води. Стріляємо одні на одних, не піддаються гади, і собака з ними. Постріляли-постріляли, підходимо чоботи з мертвих скинути, а собака не дає і хапає за горлянку. Живуча була, собача контра, ти її добиваєш, це не секрет, а вона за багнет зубами рве, ранок який пахучий у наших Олешках, товаришу комісар...»

З-за рогу впливло щось, сяючи золотим шитвом, здалося, що ведуть попа в празниковій ризі, аж ладаном запахло від несподіванки. То був у супроводі двох статечних моряків старий ракалія, генерал від жандармерії, в Олешках життя своє криваве доживав на благодатній природі.

На генералові — камергерський мундир, увесь передшитий густим золотом, і золотий зад, і презолотий комір, і штани з червоними лампасами, і шапка з іншого генерала — уся в золоті з кушем білого чудернацького пір'я. Груди, і живіт, і спина в орденах, стрічках і зорях, ордени з усіх олешківських генералів почепили моряки на цього одного.

Старий ракалія зупинився, важко дихаючи від астми, череватий та банькатий, «іди, превосходительство», — сказав статечний моряк, моряк із майбутнього роману Данила. «Та куди це ви його?» — «На вічний якір», — відповів моряк, підштовхуючи генерала коліном.

О, дев'ятнадцятий рік месників і платіїв, достойний рік розрахунків і записів у бухгалтерську книгу Революції, далекий рік живих жандармських генералів, напханих астмою, калом і страхом. Рік незнайдених образів і трагедійних метафор, рік любові й смерті, трепету повсталих сердець, простоти жертв, солодкості ран і висоти класових почувань, о, милий, піднесений рік!

«О, вічне людське серце!» — сказав комісар Данило, ідучи до свого дому. Він побачив Шведа, який стояв посеред двору, обіймаючи дебелу свою й рожевошоку морячку. Двір був повний квітів — пишних, буйних, пахучих троянд, жовтих оксамитових купчаків, нагідок, солодковійних гвоздик, різнобарвних собачих рож і соняхів.

Товариш Швед перервав на мить сцену зустрічі й сказав через плече дружини: «Іди, Данило, шукай своєї квартири та й будемо збиратися, кадети швидко отямляться, і нам вийде непереливки, кажуть, кльонули по твоїй хаті, не розібрав снаряд, де свій, а де кадет».

Данило пішов, не чуючи ніг, в очах залилася довга біла Шведова шабля і двір, повний квітів, і до самої години відступу його ніхто не чіпав, хоч до цієї вечірньої години багато дечого перейшло по Олешках.

Загін Шведа перетрусив буржуазію й поквитався з декотрими «добрими» цими людьми, відправив до Херсона амуніцію, дві гармати, кілька коней, пару обскубаних верблюдів.

На олешківський берег повипливали з плавнів рештки команд розбитої ескадри. Ці жертви вранішнього морського бою були обдерті, без шапок, погублених у верболозах, очеретах, ковбанях, ноги — порізані осокою, подерті корчами. Голоногі жертви помчали в Олешки, шукаючи ворогів, щоб одягнутися, та полохливих обивателів, щоб підгодуватися.

Цих псевдоморяків Швед виловив і відправив до Херсона на баржі разом з верблюдами, день був вітряний і сухий, тривожний день відступу з рідного міста, щоб повернутися переможцями або загинути на шляхах боїв.

День минув у невідступному чеканні нападу білої сили, хмари були високі, прозорі, розметані вітром по всьому піднебессі. Загін товариша Шведа проводжали тепло й привітно, у жінок очі заплакані, а губи припухлі. Говорили тихо, бо виряджали в далеку дорогу, і відчалювала шаланда за шаландою. Швед стояв на одній, недбало опершись на свою розкішну шаблю.

Підійшов товариш Данило, на руках несучи немовля, єдине, що в нього залилося, і немовля прийняв від нього статечний моряк із епізоду з генералом. Суворе його обличчя просвітліло від дитячої усмішки, він полоскотав немовля чорним своїм пальцем. «Сиріточка», — сказав моряк.

Та ось і остання відпливла посуда через Чайку на Кінські Води.

Посеред течії на самому дні стояв роззолочений жандармський генерал при всіх орденах, до ніг йому коротко прив'язано важкого якоря, він коливався в прозорій воді, ворушачи руками.

Тоді мало бути більшовицьке повстання проти гетьмана і німців, хтось виказав, що воно почнеться й покотиться Пслем, а центр у Сорочинцях, до Гадяча спалахне ціла округа. Бездонний день клечальної суботи горів і голубів над селом, з лісу везли на возах клен-дерево, ліщину, дубове галуззя, терен, зелену траву, хати чепурили до клечальної неділі, подвір'я пахли в'ялою травою, прекрасне село стало ще милішим, воно прибралося в зело, завітчалосся клечанням, хати білі й суворі, двори увігнуті, чисті й затишні, і синюше небо лилося й лилося.

Долиною під деревами ніжився прекрасноводий Псьол, загін германського кайзера блукав по долині, обшукуючи кожен куц, а загін гетьманців обшукував піски. Гер капітан Вюртемберзького полку керував пошуками, коло нього гасав його доberman, гавкаючи на кожне дерево, пан сотник гетьманського війська лежав на жупані під вербою, одпочиваючи після перших годин ретельності й завзятості. Перед ним на Пслі трое хлопців шукали чорного дуба, який лежав на дні ріки; хлопці шукали його, сидячи під водою, і потім виринали на поверхню.

Було нудно й заколисливо на березі Псла, солдати обох загонів планомірно обшукували всі закутки, підвода з двома чоловічками зупинилася коло сотника. «Пане отаман, — сказали чоловічки, — ви люди не місцеві і вам його зроду не знайти. А оці хлопці тут шукають чорного дуба, і чорного дуба шукають під осінь, а не клечальної суботи. Ці хлопці слідкують за вашими пошуками, отакого вони шукають чорного дуба, пане отаман, а ми люди місцеві і стоїмо за його світлість ясновельможного пана гетьмана і хочемо вам допомогти. Ми краще знаємо, де шукати того шибеника-листоношу, пане отамане, тільки хай це буде секретом, бо нам тоді не жити від сільської злидоти, і сплять нас другої ж ночі».

Обидва чоловічки розповіли панові сотникові, що в лузі є озера, округ них куга й очерет, ті озера-саги вони можуть по пальцях перерахувати. Там вони рибу волоками тягали, від революції ховалися свого часу, і листоноша в озерах причаївся, очікуючи ночі, щоб тікати далі степом аж до Сорочинець. «В озерах лежиш під водою, в роті тримаєш очеретину й дихаєш крізь очеретину, аж доки про-

йде поблизу облава й постріляє у воду, кине ручну гранату в озеро, щоб ти вплив. Вуха в тебе полопаються, та, проте, не завше ти впливеш на поверхню, як глушена риба. Хто просто вмере на дні й не впливає, а хто, може, й урятується, коли вибух далеко, та це найкращий спосіб шукати втікачів по наших місцевих сагах», — сказали чоловічки панові сотникові.

Одразу ж розшуки було поставлено як слід, озерця стали пильно обдивлятися, в озерця почали шпурляти ручні гранати, хлопці негайно ж покинули шукати чорного дуба у Пслі й подалися геть розшукувати хати двох чоловічків, щоб їх підпалити. Чоловічки нагодилися додому саме тоді, коли їхні дворища красувалися в червоному клечанні і згоріли за якусь годину. Чоловічки пообсмалювали голови й шукали наглої смерті в полум'ї свого господарства, німці й гетьманці методично кидали в озерця гранати й стріляли в усі підозрілі куці очерету, листоноша не знаходився, і от на галявині натрапили на ковбаню.

Вона була мілка, навкруги ріс молодий очерет, капітанів доberman забрів у воду, і капітан не звелів кидати гранати, озерце було порожне, всі рушили йти далі. Раптом доberman оскаженіло загавкав на якусь колоду, що лежала в воді недалечко від берега, лежала в лататті, в рясці.

Гер капітан послав обдивитися колоду, і то був неприємний листоноша, босі ноги, руки й обличчя — все чорним-чорне від безлічі п'явок, і коли листоношу роздягли — на ньому не було живого місця, і п'явки купами поприсмокувалися до тіла.

Гер капітан гукнув солдатів, вони порозтібали сумки і зсипали всю сіль, яка у них знайшлася. Від ропи п'явки стали відпадати, листоношу змусили ковтнути капітанового рому, він потроху очунав, його єдине око запалилося життям і колючою ненавистю. «Таки знайшли», — сказав він байдужим голосом.

Пообідав листоноша з капітанського стола, в склянці добрий ром, хата посипана зеленою пахучою травою, кутки обставлені клечанням, стіни прибрані квітами, було тихо в хаті, доки листоноша наївся. Він відчув, як прибуває сили по жилах, його хилило на сон, прекрасні сні спали на думку: мов носить він безліч листів і ніяк не може їх усіх роздати. А день тим часом схиляється до вечора, надходить умовлена година, відбувається жадане, і знову він носить

безліч листів, не може їх роздати, час іде, листів не меншає, ніяка сила не торкнеться листоноші, доки він не віддав останнього листа.

Капітан порушив думки про сні, заговоривши лагідно й доброзичливо (він говорив про чудесне літо і про тихі зорі одної в світі батьківщини, про його, листоношине, життя серед цих прекрасних пустинь, на березі річки милої Псла, капітан узявся до красномовства, щоб до краю розчулити людську душу, перекладач повторював), а листоноша сидів байдужий і, напруживши волю, забував по троху ті відомості, яких хотів від нього капітан.

Він забув, що він член підпільного більшовицького комітету, що він був на нараді, яка призначила на сьогоднішню ніч повстання. Він забув місце, де закопав рушницю й кулемет, і це було найтяжче забути та відсунути в такий далекий куток пам'яті, щоб ніякий фізичний біль не долинув туди. Ця згадка про зброю лежала б там, як спогад далекого дитинства, вона освітлювала б і зогріла смерть на самоті та передсмертний останній біль.

І далі говорив капітан до листоноші, який силоміць забував уже й своє ім'я, залишав собі тільки загартовану первісну волю — дожити до ночі й передати зброю повстанцям. Капітан говорив про далекі розкішні країни, куди зможе поїхати листоноша жити й мандрувати на гроші гетьманського уряду, треба тільки сказати, де закопано зброю, коли призначено повстання, адресу керівників його.

Листоноша сидів коло стола, в ньому спалахнуло непереможне бажання одразу вмерти й ні про що не думати, кортіло загородити собі ножа в груди, хотілося лежати в домовині під землею з почуттям виконаного обов'язку. Мова капітанова потроху губила лагідність, гетьманський сотник підійшов до листоноші й люто подивився в його єдине око, побачив там темну безодню ненависті й рішучості. Мов електричний струм пронизав сотника — кулак його з усієї сили ударив листоношу в скроню.

Капітан вийшов у другу хату обідати, а сотник залишився з листоношею, і коли капітан повернувся, листоноша лежав на долівці, напихав собі трави до рота, щоб не стогнати й не проситися, сотник осатанілими очима дивився у вікно.

Він не мав права на смерть, він мусив нести своє закривавлене тіло крізь потік часу до ночі, прийняти всі муки,

крім смертної, важко було боротися на самоті і не сміти вмерти. В гурті товаришів він глузував би з тортур і плював би катам в обличчя, наближав би до себе славну смерть незламного бійця, а тут він мусив вести своє життя, мов скляного човника серед чорних хвиль, справа революції лежала в його крихітному житті. Він подумав — чи така велика ненависть у нього до контри, що для неї життя не жалко, і кров гнобленого класу закипіла в його жилах, о, це велика честь — стояти над своїм життям!

Листоноша повів показувати закопану зброю. Він ішов затишним селом і відчував на собі сонячне тепло, він босими ногами торкався лагідної землі, йому здалося, що він іде сам через фантастичні степи, іде, як тінь од свого життя, міцніше в рішучості й запеклості. Він бачить людей і знає, які йому співчують, а які ненавидять, він іде по цій розколині між двох світів, і світи не з'єднаються після його смертної ходи.

Ось він дійшов до купи піску за селом і зупинився, сонце вже звернуло з пізнього обіду, земля дрижала від тиші й спеки, німці почали копати пісок, і вони згаяли з годину. Листоноша стояв, обдивляючись далекі обрії, Псьол і заріччя, кілька разів крикнув одуд, пахли жита.

Листоношу було кинуте на пісок, на плечі й на ноги йому сіли німці, розлютовані з того, що їх обдурено, листоноша знепритомнів після двадцятого шомпола і, опритомнівши, побачив, що сонце висить низько над обрієм, сотник розстібає кобуру, а німці немов поодверталися. Тоді листоноша крикнув і признався, що зброю закопано в іншому місці, він покаже, де саме, «розстріляти ви ще встигнете, тікати мені нікуди з ваших рук».

Вони знову проходили затишними вулицями села, було над людські сили дивитися на клятого листоношу, який не хотів віддати своє життя, як лист, ворогові до рук, чоловіки виглядали з-за клечання, по закутках, перекидалися чудними словами, чекали вечора й підмоги. Листоношу водили селом, як злидарське горе, його толочили по дорозі й нівечили чобітьми, його підвішували в клуні до бантини, його пекли свічкою й змушували говорити, а він водив, сльози пропікали пісок, і показував різні місця, і там нічого не знаходили. Ще лютіше довбали його тіло, горе ставало над селом, виростало в розпач і гнів, серця загоралися помстою, заходила ніч на село, на заріччя за Псьол

погнали череду на ніч, скликанчик на дзвіниці задзвонив до одправи.

Листоноша не міг уже ходити й не міг рухатися, йому здавалося, що він смолоскип і весь горить, серце вискакує з грудей, кров дзюрчить із ран по краплі, біль витягся в одну високу ноту. Це був вереск усіх нервів та всіх клітин, глухо гули понівечені суглоби, тільки затята воля умирала, мов боєць, не відступаючи ні на крок, збираючи резерви, заощаджуючи завзяття.

Листоноші повірили востаннє й везли його через Псьол до пісків, округ ішов загін вюртембержців, їхали верхи гетьманці, шкандибала зігнута Василюха, її привели ввечері вмовляти затятого сина, капітан сказав останнє слово, що розстріляє матір і сина. Листоноша поговорив з матір'ю, мати його поцілувала в чоло, як померлого, і зажурилася, витираючи сухі очі. «Роби як знаєш, — сказала, — що мені переказали, те й я тобі повторила». Мати йшла за листоношею на заріччя й на піски, син її жартував, знаючи, що скоро все скінчиться, ніч була зоряна й темна, тиша нечуваної порожнечі.

Приїхали на піски, стали копати, німці залягли навкруги, листоноша спочивав на возі і вслухався в темряву, крикнув одинокий голос, під лопатами брязнув метал. «Стійте, — сказав листоноша, — хіба ви не бачите посланців, що йдуть по мою душу?» І в далекій темряві, народилося безліч вогнів. Вони скидалися на полум'я свічок, наче то хвилі, багато вищі за чоловічий зріст, несли на собі сотні свічок. Вогні коливалися, ритмічно підносилися й опускалися, вони йшли з трьох сторін, і не чути було ніякого гомону й мови. Німці почали стріляти, вогні наближалися, високо пливучи над землею.

«Ось хто візьме зброю, — крикнув листоноша, — тепер стріляйте мене, щоб я не мучився, устануть села, й йдуть комнезами, прощай, світе, в цю темну ніч!» І сотник підійшов до листоноші й вистрілив у лежачого, і це лист у вічність пішов од рядового бійця революції. Села над Псьом задзвонили в усі дзвони, і їх чути стало на багато верст, села над Псьом запалили вогнища височенні, і їх видно стало на багато верст, з темряви вибігли на німців повстанці і добиралися до зброї, над ними пливли в повітрі свічки, в тихому повітрі лютували звуки, далекі пожежі, повстання, штурм і завзяття, повстання!

До самотньої підводи з мертвим листоношею підійшов Чубенко. Лагідні волячі морди ремигали поблизу. Запалені свічки, поприв'язувані до їхніх рогів, горіли ясним полум'ям серед величної тиші нічного повітря. Коло листоноші сиділа зігнута Василюха, не зводячи очей з мертвого. Чубенко зняв шапку й поцілував Василюху в руку.

.....
Лист у вічність пішов разом із життям, як світло від давно згаслої одинокої зорі.

ЧУБЕНКО, КОМАНДИР ПОЛКУ

На коні їхав Чубенко, кінь під ним був морений, кінь спотикався, чубенківський загін брів напонамацки, поліські сосни обступали з усіх боків, і шуміли, і сипали рівним сном шепіт, і рипіли мов снасть, і воркотіли, мов паруси. Лісовий вітрильний флот плів у широкий світ, на небі плескалися сині озера між снігових пустель, крижина на крижину, гора на гору — під вітром хаос і битва.

Чубенко хилив голову й пускав з руки повід, кінь спотикався на корчах лісової дороги, урочиста лісова осінь нахилилась над загоном, багато було поранених, які несли перед собою обмотані руки, мов білі келихи. А дехто тримався за груди чи за живіт, і трудних несли на ношах, двоколки з патронами виглядали, як грона, до них тулилися поранені й потомлені. Попереду йшли похмурі й неголені велетні, міцно ставили ногу обвішані патронами й гранатами бійці.

Загін Чубенка помалу посувався крізь ліс, Донбас, далекий і жаданий, стояв їм у очах, доменщики й слюсарі, мартенщики й склодуви, шахтарі й вальцювальники, рудокопи й чорнороби, — усі йшли за їхнім Чубенком, за мовчазним сталеваром Чубенком, командиром червоного полку, завзятим, невідступним і непосидючим.

Він був тільки легко поранений, а комісара полку вбили поляки під час бою на Віслі, і шматки комісара було зібрано на бойовищі. Полк поховав їх із славою і все добивався до Варшави, бився з поляками, по-простому, по-донбасівському, слюсарі слюсарили з гармат, шахтарі довбали шабельками, молотобійці кували гранатами, газівники да-

вали жару з гвинтівок, хто чим умів і хто що полюбив. Ділянка цього полку витримувала всі атаки, полк відступив чи не останнім. Чубенко вів загін, зв'язку в нього з Червоною Армією не було, Донбас попереду вживався курний і рідний, була рання осінь дев'ятого двадцятого року.

«Зачекай, — сказав рудий фельдшер і наздогнав Чубенка. Він їхав без сідла, коло пояса на бинді висіла пляшка з йодом, мов стародавній писарський каламар. — Я тобі скажу одверто, товаришу командир, гості ми недовгі на цьому світі, підбилися всі й похворіли, поранені гниють на ношах, увесь ліс гноєм запах, давай пристанемо кудись до села і звільнимо свої руки, підемо далі з легкими руками, світ тепер настав чорний, Чубенко, поляки женуться й шукають, а в нас поранені на руках і, скажу тобі секретно, захворіло кілька на тиф».

Та Чубенко махнув рукою на фельдшера й обливав пересохлі губи, «пити мені хочеться весь час, що воно за знак, що хочеться пити, в голові цілий мартен гуде, ти до мене, фершале, не підлазь, бійці Донбас хочуть побачити, бійці на траву донбасівську хочуть лягти, і я їх веду на з'єднання з дивізією, за півтисячі кілометрів куриться наш Донбас, він чекає нас додому, і ми прийдемо додому, ми гукнемо по шахтах і заводах, ми встанемо ще дужчим полком, фершале, губити людей нам не випадає, а тифозних ізольовано від загону».

Чубенко взявся за голову й зняв кудлату шапку: голова горіла, серце під шкірянкою прискорено билосся, фельдшер узяв Чубенка за руку, проїхав кілька кроків мовчки, «та й у тебе, Чубенко, тиф, передавай комусь команду і лягай, от і добігався на свою голову».

Чубенко глянув на фельдшера, і цей замовк, сосни рипіли, мов снасть, «я тобі наказую мовчати, з коня я не зійду, і моя стукалка знайде тебе крізь яку завгодно сосну».

Рудий фельдшер став вогненным від люті, він шарпнув каламар з йодом, розбив його об дорогу й захлинувся лайкою. Чубенко на нього не оглянувся, він їхав далі й дивився на карту, лісова дорога зникла за соснами, осінь і лісова гниль.

І ліс стояв рівно округ, підпираючи небо, похитувався й рипів, як корабельна снасть. Загін посувався крізь цю врочистість та похмурість, на небі відбувалося трагедійне

видовище, на небі сунулися з гір льодовики і вкривали цілі континенти, айсберги плавали серед морів, на небі материки роз'єднувалися і відпливали в океан.

Відбувалися мільйонні катастрофи, а загін усе йшов і йшов, ішов, і йшов і не було краю лісові, і кволо стогнали поранені, просили не мучити й добити, важка була людська мука, ноги опухали, руки німіли, хотілося спати — безконечно, без просипу, ледве маячила мета, легко було загубити донбасівську славу й зробитися отарою, заблукати в лісах, не вийти ніколи на з'єднання з Червоною Армією. Тільки обвішаний патронами авангард був наче з заліза.

Чубенко дивився на карту і вів далі.

Наче дном моря посувався загін донбасівських партизанів, і здавалося, що над соснами й над хмарами стелеться синя морська вода, і човники гойдаються під сонцем. А загонові вийти треба на берег і оглянутись назад на перейдене море. На березі курітиме Донбас, і заводи на ньому, домни, шахти й гути, і вся краса рівного шматка зеленої поверхні. Легко там дихати, мов на передгір'ї стоїть Донбас, і двигтить ціле пасмо гір від його трудового трепету.

Чубенко дивився на карту, швидко має бути лісників хата, без неї не можна орієнтуватися. І таке напружене бажання, що Чубенко побачив хату й підігнав коня.

Крізь жовті стовбури біліла стіна, блищало вікно на стіні, дим коливався й закручувався і плив угору, хата зникла й знову виринала, і незабаром видко стало, що то не хата, а купка білих беріз. За березами озерце лісове, глухе й чорне, соснова глиця падала в нього тисячу років, і вода стала чорна, мов у казці чи на хімічному заводі.

Цілий загін зупинився коло цього озера, дехто промивав рани, дехто хотів напитися, коні стиха іржали коло води, верховіття старезних сосен похитувалось, «рушай, — гукнув Чубенко, — рушай, донбасівська республіко!», і погойднувся в сідлі, мов жартома. Він відчув, що тиф ламав його на всі боки, дихати важко, в голові стукотять молотки, «за мною, пролетарія!» — гукнув Чубенко, борючись із хворобою. Не рухнувся ніхто, і він зрозумів, що почався бунт.

«Мітинг, мітинг, — закричали партизани, — куди ти нас завів, Чубенко?»

Виходили старі ковалі, показували виразки і рани, виходили доменщики, кидали об землю зброю. «Годі нам блукати, польському панові продався, отак лісом до Пільсудського заведе, заблудив сталевар, у нього тиф, щоб ви знали, його треба зв'язати, фершала за командира». Обвішаний патронами авангард стояв мовчки.

На небі відбувалися мільйоннолітні катастрофи, над чорним озером ліс порипував, як снасть, Чубенко мовчав, сидючи на коні, серце його закипало кров'ю, перед очима стояла біла пелена, він розсунув її долонею, і за цим настала тиша, бо всі зрозуміли, що Чубенко хоче говорити. А Чубенко даром рота не розтулить, клятий і горлатий, він зараз кричатиме про Донбас, про мету, про революцію, він загляне кожному в вічі, і ніби кожний тоді загляне сам собі в вічі. Чубенко тобі сталь ізварить, та Чубенко за свого й голови не пошкодує, але ж і допече, бо в'їдливий і завзятий, такого мати в окропі купала, а батько кропивою пестив.

Чубенко мовчав, дивлячись кожному в вічі, і раптом покинув повід, зіскочив на землю, — «нада вперед», — сказав діловито і пішов пішки дорогою. За ним пішов його кінь, сосни рипіли, і мовчки рушив за Чубенком загін, хто на коні, хто двоколкою, хто пішки.

І коли рух остаточно оформився, коли ясно стало, що руху не зупинити, коли поранені обмотали каліцтво й почували слідом за авангардом, тоді з валки пролунав постріл. Чубенко поточився у всіх на очах і повернувся обличчям до загону. Він стояв спокійний і рішучий, хоч здавалося, що він прощається очима з загonom та з білим світом, що він зараз упаде перед своїми донбасівцями, упаде, як прапор, беззвучно, і не можна буде його підняти, і нічим не полагодити отакого сталевара.

Та Чубенко стояв і стояв, не кажучи й слова, не роблячи й руху, сосни в його очах поверталися догори окоренками, крізь туманні кола він бачив мартенівський свій цех, і обрубники з усієї сили оббивали деталі пневматичними зубилами. Чубенко стояв і стояв, а загоніві здалося, що він весь залізний і яку завгодно негоду вистоїть, і тоді того, що стріляв, схопило кілька рук. Одразу ж йому було вибито око й покалічено рота, його штовхали крізь весь загін до Чубенка, всі пізнавали рудого фельдшера, підступного прибудька, кожне не жалувало рук.

Фельдшер викотівся з лав перед Чубенкові очі, вправ, потім став рачки, мов хотів завити на сонце, і нарешті підвівся на рівні, тримаючись за вибите око, закривавлений, ревучи від болю. Чубенко помалу розстебнув кобуру, витяг зброю і, не цілячись, поклав фельдшера наповал, виліз на коня й продовжував путь, ведучи загін, конаючи від тифу, б'ючи себе по голові, щоб прөгнати біль.

На заході сонце зрівнялося з лісом і котилося нижче, по всьому лісу переплуталося косе проміння, воно злегка вібривало й гоїдалося разом з вітами, воно обплутало дерева й потяглося через дорогу, мов казкова заслона, мов ріка з чарівною водою. До неї потрапив Чубенко й поїхав у німбі, сяйво від Чубенка засліпило загін. За командиром пройшли тим місцем донбасівці, не пізнаючи один одного, обгортаючись красою й міццю, молодшаючи й забуваючи рани. Двоколка з тифозними затрималась під сонцем, і хворі почали марити: один — мартемом, а другий — гутою.

Чубенко зник у темряві лісу й прихилився на секунду до шиї коня, відсахнувся назад, став з одчаєм виборюватися з-під тієї зливи марення, що нахлинула на його мозок. Він кричав на канавників і лаяв формувальників, він кликав до печі майстра, сварився з шихтовим двором, перекурював з інженером. Інженер ставав слідчим з французької контррозвідки, теплий одеський вітер завівав у вухо, голова гула від реву морських хвиль, на березі стояла лісничова хата. Чубенко йшов до неї і не міг дійти, дерево по дереву виростало перед його очима, сповнюючи Чубенка відчаєм. Без лісничової хати не можна випустити з мартена топлення, і на секунду Чубенко прокинувся й зрозумів, що тиф бере не жартома, треба відігнати його й вести на Донбас загін.

Чубенко бив себе по голові, намагався не стогнати, до нього під'їхав ад'ютант і запропонував стати на ночівлю. Сонце тим часом зайшло, малинові й рожеві тремтіли на заході хмари, захід сонця віщував негоду. Високо над лісом законився щерблений місяць, він був кволий і ледве виблискував, а потроху вижовтів, набрався жару й став світити скільки міг, бо вже зайшла ніч, і Чубенків загін став на ночівлю.

Серед високого лісу отаборились рештки Донбасівського полку. Полк робив свої немудрі й нескладні справи під

щербленим місяцем: на потрібній відстані було поставлено округ сторожу, кулеметники перечистили кулемети, а стрільці — гвинтівки, лікар помастив йодом рани, померлого тифозного поклали на землю осторонь, він чекав на двох поранених, що саме доходили. З ними впрощалися товариші, обіцяли донести їхні слова до Донбасу, сказати на їхньому заводі і їхнім родинам.

Добре вмирили поранені, і завше по тому, як умирає людина, можна сказати, як вона жила. Поранені достойно залишили цей світ, збудивши ще дужче бажання перемогти. В очах померлих назавжди відбилося видіння нічного лісу й щербленого потойбічного місяця. Живі поховали мертвих і стали в задумі над могилою.

Сосни порипували, мов снасть, заступник покійного комісара витолосив промову, і її слухали мовчки — без салютів та музики. Раптом заспівали тихими голосами старе шахтарське «Страданіє», морені бійці співали з нелюдською силою над мертвими товаришами. Чубенко не злавив з коня, він боровся з тифом та боявся втратити на землі рівновагу, підспівував наче крізь сон, наче мимоволі, і, коли пісня скінчилася, комісарів заступник вів далі промову.

«Науковий соціалізм, — казав заступник комісара, — а також мир халупам і війна палацам вимагають такої доктрини, щоб бити ворога без пощади, і наші товариші перевернуться в землі, коли ми забудемо ці слова. Петлюрівське військо вступило в контакт з польськими панами й маршалом Пілсудським, воно хоче відвоювати собі Україну й наш непереможний Донбас, це військо буржуазії та багатого селянства вимахує жовто-блакитними прапорами й робить контрреволюцію, наші товариші упали в могилу, і ми знаємо, хто їх поранив: одного — петлюрівська шабля, а другого — польська куля, і соціалізм вимагає...»

Та Чубенко вже їхав лісом геть, поминувши заставу, наказавши їй пильнувати. Він їхав на розвідку і мав надію знайти лісникову хату чи взагалі якесь відмітне місце, щоб орієнтуватися на карті. Кінь обережно ступав лісовою дорогою, наставляючи вперед вуха, він почував відповідальність поїздки, і чорні стовбури, чорні тіні викликали в його конячій уяві якісь атавістичні образи. Кінь стиха робив спроби заіржати до своїх спогадів, кілометрів зо три ліс тягся густий і незайманий, а там вирізьби-

лася під місяцем широка просіка, і далі видко було, що ліс кінчався.

Праворуч пішла низина, мов до ріки, лісовий молодняк розбігся від просіки. Спочатку були купи й ватаги, і це було так зване передлісся, а далі пішли купки й куші, і, нарешті, окремі дерева розбрелися по рівнині, в'ялою соломою й вогкою землею пахло з полів.

Чубенків кінь раптом зупинився. Чубенко машинально притис його шпорами. Тривожність передалася йому від коня, за просікою дорога знову йшла лісом, і кінь нізачо не хотів туди йти, та хазяїн підігнав, і ось заїхали під дерева.

Чубенко тримав у руді наган, пахло лісом і чимось людським. Чубенко хотів повернути назад, і в цей час щось волохате впало на нього згори, мов кошмар. Втрачаючи свідомість, Чубенко проклинав усі тифи на світі і схопився руками за гриву, сподіваючись, що кінь доведе до загону.

«Дорогий товаришу Чубенко». На столі стояла гасова лампа, коло неї лежала купа документів і Чубенкова планшетка з картою, товстий дубовий сволок перерізав стелю, на сволоку сажею з свічки зроблений хрест, чисточетверговий, чи з Водохреща, і на печі щось важко й довго бухкало всіма легенями. Чубенко підвівся з лави й сів, у голові все пливло обертом, голова розривалася від болю, та Чубенко вже опанував себе. Він мовчки оглянув присутніх, сперся руками на коліна й стиснув їх щосили, заспокоюючи себе, остуджуючи кров і готуючись до смерті у ворожих руках. Наган його лежав на столі, людей було троє, і коло печі поралася жінка.

Хата була стародавньої краси, уставлена лавами й скринєю, на полицях повно цяцькованих тарілок, і знову з печі прикро хтось кашляв, ніби конаючи, великі й спустошені видко було в сутінку очі.

«Дорогий товаришу Чубенко, — знову сказав дебелий, широкоплечий крем'язень і осміхнувся сліпучо-білими зубами, — від імені червоного партизанства вітаю тебе в наших краях. Ми собі думали, що то за риба потрапила нам до сітки, аж це командир Донбасівського полку, та ще й сам, і интересуємось знати, де ж цілий твій полк донбасівських партизанів?»

Чубенко мовчав, сидячи на лаві, хворе тіло його здригалось від холоду й від жару, а треба було напружити всю

увагу, скупчити всі сили, слухати, прислухатися й вирішувати. Тоді заговорив другий — з дитячим обличчям, учитель чи семінарист, — «ти нам повір, товаришу Чубенко, що ми б тебе так не налякали, коли б знали, що це їде наш чоловік, а не проклятий поляк чи петлюрівська розвідка. Ми з ними б'ємося, не на життя, а на смерть, товаришу Чубенко». Третій, мовчазний, раптом осміхнувся до Чубенка, осміхнувся лагідно й доброзичливо, і усмішка, мов нежива, повисла на його устах.

«Скажи нам, чого тобі бракує і яка нестача в твоєму полку, а ми тобі допоможемо, чи хворих твоїх переховаємо, чи одежею, чи худобою і найперше їжею вас підтримаємо. А потім підете на свій далекий Донбас, і може, й наші партизани з вами підуть, щоб гуртом битися за революцію».

Чубенко помалу взяв із стола свої папери й планшетку, засунув до кобури револьвер і немовби не помітив, що його наган без патронів.

«От ти й при формі, Чубенко, — білозубий дістав з-під стола пляшку, — може, чарчину вип'єш на дорогу, чи так поїдеш, як хочеш — так і зроби. Наш загін на хатньому становищі, ми вчора повернулися з походу й робимо перепочинок, а поляків порубали чимало. На ранок ми тебе запрошуємо в гості до нашого села, ми зустрінемо вас на вигоні й привітаємо, а далі там видко буде, з чого почати — з їжі і підвід, чи там ще з чогось потрібного».

На печі так тхось закашлявся, що здалося, ніби він поодриває легені.

Чубенко глянув через голови розмовників, «це наш каліка, був у солдатах і на війні, а прийшов оце недавно хто знає й звідки — чи з Кавказу, чи з Сибіру, хоч умре собі вдома, і вже йому життя один сміх».

Колишній солдат зліз із печі й почовгав до дверей, тримаючись за груди. Це був кволий недобиток імперіалістичної війни, живий докір і жертва минулого, і в Чубенка защеміло чомусь серце, він згадав мільйони таких калік, і тисячі таких сіл, ще довго треба боротися, трудно йти, багато треба зусиль.

А колишній солдат, виплюнувши за двері кров, простував назад до печі, і він подивився на Чубенка, глянув просто в вічі, ніби з далечі літ залунав цей погляд, глибокий і сумний, у Чубенка зосталось враження, що це погляд з-за ґрат.

Солдат виліз на піч і затих, припавши грудьми до цегли.

«Так як ти скажеш, товаришу Чубенко, на нашу мову, чи у вас на Донбасі мови нашої не розуміють? От ми до тебе з відкритим серцем і партизанською червоною допомогою, і скажи хоч слово нам на відповідь».

Чубенко встав і пройшовся по хаті, з радістю впевнившись, що може ходити, за вікном помітив гурт людей і коней, у двері влетів партизан з обмотаною головою, «підмогу давайте, невидержка!» До нього підскочив білозубий, схопив і кинувся з ним на двір, «голову поляк пошкодив, — сказав той, що з дитячим обличчям, — кидається й марить, сердешний».

Білозубий повернувся до хати, «голову поляк пошкодив», — повторило дитяче обличчя, і Чубенко не запитав, чому хворий скидається на посланця. «Яке це село?» — нарешті заговорив Чубенко. — «Кам'яний Брід, товаришу Чубенко, а ми — кам'янобрідські партизани».

Чубенко знову заглибився в мовчанку, у хаті спокійно й заколисливо тюрлюкав цвіркунець, третій, мовчазний, партизан осміхався, і усмішка, мов нежива, висіла на його устах. «Добре, земляки, — сказав далі Чубенко, — завтра ми зайдемо до вас у гості і завтра по дню поговоримо й порадимось, а сили в мене хватить, і роблю я обхідний марш на ворога, люди — в бойовій напрузі, і патронів у нас багато. Донбасівський полк знає, за що він б'ється, це — надія революції, опора пролетарів. Чудна ваша природа, земляки, лісу без міри, народ простий та довірливий, і чекайте нас завтра коло села — шахтарів і металістів, красу донбасівського краю».

На печі колишній солдат не міг спинити кашлю, і Чубенко ще раз побачив його без міри схвильовані очі. На цьому Чубенко рушив з хати, і за ним партизани, у дворі стояв Чубенків кінь і ще один. Було зовсім порожньо. Чубенко сів на коня, мовчазний партизан — на другого, вони поїхали з села і мовчки доїхали до просіки. «Отой солдат на печі скоро помре», — сказав Чубенко. «Щасливо», — відповів партизан і одразу пустив коня в галоп.

Лісова тиша розступилася перед Чубенком, і він в'їхав у тишу. Округ нього ліс порипував, як снасть, місяць уже зайшов, була передранкова пора, і раптом морений Чубенків кінь заіржав щосили, мов у темній печері пішло блукати його іржання, ледве чутною луною стало повертатися

назад. Чубенко їхав тишею, як містом, будинки тиші стриміли у високу неозорість, Чубенко їхав рік і десять років, а то були хвилини, і знову заіржав його кінь. «Стій!» — одразу ж гукнули грубі голоси донбасівців. Чубенко проказав пароль і поїхав далі.

«Чубенко, Чубенко!» — лунало його полком, з'явилися ад'ютант і заступник комісара, в обох револьвери, застромлені просто за пояси, підійшов Чубенків помічник. «Ну, не думали вже бачити тебе живого, он він їхав за тобою та бачив, як тебе схопили, і не міг дати поміч, а прибіг назад, і ми зразу ж організували ударну сотню і послали твоїм слідом, і тут на нас напали з усіх боків, є забиті, є й поранені, та не так легко було нас узяти. Ми їх приймали на багнети, бо патронів обмаль, а до того ліс і ніч, при місяці багато не вцілиш, і не знаємо, хто вони, бо одяга солдатська, а більше ознак ніяких».

Чубенка оточили бійці з гвинтівками в руках, і тут ледве помітний світанок став ширяти над лісом. Це був час страшної безбарвності, час моторошної сірості, коли закониться день після нічної тиші. Сірі тіні набрали блакитних та рожевих відтінків, лісом заходилися цвірінчати, джерготіти, пугати різні птахи, і весь цей таємничий час народження світла Чубенко розмовляв із бійцями, і над лісом здіймався потроху вітер.

Чубенко розповів зміст наступної операції, щоб кожний борець знав своє місце в ділі, щоб свідомо й віддано бився. Один шлях у Донбасівського полку — через Кам'яний Брід і далі на схід. Обминути село не було змоги, на карті текла ріка, оточували болота, непрохідні ліси. Треба йти на Кам'яний Брід і зустрітися з партизанами, а зустріч буде така, як годиться.

До сходу сонця полк готувався до зустрічі з кам'янобрідськими партизанами. Нарешті рушив лісом, ішли всі мовчазні і зосереджені, проходили під дубами й топтали дубовий лист, проходили під кленом і топтали кленовий, сосни заливав чорноліс, Чубенко їхав попереду, почував млюсть і слабкість, він куняв, і це було показником його непошкоджених нервів.

Нарешті знайома просіка, полк розгорнувся в наступ і так дійшов до потрібного місця, не зустрівши нікого, і зупинився в густих кушах переліска, за яким було рівне поле та перші хати села.

І Чубенко вийшов з красою полку — його першою авангардною сотнею — наперед, вийшов піший з гвинтівкою в руці, вітер розвівав червоний прапор, деякі бійці порозтібали сорочки, і на грудях видко татуйовані п'ятикутні зорі.

Це вийшла сотня смертників, які в полон не здавалися, тиша була в селі, ні душі на вулиці, сотня стояла струнко, як і належить регулярній частині.

Так минуло півгодини, і ніхто не з'являвся, з переліска під'їхав верхи Чубенків помічник — «все зроблено, команда пішла до ріки, зв'язок встановлюємо», і помічник поїхав назад до переліска.

Чубенко стояв із сотнею, розставивши бійців фронтом до села. Здалеку їх здавалося більше сотні, ранок був беззвучний, сільська вулиця порожня, і нарешті вона ожила й виповнилася масою народу, мов вода, ринув він з усіх дворів.

Червоні прапори колихалися, наче хоругви, ішли самі жінки й дівчата, чоловіків було обмаль, попереду несли на двох щоголках величезний червоний прапор. Похід вийшов з села й розтікся на боки, став їти широкою, густою смугою жіноцтва. Чубенко подивився в бінокль і перейшов на фланг. За походом з села вийшла група партизанів — чоловіка з півсотні, партизани намагалися йти в ногу і похизуватися перед регулярним військом.

Чубенко ще раз уважно подивився в бінокль, похід наближався, сяючи червоними стягами, обличчя в Чубенкових бійців були зосереджені й уважні, їм наче не до серця ота врочистість зустрічі, вони діловито мацали й розстібали ладівниці.

Похід підійшов ближче, Чубенко проказав команду, донбасівці розступилися й лягли, «вогонь!» — гукнув звичайним голосом Чубенко. Кулемети стали методично строчити, розбиваючи похід кулями, стрільці безперестанку клацали затворами, викидали порожні гільзи, прапори попадали на землю, жіноцтво вихопило шаблі й пішло поодиноці в лобову атаку, переступаючи через трупи й поранених.

«На цей фокус самі брали», — сказав собі Чубенко, стріляючи з гвинтівки, як рядовий борець. «Слава! слава! Здавайсь, комуністи!» — похід раптом став військовою одиницею й ринувся в атаку так люто й завзято, що міг би

деморалізувати кого завгодно, та донбасівці не рухнулися й на крок, а кулемети не зупинилися й на секунду.

Замаскований ворог став втрачати єдність, даремно вимахувала попереду шаблею жінка, в ній Чубенко пізнав учорашнього мовчазного, «бий комуну! бий комуну!» Донбасівцям була це не первина, вони витримали той психологічний момент, коли звичаєм оборонці губляться перед невідступною навалою, і вони розстрілювали маскарад так спокійно, мов сиділи за сталюю заслоною. Хвиля зупинилася, вкрияючи землю трупами, і стала панічно розбігатися.

Чубенко зупинив стрілянину, заощаджуючи патрони, даючи кулеметам охолонути, бо в цей час з'явилася нова небезпека, із-за крайніх хат вискочив загін кінноти й розгорнувся для атаки. Він стояв там на той випадок, щоб до ноги вирубати чубенківців, коли ті побіжать під натиском замаскованої піхоти, і кіннота вилетіла здуру, щоб зірвати на донбасівцях свою лють. Сотня лежала рідкою лавою, виставивши багнети, не злякалася кінського галопу й свисту шабель. Під жовто-блакитним петлюрівським прапором Чубенко впізнав свого співрозмовника з дитячим обличчям.

Кіннота промчала просто через донбасівців і не могла їх зігнати з землі під шабельний вимах, донбасівці стали навздогін стріляти, зсаджуючи з коней вершників. В цей час піхота петлюрівська лаштувалася до нападу й гуртувалася біля командирів. Чубенкові піднесли з переліска патронів.

З-за сільських тинів посипалися на петлюрівців раптові постріли — рідкі, але дошкульні, за кожним пострілом хтось падав, петлюрівці метнулися назад, стали вибивати стрільців із засідки. Постріли все рідшали, з-за тинів вибігло тринадцятеро і рідким цепом рушили до чубенківців. Вони бігли, як старі фронтовики, пригнувшись, петляючи, відстрілюючись, повзучи, це були професіонали військової справи, і вони не втратили жодного чоловіка за час свого відступу. Чубенко, подивившись у бінокль, наказав підтримати втікачів стріляниною.

Нарешті вони добігли до донбасівців. Чубенко пізнав серед них сухотного солдата, очі його горіли фанатичним вогнем, він біг до Чубенка, затуляючи рота, і впав на землю. З рота йому ринула ціла злива крові, він став жовтий, як віск, і прозорий, він важко дихав, дихання клекотіло в його горлянці.

«Треба триматися, — через силу заговорив він, — я послав ще вночі по підмогу, та до неї верст із двадцять, і, крім наших партизанів, може бути регулярна червона частина, там головний шлях. Треба триматися, товаришу Чубенко», — а Чубенка душила жалість і злість, — «по смерть ти сюди прийшов, чи що, без тебе тут посвятимось, ти своє одвоював, чоловіче».

Солдат повернув смертельно біле обличчя до Чубенка, — «не смій, Чубенко, ганьбити, я тут працюю в підпіллі, така смерть мені щоночі снилася». — «Мовчи й ковтай повітря, — сказав йому Чубенко, — я саме переправляю через ріку поранених і полкове майно, а ввечері і я рушатию слідом, і підмога мені без діла».

Та солдат його не чув. В агонії звівся він на ноги, випростався в цю останню хвилину свого життя, мов приймаючи парад нащадків, «така смерть мені щоночі снилася», — сказав беззвучно і впав, скошений кулею. Чубенко наказав його накрити прапором і сам відчув непереможну втому. Над ним знову загув мартенівський цех, і сонце стало кількома сліпучими засипними вікнами мартена, і земля почала розгойдуватись, як гойдалка, почеплена до неба.

«Вогонь! — скомандував Чубенко, перекочуючись по землі, — в атаку, донбасівська республіко!» Вулицями села мчала підмога, сіючи паніку в ворожих лавах. Чубенківці пішли в атаку і з'єдналися з підмогою. Чубенко робив марні спроби підвестися на ноги і щоразу падав, через кілька хвилин до нього під'їхав Іван Половець.

Чубенко стояв на ногах, хитаючись, як стебло на вітрі, «спасибі, брате, і клади мене, куди хоч», і це був кінець героїчного змагання Чубенка, командира полку.

ШЛЯХ АРМІЙ

«Щойно провели Політбюро поділ фронтів, щоб ви виключно зайнялися Врангелем».

(Ленін — Сталіну)

Десь біля Апостолова, після знаменитого бою з кіннотою генерала Бабієва, Чубенко їхав на червоній, як захід сонця, тачанці нового свого й найкращого кулеметника,

ковалю Максима. Донбасівський полк, витримавши в складі цілої армії кількогодінний переможний бій з білою гвардією, переслідував рухливого ворога, що ринувся до Дніпра. Чубенко, схудлий і тендітний після тифу, і вусатий Максим сиділи на тачанці в позах гордовитих і незалежних, позад їх заходило сонце, Чубенко тримав у руці ковану з заліза троянду, оцінював її оком середньовічного цехового майстра.

Це було чудо досконалості, натхнення і терпіння, ніжний витвір надзвичайного молотка, радість металу, що процвів, і видвів, і збагнув крихке проростання живих клітин.

«І тобі скажу, командире, кожен пелюстку молотком кував, а вся троянда з одного шматка, і нічого тут не приварено чи злировано, мов росла вона в мене з залізного зерна, з металевої прищепи. А родом я коваль і зброяр, на всю армію кулемети справляв, і світ пройшов наскрізь, як журавель».

Чубенко оглянувся на полк, що гримів одною валкою, бій був під Шолоховим, полк, поповнений після польського походу, знову розквітнув донбасівською славою, на тачанці стояв кулемет, удосконалений і пристріляний, слухняний і повороткий, вивірений, надійний «максим».

«Ти не повіриш, командире, яка це тонка штука — кувати троянду, щоб була вона ніжна й шершава, щоб на неї роса вночі падала — на чорну мою й вічну троянду. Люблю я красиву й ажурну роботу, мені хочеться бути майстром на весь світ, і щоб життя навкруги було красиве та сонячне. І от на червоній тачанці їздимо, а раніше тачанка в мене була друга, по ній — червоні яблука, зелені квіти, соняшники — де прийдеться».

Ковалеві весь світ відкрито, а як він до того ще бив урядника у п'ятому році та підранив жандарма, як він співав: «Марш, марш вперед, робочий народ!» і носив червоного прапора, то його мандрівну судьбу можна знати наперед. І я рушив у широкий світ.

Викувати троянду не кожний зуміє, і я щоразу повертався до цієї справи, як тільки траплялась хвилина. Коли я сидів у в'язниці перед довічним засланням, я все допитувався, чи хватить віку на моє заслання. І день ішов, і ніч ішла, і днів було без ліку, я збагнув, що вік мій не довший за день, усе життя своє я передумав за день, і ще багато залишалось дня на тюремну нудьгу.

Та от трапився мені молодий смертник, убив він пристава, його мали повісити, — «ковалю, ковалю, — каже він, здригаючись усім своїм життям під навалом останніх мислей, — не скувати нам, ковалю, троянди. Вона росте ніжними ранками, п'ючи росу, а ми лягаємо скривавлені їй під ноги, ковалю, ковалю, якби ти вмів кувати троянду, бо вона помалу росте, наша троянда революції».

І його повісили сірим світанком під жахливі крики цілої тюрми, ми кричали, ми били стільцем двері, ми рвали одержу й розбивали вікна. Молодий мрійник розлучився з життям під гуркіт і шал нашого протесту, хотів би я знати — яку музику сприйму я на тій останній межі?

І от запам'ятав я ту троянду й став кувати. Коли брав молотка, мені здавалося, що всі ковалі світу беруть молотки, б'ють молотками, б'ють молотками, допомагаючи мені. Це була якась голка, що проткнула мій мозок, я вдень і вночі почував її — оцю мою троянду. Коли людиною керує одна лише думка — ніщо ту людину не візьме — ні голод, ні холод, ні смерть, ні спека. І мабуть, тільки через це я лишився живий, пройшовши стільки світів, куючи залізну троянду.

Кінчив її кувати в пустелі. Прокинувся серед ночі на холодному піску, прокинувся в захваті й нетерплячці, кінчивши у сні кувати троянду. Ще бачив я її густу рожевість, ще відчував у руці її вагу, і на обличчі — її тепло. Ще тремтів я, і реальність заповняла мій мозок, а вже все пішло геть, і тільки зоряне небо миготіло наді мною, чуже південне небо. От перед нами, командире, ледве проступає на тьмяно-блакитній високості червона зоря Альдебаран на сході, вона підноситиметься вище й вище, скоро все сузір'я, вісім видимих зір, проступить на потемнілому небі — гострим кутом, журавлиним ключем вічності.

А тоді надо мною горів Південний Хрест, я лежав у пустелі Атакама, на шляху до кордону республіки Перу. І в місті Аріка на березі океану я закінчив мою троянду. Це трапилось у кузні місцевого коваля, під плюскіт океанських хвиль, цвів чагарник якимись дивно пахучими рожевими квітами. Був 1917 рік.

І тоді з трояндою я пройшов ще чималий шлях, доки опинився отам, під Шолоховим, на ділянці твого Донбасівського полку. Я пройшов республіку Перу, Еквадор, Колумбію, потрапив до Європи, скуштував французького

концентраційного табору, італійської тюрми, грецької й турецької гостинності, що не була приємнішою за табір та тюрму, і потрапив нарешті до Севастополя, а звідти й до себе в Гуляйполе. І я прийшов вчасно, і ще допоміг виганяти генерала Денікіна».

Обабіч шляху вставали височезні пожежі, на сході за Дніпром чути було далеку канонаду, Донбасівський полк рухався безупинно на схід до Каховки. На троянду, що її Чубенко тримав у руці, падали виблиски заграви. Рожевий туман оповивав осінній степ. Ніч була холодна.

«Тоді, командире, я зустрівся з моїм другом Артемом. Позаторік він був головою Криворізько-Донецької республіки, шахтарської держави робочого класу. Знаю я його ще з Брісбена в Австралії, куди він майже одночасно зо мною приїхав із Шанхая. Ми з ним працювали на прокладці залізниці коло Брісбена. У суботу праця була лише до першої години, а після ми прали білизну, і Артем наспівував його улюбленої: «На високих отрогах Алтая стоит холм и на нем — есть могила совсем забытая». Потім ми сиділи перед наметами коло вогнища, їжа лежала на ящику з прибитими до нього ніжками, а ніжки стояли в банках з-під консервів, повних води: комашні в Австралії безліч.

І скільки переговорено тоді біля вогню! Часом після цілодніжневої роботи ми ходили купатися й ловити рибу, річка була невеличка, на гачок чіплялися черепахи й зрідка в'юни, вода чомусь світилася вночі, Південний Хрест сяяв над нами, Артем розповідав, я — слухав.

Я полюбив Артема — мого вчителя. І як соняшник завжди повертається до сонця, так я повертався до нього. Ми зустрілися в Донбасі торік, один одного впізнали, «пам'ятаєш, як ірландців перемогли на канаті?» — а перед нами — свіже поле бою, діло було на снігу, ще трупи сходили парою на морозі, «прийшов час, — сказав мені Артем, — до останнього подиху будемо битися за нашу революцію».

Чубенко подивився на годинника і дав наказ зупинитись. Промчала дорогою якась кінна частина. Донбасівці стали годувати коней. Вогню не розпалювали. Холод проймав до кісток, земля — замерзла, без снігу. Бійці танцювали коло підвід, грілися. Пожежі навколо беззвучно займались одна по одній. В їхньому світлі — живому й мінливому —

то виринала валка підвід Донбасівського полку, то зникала в морозній темряві.

Чубенко взявся обходити полк, минали години глибокої ночі, далеко праворуч щось дуже горіло, освітлюючи рівну безконечну просторинь голого степу. Коваль з своїми двома помічниками напоїли коней із степової криниці, дали вівса, чорнобородий Сербін та другий коваль помічник — веснянкуватий беззусий Ляшок — спорили. «Рушай, — гукнув невгамовний Чубенко, — рушай, донбасівська республіко!»

«І от я, — почав далі оповідати коваль, коли тачанка рушила, — з наказу Артема я повернувся до Гуляйполя. Я мав попрацювати біля Махна й зібрати людей. Махно привітався до мене, коли я сидів на ганку. «Дивись, Максиме, я знаю, чим ти дихаєш», — сказав він мені, проходячи й помахуючи нагайкою. У Гуляйполі з ним була його «батькова чорна сотня» з Кирюшею.

Махно зібрав на майдані великий сход, казав промову. І несподівано ми встряли з ним у дискусію, відчувши, що натовп нас підтримує. Це був прекрасний мітинговий двобій, і всі бачили, що «батько» програє. Тоді Махно став мовчки слухати про грабунки, контрибуції, бочонки золота, тортури, розстріли, вбивства.

Коли наш товариш закінчив обвинувальну промову, Махно осміхнувся якимось лиховісно. Потім він зійшов з помосту, що його було спеціально вибудовано, пройшов крізь натовп, усі враз розступилися перед ним, він схопив мого товариша за руку і поволік за собою на трибуну. Малий на зріст, з баб'ячим обличчям, з довгим попівським волоссям, Махно виглядав смішно, ведучи дебелого хлопця, що з ним дискутував. Натовп принишк. Ми чекали — про що буде дискутувати Махно далі.

«Батько» виліз на трибуну, тягнувши свого опонента. Вони стояли перед натовпом. Тоді Махно мовчки вихопив револьвер і вистрілив у нашого товариша. Натовп одхитнувся од трибуни. Ми почали стріляти, але Махна на трибуні вже не було. І ми поспішили вискочити з натовпу, що раптом став до нас ворожий.

Ми бігли Гуляйполем, відстрілюючись. І, гнані звідусіль, засіли в хатині у товариша Ляшка, хутко позакладали вікна, спровадили стару матір Ляшкову до сусідів, замкнули двері, підперли їх, чим могли, розіклали під руками

зброю й патрони, «підходь, — крикнув хтось із наших, — контора пише!», і нас було одинадцятєро.

Я не охочий вихвалитись, але наша контора писала справно. Бій тривав до ночі, стріляти ми вміли, а відступати не було куди. Ми кидали гранати, і на нас кидали гранати, ми стріляли з кулемета, який у нас був, і на нас стріляли з кулеметів, робили все, щоб запалити нашу хату, а запалили хату сусіда, був вітер весняний, рвучкий, він доносив часом запахи озимини, іржання коней, кування зозулі.

Сусідова хата горіла, високе полум'я зносилося під небо, хату гасили, іскри полетіли на повітку й на клуню, зайнялося ще одне подвір'я, нам не давали спочити й на хвилину, все боялися, що ми скористаємося з метушні і втечемо. Нас уже мало було живих. З одинадцяти стріляло п'ятєро, та й ті закривавлені від ран своїх і чужих, виснажені й посліплі, глухі від вибухів.

Ми знали, що життя наше от-от скінчиться, та ми бачили ті тисячі, які прийдуть нам на зміну і докінчать наше діло, завершать нашу боротьбу, вшанують нашу пам'ять. І нам було легко вмирати, смертельний страх не рвав нам серця, мозок не гнітило порожньо прожитє життя, ми жили гідно і вмирили мужньо — нам увижалися всі, хто загинув за нашу революцію, ми не знали, чи достойні ми стати хоч близько до тих славних імен.

Вітер повернув на нашу хату, і вона зайнялася. Махновці припинили стрілянину й чекали, що ми будемо вибігати на подвір'я, ми — теж не стріляли, диму була повна хата, допікав вогонь, упав сволок. І тоді ми заспівали, стоячи в хаті, і співали, доки не повтрачали свідомості. Ми не змоялялися співати, хтось один почав, і ми зрозуміли, що ця пісня — то останній подарунок, який дає нам життя».

Ляшок і Сєрбін, які вислухали все оповідання, оглянулися на коваля.

«Ми співали «Вставай, проклятьєм заклеименный», — сказав Сєрбін.

Чубєнко сидів, тримаючи в руці залізну троянду, високо над ним миготів Альдебаран і все сузір'я — журавлиний ключ вічності. Потім дістав з кишені маленьку книжечку, розгорнув її під світлом навколишніх пожеж, трохи погортав і, складаючи слово до слова, прочитав записанє його рукою: «Революция есть война. Это единственная закон-

ная, правомерная, справедлива, дійсно велика війна із всіх війн, які знає історія».

«Ось великі слова, — сказав Чубенко, — слова товариша Леніна».

«Старі металурги кажуть, — продовжував Чубенко, — що сталь зварити, як життя прожити — і важко, і страшно, і кінець трудний. Ми ж варимо не сталь, а революцію, і як безкрайньо треба нагріти піч та якими треба бути майстрами, щоб мати топлення і вилити його в прекрасну форму, і стане тоді сталевана держава, пролетарська фортеця. А нам, рядовим бійцям, треба любити майбутнє й віддавати йому життя».

«Нас трьох урятували з полум'я, — сказав коваль, — мене, Ляшка і Сербіна. Ми тоді пофарбували тачанку на червоний колір. Щоб пізнавали махновці».

«Вони нас упізнають і на тім світі, — похмуро озвався Сербін, — так ми їм, собакам, уїлися».

Червона тачанка просувалася в складі Донбасівського полку до Дніпра. Полк виконував наказ армії. Здалеку повіяло вогкістю, недалеко була мета. На четверту годину ранку зупинилися на високому березі. Дмухав холодний вітер. На задніпровській рівнині лежала Каховка. Внизу коло води рухались частини шостої армії, сапери лагодили міст.

«Спасибі за компанію, та будьте здорові». Чубенко сів на коня, передав наказ — усім зупинитися, від'їхав геть і став дивитися в бінокль. Перед ним за Дніпром була Каховка. Досвіток жовтневого дня розпочинався похмурий, в тумані. Безконечна молочна рівнина простягалася до обрію, що ледве яснів на сході.

Це був славетний Каховський плацдарм Червоної Армії, місце завятих серпневих боїв з корпусом генерала Слащова та кіннотою генерала Барабовича. Це був нездвигнений острівець в таврійському степу, опертий на широкі води Дніпра, кілька ліній дротяних загороджень, окопи, опорні пункти, легендарна сибірська дивізія займала плацдарм. Кінні атаки генерала Барабовича розбилися об дроти та мужність захисників плацдарму, атаки корпусів генералів Слащова та Вітковського не могли роздушити цей каховський горішок.

На очах у Чубенка плацдарм ожив. У сірому туманному світанку загорівся бій. У сірому світанку по далекій рів-

нині зарухалося кілька черепах, і кожна стріляла з гармат та кулеметів, «танки», — подумав Чубенко. За черепахами сунули хвилі піхоти, панцирники, земля відгукувалася на вибух важких гармат, тисячі кулеметів наче шили кулями велетенські сталеві аркуші.

Поодинокі постріли і навіть залпи бійців губилися в цьому землетрусі, Чубенко подумав про тих, що сиділи в окопах, під зливою смерті, перед лютістю білої гвардії, проти танків постачальника Врангеля — світового капіталізму.

В окопах сиділи кизелевські гірники, уральські робітники, сибірські партизани — переможці Колчака.

«Вони ще не зустрічалися з танками, вони не витримують такого штурму, — сказав уголос Чубенко, — хотів би я бути з ними, вмирати поруч».

Тим часом потроху світало, білі розпочали нову атаку на плацдарм, Чубенко бачив, як підтягалися резерви під захистом танків та панцирників, і маленькі чоловічки вибігли їм назустріч з окопів, вони бігли просто на танки, падали і знову бігли; «таких не злякаєш», — прошепотів Чубенко, і його серце сповнилося великою радістю та ніжністю до бійців.

Світало дужче й дужче, і тоді на небі з'явилися літаки. Чубенко нарахував їх сімнадцять. Вони летіли з півдня, розгорнулися для атаки і стали бомбити плацдарм. Було страшно дивитися, як уставали вгору вибухи їхніх бомб, злість затрусила всього Чубенка, було над його сили дивитися, як загивають друзі, він висмикнув револьвера й вистрелив, не розуміючи сам, що робить. «За мною! — крикнув він, — за мною!» — так, наче його загін одразу міг замахати крилами й перелетіти відстань до ворога.

Донбасівський полк затримався коло переправи. Бійці принесли Чубенкові кожушка — «ти після тифу кволий». Дніпро котив важкі сірі хвилі, понтонний міст піднімався й опускався під ногами. Військові частини переправлялися на плацдарм, і нарешті дійшла черга й до Чубенка. Пізнім осіннім ранком, виконуючи наказ, зішов він з полком на другий берег, бій на плацдармі то затухав, то спалахував з вулканічною пристрасстю, але був десь далеко.

І взяти участь у битві Чубенкові не довелося: плацдарм відбив усі атаки, захопив дванадцять танків та панцирників, розгромив ущент білий корпус. Це була блискуча пе-

ремога. На полі бою залишилися танки. Вони стояли мертві коло тіл своїх господарів. Офіцерські трупи — в чорних гімнастюрках, на рукавах нашито білі черепа з білим кістками, вишито літери: «не боюся нікого, крім Бога одного», — прочитав Чубенко.

Танки стояли один коло одного, і навкрузи них лежало багато трупів червоних бійців, що мужньо йшли на нерівний бій і перемогли.

На свіжій озимині, далеко від окопів, сидів білий офіцер. У нього по коліна одірвано обидві ноги. Йому ще встигли їх перев'язати, але в панічному відступі скинули з повозки. Бинти на колінах набрякли кров'ю, офіцер сидів, залющивши очі, похитуючись, він був без пам'яті чи п'яний. «Наш отец — широкий Дон, наша мати — Россія, всюду нам веди путь волён, все места родные», — було чути.

І ще Чубенко зустрів невеликий кінний загін, який віз ховати свого командира.

Це зовсім інша смерть, коли отак умерти, — сувора урочистість і сум бійців загалом розхвилювали Чубенка, що не раз бачив смерть у вічі. І він приєднався до загону, який з голими шаблями супроводив свого командира.

А командир лежав на тачанці й дивився в небо, його голова похитувалась в такт ресорам, він похитував головою, наче одно повторював — «як же це я так дався смерті, товариші, як же це я так дався?» — і кучерявий чуб його колихав вітер.

Над перекопською рівниною летять гирилицями¹ осінні хмари, журавлі — нескінченними ключами, холодна земля, степовий жовтень. Півсоттисячна біла армія барона Врангеля кидає в бій офіцерські бригади дроздовців, корніловців, марковців, підтягає резерви кубанців, донців, концентрує танки й бомбовози, а на неї націлилося п'ять армій червоного Південного фронту. Осінь тисяча дев'ятого двадцятого року гримить по степах горлянками важких гармат, тупоче сотнями тисяч кінських копит, гуркотить моторами танків та штурмової авіації, рухається арміями двох історичних епох.

«Коли говорити про Ватерлоо, — сказав молодий генерал, — я не бачу тут Наполеона Бонапарта». Він засміявся,

¹ Гирилиця — вервечка, низка.

цей учорашній кубанський осаул, рудий і рябий, брутальний і дразливий. «От він, наш новий генералітет», — подумав його співрозмовник, сивий генерал з йоржиком на голові.

«Але діло йде до Ватерлоо, — продовжував молодий, — червоних буде розбито й знищено».

Розмовники сиділи в штабі, — молодий сьорбав коньяк, старий — молоко.

«До речі, — сказав старий, поставивши склянку, — під Ватерлоо ніякого бою й не було».

«Як не було? А історія?»

«Перший бій був під Ліньї, де Наполеон ущент розгромив пруське військо Блюхера, а сам Блюхер — старий рубака, чесний і мужній, хоч без усякої освіти генерал — упав у рейваху з коня, і його довго не могли знайти. Та в нього був за начальника штабу Гнейзенау, товариш Шарнгорста, коли вам щось говорять ці імена...»

Молодий промовчав, злісно сьорбнувши коньяку.

«І Гнейзенау, блискуча голова, подав правильний наказ про напрям відступу розбитого пруського війська. А Наполеон тимчасом ув'язався до битви з англійським військом Веллінгтона коло гори святого Жана, переламав Веллінгтона і готувався розметати як слід. Та тут наспіли Гнейзенау з Блюхером, вже раз биті, і допомогли богині Перемоги перейти від Наполеона на інший бік. А Ватерлоо — це назва села, де стояв штаб англійського Веллінгтонового війська року 1815, червня 18».

В штабі запанувала пауза, в якій чути було далеку канонаду, іржання коней, квиління вітру.

«Військова операція, в якій ворожу силу знищують, — це Канни, — сказав старий генерал, — вам не доводилось цього вчити, ваше превосходительство?»

Хвацький рябий осаул в генеральських погонах почервонів від злості. Він подивився на старого й подумав, що міг би перерубати його, як лозину, «ми говоримо про задніпровську операцію», — пробурчав він.

«Отож вам не пошкодить знати про Канни, — поволі продовжував старий, — ті Канни, що про них писав і відомий граф Шліффен. У двісті шістнадцятому році до нашої ери геніальний карфагенський полководець Ганнібал, маючи п'ятдесят тисяч війська, знищив під Каннами сімдесятитисячну римську армію консула Теренція Варрона. Переможна карфагенська кіннота на чолі с Гасдрубалом пере-

могла кінноту на правому крилі римського війська, промчала позад усього римського війська і розбила кінноту на лівому крилі римлян. Тоді, завдяки блискучому маневру Ганнібала, римляни одразу змушені були відбиватися на чотири сторони, і карфагенське військо поклато на місці трупом майже всіх римлян. Так, Канни».

«Так буде з Каховкою, — сказав молодий, — у римлян — Канни, у червоних — Каховка».

Генерал з сивим йоржиком похитав головою; «це смілива операція за Дніпром, вона може мати успіх, але генералові Бабієву треба добре стерегтися різних несподіванок», — мовив він крізь зуби.

Рябий осавул знизав плечима, генеральські погони його настовбурчилися, він знав, що на відстані голосу стоїть його бригада головорізів, яку він у рішучий момент поведе з резерву переслідувати розбитих червоних. «Чи не думаєте ви, ваше превосходительство, — сказав він, — що наш третій корпус та кіннота генерала Бабієва пішли за Дніпро лише для того, щоб повернутися назад?»

Старий генерал допив молоко, пройшовся, шкутильгаючи, до дверей, повернув назад, його дратувала задержуватість цього мужлана. «Добре, коли — повернуться», — буркнув генерал.

«Командувати червоним фронтом призначено Фрунзе, — жорстко проказав далі старий, — і я б не хотів, — зупинився він, дивлячись у вікно, — я б не хотів, щоб це були погані звістки...»

Але до кімнати вбіг офіцер, і в нього не був вигляд доброго вісника, «кінець! — крикнув він, — задніпровська операція провалилась! під Каховкою пропали всі танки! Сволочі!» Він упав просто на стіл, і на губах у нього показала пінa. Рябий осавул генеральського звання миттю вискочив на двір, і звідти чути було його страшну лайку та безладну команду бригаді.

Перекопська рівнина починається за Дніпром, голе, чорне безмежжя — без ріки, без дерева, окремі села й хутори стоять рідко, неосяжні володіння Фальцфейна оточують з усіх боків, мов море — утлі острови. Сонце осіннє недовговічне, рідко показується з хмар, розкиданих, як віниччя, по небу. Кінець жовтня морозний, хрустить суха й замерзла трава. Весни дитинства — далеко, в солоній млі, на рожевих берегах.

І чабанець Данило їде на коні землею свого дитинства. Він став уже чабаном, повним чабаном, правнуком Данила, сином Ригора. Над ним — осінь і гіркувате осіннє повітря стелу. Ні жайворонка в небі, ні черногуза в траві, ящірки поснули в землі, цвіркунці позамерзли на смерть, і трави всі сухі, сонце не гріє, тільки високо під хмарами летять останні птахи в ірій, — осінь.

Перед Данилом встає прадід, загублений на цій рівнині, встають спогади дитинства, «топчу, топчу ряст», — шепотить він. Прадід згадувався лагідний і старий, древній голос лунав Данилові в усі тяжкі хвилини його юнацького життя. І тоді де знаходилась сила й відвага, де народжувалась пісня — відзвуки волі трудяшого роду!

Данило оглядався навкрузи — на бідний степ, наче вперше помітивши дитинство його. Він подумав, як він писатиме про це. У нього безліч мислей, про які треба розповісти людям. В його особі рід турбаїв дістане слово на землі!

Він напише історію свого роду, як він ішов довгим столітнім шляхом і прийшов у революцію. Вже хай прадід не рушиться в землі — правнук запам'ятав його слова та батькові злидні, запам'ятав і напише. Це буде довга книга, і ніхто в ній не плакатиме, як не плакав Данило, батько його, дід та прадід, ївши гіркий хліб, обробляючи землю на пана та на дуків, б'ючися голіруч і не знавши способу об'єднатися з іншими злидарями.

Книга буде про чотири життя, і його буде четверте, кожне життя починатиметься в книзі з однакового дитинства. Однакові жайворонки співатимуть над чотирма, однакові трави шумітимуть під ногою.

Молодий комісар їхав степом свого дитинства, повертався до полку товариша Шведа, що стояв десь серед голого степу, на самому крайньому фланзі армії.

Молодий комісар добився в штабі одежі й чобіт, і по них треба було послати з загону, розповів, як мерзнуть бійці, день і ніч стоячи на замерзломому степу. Ні палива, ні захисту, ноги в ганчірках, холодний вітер. Швед обрав собі невеличкий, розвалений хуторець, куди посилав на спочинок резерви. Коней у Шведа було мало, але він вважав себе кінною частиною, полком кавалерії, він кричав — «переведу в піхоту!», і це була найдужча погроза.

У штабі Данило не вперше пересвідчився, що полк вважають малорегулярним і не ставлять на відповідальні ділян-

ки фронту, а Шведа преніжно люблять. В штабі читалися його рапорти, де він гордо сповіщав, що його полк в складі ста двадцяти двох шабель готовий піти куди завгодно. Старий путіловець — начштабу — лише усміхався, «партизанщина», — казав він вибачливо й водночас лагідно.

Шведові посилались запити про те, куди він після бою подів полонених врангелівців, але він відповів, що «полонених у нього не було, немає й не буде — в битві за ідеал». Єдиного комісара він терпів біля себе — Данила. І цьому доводилось день по дню переламувати Шведів характер, щодня наражатися на опір командира.

Яких тільки фантастичних проєктів не придумав Швед! Одного разу — це був ні більш ні менш, як морський десант. Він хотів, нікого, звичайно, не попереджаючи, посадити свій полк на рибальські шхуни й трамбаки, перепливити море й висісти вночі біля Севастополя. Підійти непомітно, заскочити й вирізати штаби, захопити самого Врангеля, коли вдасться, і потім зникнути в Кримських горах і там битися, доки підійдуть свої. «Сам Ленін про це знайте», — говорив Швед задумливо.

Другим разом його проєкт знищення Врангеля мало не закінчився трагічно для нього самого. Вибравши час відсутності комісара («я тобі передав фальшивий виклик до штабу, — пояснював потім Швед, — мені тебе жалко було брати з собою»), Швед переодяг свій загін у форму врангелівського офіцерського полку й рушив на фронт. Він вдало вибрав місце. Він уже лагодився розпочати рейдову операцію, як на нього налетіла червона кінна група. Червоні кіннотники зіткнулися тут з таким фактом, коли врангелівські офіцери зовсім не прийняли бою, жахливо лаялися і здалися всі до одного.

Данило їхав степом і не міг позбутися думки, почутої в штабі, про невідомий загін, який з'явився в цих місцях. Він пробував співати, пустивши коня кроком, але співав недовго й без почуття. Вітер котив курай та перекотиполе. Коло дороги лежала коняка, вона зрідка підводила голову й немічно оглядала степ. За півкілометра валялась патронна двоколка без коліс, Данило раптом побачив, що земля зовсім збита копитами.

Він поїхав по слідах, спостерігаючи ознаки швидкого й втомного маршу. Співати вже не починав. Сліди йшли в напрямку до хутірця — бази Шведа. Та ось показався здалеку й сам хуторець. Над ним кружляло гайвороння.

Перше, що побачив молодий комісар, наблизившись до хутірця, був сам Швед у червоних галіфе й босий. Він висів на зламаному снарядом дереві. Жодної живої душі навкруги. На подвір'ї розкидано папери. Труп двох вартових лежали коло ганку з розрубаними головами. Вітерець крутив по подвір'ю сміття й папірці. Сонце прорвалося крізь хмару, щоб освітити невеселу картину. І серед тиші й смерті раптом заспівав десь на горіщі півень.

«Гей, хто є?» — крикнув Данило, не чуючи свого голосу. Він зліз з коня, кинув повід, кінь пішов за ним. «Хто є?» — гукнув Данило, обходячи подвір'я, заглядаючи у вікна. Ніхто не озивався. Коло перекинутої кухні скоцюрбився зарубанний куховар — він саме чистив картоплю, коли його застукала смерть, і чиститиме вічно. Коло повітки лежало на купі кілька червоноармійців.

Повернувши за повітку, Данило мало не збив з ніг живу людину. Це був хлопчик-червоноармієць. Він сидів, притулившись до стіни, побитої кулями, голова його трусилася, губи щось говорили й говорили, беззвучно й безупинно. Угорі кружляло гайвороння.

Молодий комісар перев'язав хлопчика, напоїв. Дізнався, що білі їхали з червоним прапором. Швед повірив, що вони переодягнені свої, ніякого бою не було.

Так загинув Швед і партизани.

Данило обняв якусь порубану шаблями вишню й відчув неймовірну гіркість, що не давала йому дихати. У голові промайнули всі болі дитинства, образи сирітського приюту й штовхання в наймах. З очей полилися сльози. Вперше в житті Данило заплакав. На цій землі свого дитинства.

Перекопська рівнина, таврійський степ були полем великого бою перед Кримом. Дві епохи, зіткнувшись на рівному безмежжі, зводили рахунки. Революційне військо, кероване великим полководцем, взяло до своїх рук ініціативу. Добірні гвардія білих, одягнена й озброєна, з панцирниками, танками, авіацією мусила вишукувати всіх засобів, щоб витримати концентрований удар.

План передбачав оточення й знищення армії Врангеля в Таврії, не допускаючи її відходу в Крим. Шоста армія, відкинувши ворога, підійшла до Перекопу, закрила шлях відступу врангелівцям. Легендарна Перша кінна армія вийшла всією масою в глибокий тил основних сил Врангеля і закрила й другий шлях до Криму — Чонгар. Друга кінна

армія, Четверта й Тринадцята — продовжували виконувати деталі залізного удару. Врангель ринувся до Криму, рятуючись від Канн.

«Перший етап ліквідації Врангеля закінчено. Комбінованими діями всіх армій фронту завдання оточити й знищити головні сили ворога на північ і на північний схід від кримських горловин виконано блискуче. Ворог зазнав величезних утрат, нами захоплено до двадцяти тисяч полонених, понад сто гармат, безліч кулеметів, близько ста паровозів і дві тисячі вагонів та майже всі обози й величезні запаси постачання з десятками тисяч снарядів і мільйонами патронів».

Командувач переглядав свій наказ військові фронту. Командувач був у шкіряній куртці й білих валянках. Він сидів у штабі Четвертої армії. В нього — довгі вуса, велике чоло, ясні, спокійні очі.

Це був справжній маршал революції. Керуючи п'ятьма арміями, він за місяць удалими маневрами й сміливими операціями розбив Врангеля й тепер сам примчав на передові позиції для останнього штурму.

Це був командувач, створений революцією, і він стояв на височині вимог військового мистецтва. Він ходив, ледве помітно шкутильгаючи, по невеличкій кімнаті штабу й слухав. Його приємне просте обличчя, обличчя робітника, було весь час спокійно задумливе. Він наче заглибився в свої думки, закований у панцир відповідальності. Відповідальність за життя кожного червоноармійця, цілого фронту, відповідальність за фронт перед партією, відповідальність перед новим людом землі, про яке він мріяв і на каторзі.

І життя армії вставало перед ним в усіх дрібницях, які часто важливіші за недостачу патронів чи людей. Дуже мало фуражу, цілковита відсутність палива, звичайної води для пиття, морози десять градусів, брак теплої одежі і голе холодне небо замість покрівлі над головами.

Командувач оглянув, як зміцнювалися берегові батареї, як готувалися позиції, як все жило наступним штурмом. Ніяких технічних засобів у війська не було, вони не встигли прибути за бойовими частинами в темпі навального наступу. Бойові частини самі провадили потрібні роботи — в умовах пронизливого холоду, напівроздягнені й босі, позбавлені можливості хоч де-небудь перегрітися, поїсти гарячого. І жодних скарг на неймовірні умови роботи. Командувач не дивувався, йому був зрозумілий ге-

роїзм і відданість його бійців. Він вимагав від них неможливого, і вони виконували неможливе.

Валянок намуляв йому ногу. Він перезувся, сівши на цинковий ящик з патронами. Холодний солоний вітер дмухав із заходу.

Підступи до перекопських та чонгарських позицій лежали на рівній місцевості, і самі позиції зміцнені всіма можливими способами. Врангелівські й французькі військові інженери накреслили й побудували цілу систему бетонних і земляних споруд. Позиції такі, що для успішної атаки відкритою силою, здавалося, не було ніяких шансів. На перекопських позиціях височів ще Турецький вал старих часів і рів під ним, і коли скласти висоту валу та глибину рову, то виходила перепона на тридцять—сорок метрів, обплутана колючим дротом, захищена бетонними окопами, гарматами, бомбометами й кулеметами, підтримувана гарматним вогнем ворожого флоту.

Із штадиву 51 командувач рушив до Перекопу. Було вже надвечір'я. Сутінки й густий туман, за кілька кроків нічого не видно. Безперервний гуркіт гармат. Прожектори з ворожого боку невгавали й на хвилину. Блискав вогонь гарматних залпів. Резервні полки 51 дивізії готувалися до останнього штурму. Цілий день стояв густий туман, артилерія не могла стріляти, бійці штурмували позиції ворога майже без артилерійської підготовки.

Командувач їхав північним берегом Сиваша. У район дороги потрапляли ворожі снаряди. Загорілася коло дороги скирта соломи. Під гарматним обстрілом командувач був цілком спокійний. Його командарми й комдиви знали випадки, коли він ходив в атаку разом із стрілецькими лавами.

Начдива 52 в штабі не було. Він ще минулої ночі разом з полками переправився через Сиваш, і з минулої ночі на Литовському півострові безперервно точиться бій. За цей час бійці нічого не їли, не було води. З півострова — вихід у тил перекопським позиціям, що їх ніяк не могла взяти 51 дивізія. Треба триматися на півострові і треба за всяку ціну штурмувати перекопський вал.

В дорозі пили чай. Коло прожекторів ніч була особливо темна. Сміялися, жартували.

На дванадцяту годину ночі командувач прибув до штадиву 51. Начдив із своїми полками — також на Литовському півострові з минулої ночі. Неймовірної завзятості атака не вгавала там. Білі посилювали натиск, кинувши в контр-

атаку найкращу свою дроздовську дивізію з бронемашинами. За півгодини по прибутті командувача до шталиву стало відомо з лінії зв'язку, яка проходила через Сиваш, про підвищення рівня води, про затоплення бродів. Полки обох дивізій могли опинитися відрізані по той бік Сиваша.

Командувач виявив у даних обставинах всю силу характеру й рішучість полководця. Царська каторга й заслання підточили його здоров'я, але загартували волю до перемоги. Військовий талант його дорівнювався більшовицькій наполегливості. Він пам'ятав розмову із Сталіним, організатором і натхненником Південного фронту. Перемога сама не прийде, її треба здобути.

І командувач видає наказ до негайного виконання: атакувати в лоб Турецький вал негайно й невідкладно, якою завгодно ціною. Мобілізувати мешканців ближчих сіл для запобіжних робіт на бродах, кавдивізії й повстанській групі негайно сісти на коней і переходити Сиваш.

Близько третьої години ночі прибула кавдивізія. Командувач оглянув її і зараз-таки вирядив до місця бою. Вода в Сиваші поступово прибувала, броди псувалися, але переправа ще була можлива.

Ще за годину з'явилися й повстанці. Їхній командир і начальник штабу прийшли до командувача. Вони зайшли обережно, мов чекаючи пастки.

Хто знає, які в них були думки, коли вони запропонували свої послуги на врангелівському фронті. Може, їм потрібні патрони або якась передишка? Може, чорні якісь плани спонукали Махна віддати на допомогу Червоній Армії свої полки на чолі з Каретниковим? Командувач фронту ще з Харкова зважив на все.

Каретников вислухав терплячі пояснення командувача про причини негайної переправи через Сиваш. Він задумався, поглядаючи на легендарного командувача фронту. Це була не та людина, яку він чекав побачити. Тут не придуришся й не візьмеш криком. Каретников мовчав. Його начштабу роздивлявся карту, «кіннота не пройде», — сказав він.

«Ми, революційні повстанці України, — заговорив Каретников, — разом з вами битимемо Врангеля. Але кіннота моря не перейде».

«Годину тому, — спокійно відповів командувач, — перейшла кавдивізія. Я чув, що революційні повстанці не захочуть відстати у виконанні свого обов'язку».

Командувач був зовні спокійний і неквапливий. Він не показував махновцям своєї нетерплячки. Він ставив питання так, що тільки з свого доброго бажання може доручити їм честь перейти Сиваш і стати до бою. Він знав партизанські норони й не натискав, хоч і мусив зважати й враховувати кожну хвилину. Каретников відкозиряв і вийшов.

Командувачеві доповіли, що махновці мають міцно зв'язані снопи соломи й очерету, приторочені до сідел. Вони добре знали умови переходу через Сиваш і тільки відтягли час, боячись якоїсь пастки.

Каретников і начштабу кілька разів то приходили до командувача, то ніби йшли виконувати наказ. Справа затягалася. Сиваш міг виповнитись водою, і потрібна підмога не дійшла б до Литовського півострова. «Я розцінюю вашу затримку, — сказав нарешті командувач, — як боягузтво. Може, вам краще було б розійтись по домівках?»

Такий прямий удар приголомшив Каретникова. Він криво посміхнувся й тихо вийшов. Сів на коня, оперезав його нагаєм. Загін помчав до Сиваша.

Тоді прийшло повідомлення із штадиву 51. Полки дивізії, підтримані з Литовського півострова, вночі взяли штурмом Турецький вал і переслідують ворога. Це не було закінчення завдання, бо попереду перетинали шлях до Криму міцні юшунські позиції, але падіння Перекопу дозволяло дивізіям на Литовському півострові прилучитися до загального наступу армії.

Командувач підписав наказ про дальший розвиток операції й тоді лише дозволив собі відпочити. Стомлена вкрай людина лягла на лежанку й почала розтирати хворе коліно. Була шоста година ранку дев'ятого листопада.

Зв'язківці почали передавати наказ. Підпис стояв — «Фрунзе».

Дводенні бої під Юшунню — завзяті й криваві. Але Юшунь було взято, і одночасно геройським штурмом, багнетною атакою 30 дивізій перемогла під Чонгаром. Навально й нестримно армії вдерлися до Криму.

Івана Половця, командира інтернаціонального загону, наздогнав його комісар Герт. «Яка чудна тачанка, подивись, — сказав Герт, — мені нагадує того повітряного аса, що вифарбував свій літак на червоний колір. Коли він з'являвся на небі — це виглядало красиво, хоч і непрактично. Проте певний елемент психологічного впливу був».

«Щось на манер тієї психічної атаки, котру ми мали на Сиваші», — зауважив Половець, розглядаючи червону тачанку, яка проїздила поблизу. «Тісно тут, як на ярмарку», — сказав малий Сашко Половець, дивлячись праворуч і ліворуч.

На чудній тачанці сиділо четверо. Попереду — бородань та безвусий, біля кулемета — довговусий дядько й молодий тендітний червоноармієць. «Картина, — засміявся Герт, — в'їзд переможців до останньої твердині барона Врангеля».

Ззаду долинули якісь вигуки. Скаженим галопом мчали верхівці, торохтіли тачанки, маяли строкаті килими на них. Коні заквітчані стрічками, звисають аж на колеса, рух, пишнота, опера.

«Як поспішають махновці, — сказав Половець, — на Сиваші вони мирні були».

«Поставити б кулемети, — відповів Герт, — поспішають на грабунок».

Махновці помітили червону тачанку, пізнали. Група верхівців відокремилася від загону і, не зменшуючи галопу, ринулась до тачанки. Блиснули в повітрі шаблі. На мить тачанка зникла в потоці верхівців. Потім вони розбіглися, як вовки, і помчали доганяти своїх.

Все трапилось так блискавично, що Половець з Гертом опам'яталися лише тоді, коли з тачанки випало двоє людей, і коні в тачанці почали кружляти, ніким не керовані.

Пролунали безладні постріли, але махновці були вже далеко. Тачанку зупинили. Звідкільсь узявся Чубенко.

На тачанці поник розрубаною головою на кулемет коваль Максим. По другий бік сидів непошкоджений Данило, розгублено тримаючи в руці залізну троянду. Коваль ще тіпався, як конаючий птах. Наблизились Половець з Гертом. «Твій?» — запитав Половець, побачивши Чубенкові очі. Чубенко одвернувся. «Війна кінчається», — сказав Герт. «Сталь варитимеш, Чубенко», — осміхнувся Половець. «Зоря Альдебаран, — для чогось сказав Чубенко, — журавлинний ключ вічності».

І взяв у Данила троянду.

В мозку Данила відбивалась картина: сонце, осінь, запах смерті, кінський піт, безконечна даль, радість перемоги, сталевар Чубенко з трояндою в руці на воротах Криму.

Та, по-друге, — я не майстер мартена, а такий собі сталевар, майстром у нас Федір Іванович і, по-перше, це майстер на вагу золота, майстер-голова, такого майстра я рік шукав, такі майстри не часто родяться. Це майстер старої виучки, він, може, ще Сіменса до розуму брав, а за Сіменсовими кресленнями сам Мартен першу піч робив.

Мій Федір Іванович — майстер ніжний, і людина він така ж ніжна, ви бачите, як він коло печі ходить, збоку вам здається, що він лікар собі, маленький біленький лікар в залізних окулярах, до печі йому й діла ніби нема, він іде з лікарні до лікарні, з однієї делікатної операції на другу ніжну операцію. Зупинився коло мартенівської печі, спека його вдарила із засипних вікон, півтори тисячі градусів спека, зупинився старенький лікар коло вікон, в яких жевріє саме пекло. І наче й дивно йому, нащо люди так жарко живуть, наче й лячно йому, нащо круг нього такий гуркіт, підвозять вагонетки з мульдами, завальна машина повертається, гуде під ногами залізний поміст, робітник, насунувши спеціальні окуляри на очі, заглядає до печі.

Наче й не хоче дивитися Федір Іванович на всю оту мелодію, проте такого майстра стали ви, певне, не бачили. Я сам ще до нього не звик, я, сталевар Чубенко, ще іноді боюся — таких майстрів треба на руках носити, а я — сталевар не з учора, я бачив майстрів і сам яку завгодно сталь зварю, сталь усіх марок, усіх сортів. Варив і хромовольфраміву, цю швидкорізну й капризну сталь, та коло такого Федора Івановича я стою й заздрю, хоч і не личить членові партії така програма.

Це я хочу сказати, товариші, на нашому мітингу отут, у мартенівському цеху, коли ви побачили перший витоп сталі чи не в цілій нашій республіці, а що перший на Донбасі, то я ручуся. Ви побачили, як ми розлили цю сталь по виливницях, вона була в міру гаряча й легко лилася, якість її така, якої вимагає замовець, а замовець у нас один — Революція.

Сталь для залізних конструкцій і мостів, десять сотих процента вуглецю й не більше п'ятнадцяти сотих, від трьох до шести десятих процента мангану, ну, там сірки й фосфору поменше, значить усе, як годиться. Замовець мостів набудує, по всій республіці зараз мостів обмаль, а треба з'єднати село й місто, завод і землю, усі нації й усі народи,

царський режим мостів боявся, інтервенти мости наші нищили, а ми збудуємо, от і розлили перший витоп сталі.

Федір Іванович готує піч для другого топлення, піч оглядають, може, де яма на черені, то її треба наварити, може, поріг підгорів, чи жужель затримався, треба піч підігріти, мульди з вапняком, чавуном та сталієм скрапом підкотити, одне слово — треба нічого не затримати, щоб за кілька годин знову можна було вилити у виливниці сорок тонн прекрасної, гарячої революційної сталі.

І так помаленьку, зміна по зміні, топлення по топленню, кампанія печі по кампанії, пустимо всі мартени в республіці, вари, республіко, сталь, вари всіх сортів, і на рало, і на зброю, і на машину, і на рейки, пустимо всі мартени, набудуємо нових мартенів, наш Ленін — хворий, товариші, треба мартенів, треба електрики, треба індустрію на повний хід.

А дам я вам почути при цій нагоді — першого топлення сталі після фронтних боїв — дам я почути трохи моїх спогадів про те, як в числі авангарду робітничого класу здобував це право — лити сталь не в капіталістичний ківш, а в свій, — робочий, труджений і завойований. І часу вашого я заберу небагато, вечорів спогадів я не люблю, отут у цюху скажемо на початку одне одному кілька теплих слів, нескладних і неладних, проте добрих і дебелих, а потім зціпимо зуби й підемо працювати, аж земля густиме, і рік, і два, і може, десять, аж доки вийдемо нагору з темряви й других виведемо, а життя наше одне, і хай воно сказиться, яке воно солодке та болюче!

Варю я сталь змалечку, товариші, варю та й варю, був чорноробом та обжежником, був канавником і газівником, дослужився в хазяїв-капіталістів до сталевара, обіцяли мене й майстром настановити. Природа кругом безлісна й степова, без краю степ і шахти, а в ставку більше мазуту, ніж води, та ви самі знаєте нашу донбасівську природу південного українського степу.

Стукнув мені тоді тридцятий рік, часу це було передвоєнного, за рік до світової війни, десять років уже пробігло над нашими головами, і полковник Чубенко повернувся знову до печі — варити сталь. Стукнуло мені, значить, тридцять літ і пішов тридцять перший, сталеварю собі коло печі, аж боляче мені зараз, яку я тоді капіталістові чудову сталь варив, природа, кажу, кругом, безлісна, Донбас наш

курний та розложистий, сонце пече без видержу, із засипних вікон спекою мене проймає.

Хлопець я був кріпкий і загвоздистий, думаю — чому це одне життя так собі котиться, а інше на м'яких перинах блохи трусить? Революцією я тоді не займався, проте зовсім темний не був, читав різні книжки — і Чернишевського, і Комуністичний Маніфест, і Толстого, грішним ділом, Бакуніна, про Народну волю й декабристів, любив я Шевченка, Грицька Основ'яненка — «Добре роби, добре й буде», або «Козир-дівка», або ще «Перекотиполе», кажу вам — зовсім темний не був. Ходив на майовки, тікав від козаків, куштував нагайки, любив читати підпільні прокламації й іншим давати, а до тюряги не дійшов, то й не був справжнім революціонером, бо який ти революціонер, коли ти в тюрмі не сидів?

Таке було моє молоде життя, батька і матері я не знав змалку, батька чавун обварив, помер за два дні, у матері сухоти ще з хімічного заводу, сиротою я сталеварив, неділями голубів ганяв, яких у мене тільки не було — тих голубів. Та одного разу коло ставка — цей ставок недарма я згадую вдруге — зустрів я товариша й відчув, як закипіла в мені на повний голос революційна свідомість, закипів я червоним пухирем, як кажуть мартеншики, коли з чавуну виходить вуглець. Така в мені запалилась свідомість, що я пішов би на яку завгодно експропріацію, або стріляв би на міністра, а то й на самого царя Миколку Кривавого.

Ви скажете, що революціонери не так робляться, але дозвольте мені на цей раз сказати, що зустрів я коло ставка мою дорогу дружину й товариша — в образі чорнявої дівчини стрункої постави, доньки конторника заводу, висланої до батька в глушину Донбасу після річної відсидки в тюрязі за підозру про належність до якоїсь організації.

Варити сталь — делікатна справа, важка й закрутиста, щоб сталь вийшла потрібної марки, на язик її не скуптуєш, пальцем не помацаєш, а вона може бути кисла й крихка, може розсипатись від удару, а може луснути від подовження.

Щоб вуглецю була норма, а кислу сталь треба розкислити — чи фероманганом, чи крем'яною, а то й самим алюмінієм, кажу — справа із сталлю дуже тендітна справа, та з дівчатами, признаюсь я вам, треба бути ще кращим сталеваром і металургом.

Треба на око знати, скільки в дівчині сірки, яка дає красномом, скільки оксиду заліза, і дівчину треба розкислити або яких спеціальних домішок треба додати, щоб вона не іржавіла в життєвій воді та не вкривалася циндрою, коли її розжарити до тисячі градусів. Щоб сама була магнітом, а до інших магнітів не тяглася. І потім вилити зварений метал у виливницю і щоб вийшла така краса, така ніжність, така міць і розкіш, яку годиться мати за дружину кожному сталеварові пролетарського класу.

Люблю я таких людей завзятих, щоб душа в них була не з лопуцька, щоб оглядали життя з високої конструкції, до душі мені такі люди, вони мене на світі держать, я їх шукав та милувався, вони горіли довгим та прозорим полум'ям, нагріваючи всіх округ себе до сказу, добрий газівник доглядає їхнє полум'я, там газ горить і згоряє без сажі.

Таким людям я завжди заздрив, і мало їх у нас є, а треба більше, була в мене дружина та й немає її, був у нас Адаменко та й немає його. Стискаються наші кулаки і хочеться нам співати й кричати на весь світ: народжуйтесь, люди прекрасні й завзяті, ставайте до лав битися й перемогати, битися й будувати невимовні красоти соціалізму!

Оце недавно, будши завідувачем комунального господарства (а партія послала мене звідти сюди директором, спеціальність у мене сталеварна, розшукав я собі Федора Івановича, і от варимо помаленьку), недавно, кажу, звелів я вибити з скелі пам'ятника. Був у мене італієць-спеціаліст на ажурній роботі, він мені таке шляхетство з каменю витесав, ви й самі можете побачити на міському кладовищі героїв революції.

Пам'ятник Адаменкові стоїть над водою на його славній могилі, кам'яний орел довбає кам'яні кайдани, золотими літерами вибито біографію, донбасівський степ навкрузи, спека і гуркіт, ставок, плямистий від нафти, коло якого зустрів я мою дівчину, стала вона мені дружиною, і прожили ми кілька років без галасу.

Придбали собі доньку, пережили імперіалістичну війну, зустріли революцію, та прийшли німці до нас у Донбас, оголосили ми тоді страйк, зупинили завод, і почав я збивати шахтарський революційний загін. Згодом став він полком, а потім навіть бригадою, та давайте затримаємось на цім факті, оглянемося трохи в минуле, недалеко й славне минуле, і послухайте мою просту мову сталевара Чубенка.

Партій було багато, що вулиця — то й буржуазна партія, життя — наше донбасівське життя тисяча дев'яцот вісімнадцятого року. Стали ми тоді підданцями нової держави, ясновельможного пана гетьмана українцями.

Донбасівська природа невесела, гетьманська держава дибки ставала, вже мріяли ми про свою вугляну республіку донбаського краю. Гетьман гроші на машинці друкував, а нам було платити, і ось на цей час зв'язався я з одним луганським слюсарем, випили, закурили, і взявся я формувати партизанський загін — вся влада Радам. Вигляд у мене був тоді страшніший, очих золотих зубів ще не було, на голові чорна кудлата шапка, як у черкеса старого режиму, погляд суворий і голос сильний.

Приймав я більшовиків і безпартійних, щоб були шахтарської крепкої крові чи заслужені доменщики, щоб були в'їдливі, завзяті, щоб кипіли й не переливалися через край, щоб вуглецю було не більше одного проценту, словом, щоб проба показувала завзяту сталь. Брав до загону й таких, як алюміній, — в'язати в металі газу, щоб не кипіла сталь у ковші. Брав з усіх цехів заводу, ваньку до ваньки складав — одчайдушних, занозистих, кострубатих, невідступних пролетарів всевеликого Донбасу, збивав партизанський проти німців загін. Чоловіка з двадцять набрав, і потім усі були більшовиками, усі були партійцями найвищої марки, знали Леніна й Маркса і хотіли соціалізму, а інші теорії були їм без діла.

Коли треба було робити чистку наших партійних лав згідно постанови, то ми визначили свої норми, свої мінімуми, коли ти на кулемета сам підеш, або на п'ять справних гвинтівок підеш сам напролом, або гранатою штаб розженеш — значить ти повний більшовик і тобі честь та пролетарська дяка і партійний квиток з усіма печатками.

Сильно доводилося битись, а потім розбігатися на всі чотири боки, коли до німців підмога стане, вибігали ми цілий вам Донбас, забігали на північ, переходили радянський кордон, діставали трохи зброї, трохи порад, свідомої ненависті, та й повертали назад до своїх країв партизанською ходою, чортячими стежками.

Вилежувались по схованках до нового діла, отут і дістав я директиву підпільної трійки обстріляти військовий поїзд і зробити їм невелику заворушку, а також набрати зброї. Допомагатиме тобі, товаришу Чубенко, отаман Адамєнко з найбільшим селянством, така й така диспозиція,

полонених не стріляти, а офіцерів пускай у розход, і душа з них геть, про виконання сповістити.

Став я чекати того дня й думати собі, який там є Адаменко, чи красно буде з ним поруч битися, і чи не піде його селянство по барахольній стежці. Зваживши все й розміркувавши, вирішив я директиву трійки виконати, але годинника свого перевів верст на п'ять уперед, виконав діло сам з моєю донбасівською ротою й ліг, гарячий, після бою на траві спочити та почекати Адаменка. Самі знаєте — п'ять хвилин б'єшся, а цілий день бігаєш, стомився, душа не тримається, на небі хмари одна за одною ганяються, аромат природи, коні траву скубуть, і лише згодом я дізнався, що дістав запалення легенів.

Адаменко не запізнився й на крихту, він з'явився з братчиками в повній бойовій ході, коні його були ситі, а люди муштровані, кобила під ним аж горіла золотою мастю, де він її ховав, отаку красуню, від людського ока? Я його запитав про це, а він одповів, що фарбує на захисний колір, і ми всі сміялись, сміху був повен луг, я устав з трави, щоб посміятися, і відчув, що мене коле колька, легені ніби риплять під ребрами, і сміху в мене не вийшло.

Адаменко зліз з кобили, він був високий, як вагранка, і як вистачило одежі на таку дитинку, підійшов до мене, став прислухатися до мого кашлю, поклав мене на землю і взявся робити масаж. Не знаю, що то був за масаж, але ребра в мене лускались, як сірники, від Адаменкових рук, він мене трохи не задушив масажем і потім признався, що його спеціальність — медицина, а в армії був за ветеринарного фельдшера.

Він мені одразу полюбився, цей Адаменко, був з нього партизанський герой, я йому передав командування над моїми шахтарями, а сам почав мучитись із запаленням легенів. Давали мені різні порошки й пілюлі, мене нічого не брало, хвороба міцно причепилася до грудей, а треба було до того й ховатися та з такими легенями їздити верхи. Адаменко казав, що не кожний таке витримає, і вирішили ми з ним взятися за радикальні ліки, а для цього знайшли глухе село, куди ніякий німець не добігав, покладали мене, раба божого, на купу сіна на гарячу піч і цілий тиждень піч гріли, і сіно поливали водою.

Така там була температура, так мене парою проймало, стільки крові з мене вийшло, що я відчув себе здоровшим і вирішив не вмирати, а Адаменкові подарував мою стукал-

ку. Ми почали міркувати про з'єднання обох наших загонів, тільки не знали, як розв'язати партійні справи, бо мій загін партійний, а Адаменків не зовсім.

Не знали вони, чим зовні різняться партієць, і признався мені Адаменко, що вони хотіли собі на лобах повиколоювати зорі, щоб не жарти були, а справжня боротьба за свободу, і щоб кожне могло їх здалеку впізнати. Та потім адаменківці понаколювали собі груди, і в кожного на грудях зоря, і це був їхній партійний квиток власного взірця. Ми постановили хлопців усіх перечистити і вважати за повноправних партійців.

Ви тільки уявіть таку панораму, що Чубенко лежить на печі, крутиться на всі боки й плюється шматками чорної крові, під ним мокре сіно аж шкварчить на гарячій цеглі, пара густь по всій хаті, й не передихнеш, Адаменко зажурився коло стола, хатою проходять його бійці, у всіх зорі на грудях, усі вони фанатики соціалізму, серед них перекинчиків не буде, бо їхнього партійного квитка не сховаєш і в землю з ним ляжеш.

В голові макітриться, стогну я на печі, як бугай, борюся за життя із сліпою природою, у віконечко крихітне бачу вулицю, дерева й далекі степи, куриться в моїх очах безконечна дорога. Хочеться побачити той соціалізм, хочеться дожити хоч до початку його, і я стогну ще дужче й роздираю груди.

Адаменко кладе мене горілиць і тримає, мене трусить марення, у віконце видко день і людей, потім віконце темніє й надворі ніч, планета везе мене на собі крізь дні й ночі, ціла хата труситься від цього.

Ось мене несуть на марах, у віконце я бачу, як палахкотить дерев'яна сільська церковка, як з обгорілої дзвіниці падають потроху дзвони, падає великий дзвін, бевкає й гуде, падає менший за ним, дзеленькотить, осипаються малі дзвони.

Я прокидаюся й слухаю, в хаті регоче Адаменко, і я дізнаюсь, що це його антирелігійна робота. Він переконав парафіян на зборах, що треба розібрати по домівках усе церковне добро, бо, чого доброго, і німці можуть його реквізувати, а то й різні банди на церкву налетять, усе святе золото витрусять, молись потім на попові ворота! Ну й розібрали по домівках усе, що попало, не церква стала, а цирк релігії, забрали парафіяни навіть хорутви, та потім і почалися на селі розмови, кожному хотілося мати золоту

чашу чи там інший золотий посуд, словом, справа кінчилася тим, що церкву спалили, щоб покрити загальний гріх, щоб покрити ціле село.

Адаменко реготав собі на всю хату, і тільки я очунав, як ми вже мали роботу адаменківської вигадки, у нього наче біс сидів у голові, одчайний і гостроязичий біс.

Я варю ось сталь, а в мене на думці Адаменко, і ви мені скажете, що це дрібні випадки партизанського життя, але ж навкруги були німці, гетьманці, були вороги нашого класу, і ми стояли проти них, ми партизанили до останнього патрона. Наше життя ми несли, піднявши високо на руках, і це дуже важко — ходити такою стежкою, мало нас вернулося живих.

Ми билися всякими способами, і про один я вам розповім, про бабський наліт адаменківської вигадки.

Так от, у степовому селі був ярмарок, на чотири боки куріло, куріли степові розложисті шляхи тощо, торохкотіли тачанки, торохкотіли німецькі колоністські фургони, дзеленчали стальними тарілками вози степового краю. Різні тони, різні звуки, кожен хазяїн свого воза по голосу серед тисяч пізнає, отак ми з вами пізнаємо гудки наших заводів, отак паровозні машиністи пізнають свої гудки серед усіх гудків; була степова тиша на рівному, як дошка, таврійському безмежжі.

На всі голоси дзвонили стальні тарілки на осях, перегукувався скот з усіх кінців ярмарку, людський гомін тощо. Німці ото ходять поміж возів з перекладачами, купують скот на гетьманські гривні, що їх гетьман на машинці друкував. Грає німецький оркестр їхніх військових маршів і пісень, на вигоні німецький батальйон проходить муштру в залізних шапках, у повній викладці, майор їхній на коні пузо трусить, небо, як Чорне море, над головою.

На обрії з'являються запізнілі фургони, вони котяться з чотирьох шляхів, на фургонах дебели баби й дівчата, червоні молдавські хустки горять на сонці, фургони таборяться на ярмарку, зіскакують баби й кутаються в хустки. Адаменко такий високий, а на ньому спідниці зовсім по нормі і вишита сорочка вільно налізла на широчезні плечі, з паристої дівчини була одежа!

Бабська команда вештається між народом, селяни регочуть з таких бабів, а ми, встановивши кулемети на належних точках, поставили найкращих стрільців по садках і так

ударили з усіх боків, що за якийсь час німці здалися на нашу милість.

Битись доводилося кріпко, це вам не гетьманці, які од пострілу могли побігти. Німці билися по повній програмі, їм на початку й ніяково було тікати від бабських спідниць, а ми косили кулеметами, і це була партизанська тактика, замаскувавшись бабами, підійти на близьку відстань, діяти раптово й не дати розгорнутися для бою. Дехто й спідниці погубив, а Адаменко в дівочому вбранні увесь бій провів, намиста, коралів, дукатів було повно на його шиї, і він не скинув ні одного разка намиста, не загубив ні однісінького дуката. То було добро його дівчини, яка віддала усе святкове вбрання милому на перемогу, а може, й на смерть.

І про другий бій я вам розповім — адаменківської стратегії, коли ми вдвох з Адаменком оголосили на гетьманців червоний терор. Тоді ми залишилися сиротами, за нас загинули наші близькі — Адаменкова дівчина і моя покійна дружина. Знайшовся був серед нас такий, що видав їх гетьманцям, і я летів до наших місць Донбасу із загonom, забувши про небезпеку, я поспішав рятувати, була жажлива ніч степової бурі, на небі місяць літав з хмари в хмару, сухі блискавки сіклися в повітрі.

Мені хотілося зіскочити з коня й побігти ще дужче, та примчав я пізно, коло ставка, плямистого від нафти, я знайшов розстріляну дружину, а в хаті розгром і нищення. Дівчинка моя забігла десь у степ, і степ поглинув її. Сів я в хаті на підлогу й просидів до ранку, і зрозумів, що милості нікому не буде, прокляв я гетьманську Україну моїм горем, виліз на коня і не злазив із сідла, доки не знищили ми цю державу з її охоронцями-німцями.

А зрадник, що видав наших жінок, добре відчув, як помалу наближається до нього невідступна смерть. Потім і трапився той другий бій адаменківської вигадки, коли ми добре побилися й віддячили, повернули борги, і самими процентами з тої крові можна було втопити гетьмана з цілим його кодром старого російського генерала.

Може, кому з вас доводилося партизанити або хто в Червоній гвардії був, чи взагалі хто брав у свої руки владу на місцях, той, без сумніву, знає, які були того часу настрої. Ми думали, що саме в нашому місті крутиться центр революції, що на нас дивиться цілий світ і чекає від нас такого, що його й у казках не чувано, всесвітнього герой-

ства, революційного завзяття. А за нашим прикладом піде вся пролетарія, і ми не шкодували нічого в світі, перед нами сходила червона планета соціалізму, на нас падали її прожектори, ми йшли, наступаючи нашої меті на п'яти.

Ні в кого з нас не було більше одних штанів та подертої шинелі. Де ми проходили — там ставала Республіка Рад, і нас було зовсім мало, і патрони часом не стріляли, і донбасівська республіка стояла, як дитина незайманої краси. Важкі роки пройшли над нами, і приємно тепер варити чудову сталь і згадувати наших бійців, а то ніколи було й умитися, і ми вирішили з Адаменком вибити до ноги цілу сотню гетьманської варти у донбасівському низинному селі, поквитатися з паном гетьманом білогвардійської держави за наше невиплакане горе, на білий терор відповісти як слід, і так далі.

І ми їх застукали, сотню гайдамацького полку імені його світлості гетьмана Скоропадського. Ми довго йшли за ними, і не шелестіла трава під нашою ногою, мало було нас для бою чи для засідки, удень ми йшли, а вночі дивилися на зорі й захлиналися ненавиддю. Адаменко чекав слушної нагоди, бо для бою не кожна година годяща.

Візьміть метал, і ви скажете, що його не кожної хвилини випустиш із мартена, і ківш мусить бути на місці, і виливниці готові, а найголовніше — мусить зваритися сталь. Пустити ж людей у бій — відповідальна дуже річ, і коли, було, подаси знак до бою, то аж гориш увесь, і думки тисячами пролетять у голові.

Ми свого дочекалися в одному молдавському селі, там була велика школа, гетьманці стали в ній на ночівлю, а нам того й треба було. Ми вночі влаштували їм розваги, і ні один не вийшов звідти живим, ми познімали караули, підперли двері й почали кидати у вікна запалені віхті соломі, і нам знадвору видко було, як зривалися з підлоги вояки, і ми їх хрестили з гвинтівок. На підлозі не влежиш, коли на голову летить запалений віхоть, і ми б не морочилися так довго, коли б мали були якісь гранати.

Такий був другий бій адаменківської вигадки, а звичайних боїв траплялося дуже багато, і третя адаменківська вигадка була й останньою, та до неї пройшов цілий рік. Німеччина за цей час розпочала революцію, і їй стало розвиднятися в темній голові. Вся Європа горіла в революційних бурях, я залишив Адаменка у загоні за командира, загін став до лав

Червоної Армії, а сам я поїхав до чудесного міста Одеси, куди кликали мене товарищі-підпільники — боротися з іноземними окупантами та імперіалістичними акулами.

Ішов тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятий рік, повний порт стояв військових кораблів, всю Одесу поділено на зони, тут вам була іноземна, білогвардійська Гришина-Алмазова, а далі натискали пеглюрівські частини, і польські легіони строїли з себе французів. Офіцерські білі частини билися з українськими, у кожній зоні була контррозвідка, всі контррозвідки не забували нас і сонні, життя було революційне й піднесене, ми ходили всі по ниточці над смертю. Ще забув я сказати, що була в місті й бандитська армія Мишки Япончика, кільканадцять тисяч озброєних нальотчиків, їм було вигідно строїти з себе революціонерів, і вони влаштували скажені екси на вулицях Одеси, а розраховувались за екси ми, більшовики, і все, що траплялося в місті, клалося нам на карб.

Контррозвідки розривалися, шукаючи нас, і в такому перепльоті точилося наше партійне життя тодішньої Одеси, та ми не кидали діла, у нас склалася іноземна колегія, працювала підпільна друкарня у одного рибалки, батька мого товариша Половця. Ми знайшли дорогу на військові французькі кораблі, ви чули з газет про бунт на крейсері, одно слово, було зроблено шматочок роботи, не мені цим хвалитися і не вам про це слухати. Загибло чимало підпільних товаришів, а мені пощастило викрутитися, хоч не ховався я й не заривався з хоробрістю, у підпіллі головне — дисципліна й витримка, там твоє життя всім належить, і ти мусиш ризикувати рівно настільки, наскільки дозволить комітет.

Залишився я живий і пішов знову до свого загону, бо обрії раптом потемніли і чорні хмари насунулись на наш радянський берег, а простіше кажучи — почався наступ денікінських армій на Москву. Наші загони Червоної Армії відходили на північ, буржуазія в містах мало дзвонів не порозбивала з радості й молебнів, година була підходяща, і ми знали, що помилювання не буде, всю Росію повернуть генерали на царську в'язницю.

Я знайшов мого Адаменка на фронті, він командував красивим полком, і в його полку не було двох однаково зодягнених бійців. Зустріч наша була невесела, і довго ми думали, що нам робити, а потім порадилися де слід було, забрали з полку потрібних донбасівських людей та й пішли з Адамен-

ком до денікінців у тил, на наш курний і милий Донбас, на його балки й степи, і ми добре там походили!

Скільки вугілля ми не дали денікінським паровозам, заводам не дали лагодити машини й зброю, ми партизанили цілим Донбасом, і кожне селище нас годувало, кожен завод нас ховав, кожна шахта нас знала. Сонце донбасівське гріло, боїв було чимало, і нам ставили різні пастки, ловили по всіх кутках, і нарешті довелося їм зняти з фронту дроздовський офіцерський полк і кинути на нас, і тут трапився третій бій адаменківської вигадки.

Коли знаходиться у деяких хлопців невстояна кров, і їм хочеться писати різні оповідання про нашу Громадянську війну, і вони пишуть перами й олівцями, як навіжені, — вони бачать, як ми, голі й босі, женемо озброєні армії ворогів, як офіцерські полки кидають зброю і просять пардону тільки через те, що так хочеться молодому писунові. А нам, що куштували тієї водички, щемить серце, хочеться лаятись, нам досадно, бо таких ворогів не слава й побороти, нам же не з неба щастя летіло, ми його важко й трудно здобували, і офіцерські полки з однаю билися криваво і як годиться. І тим більша честь нашим бійцям, що вони били такого завзятого ворога, що вони перемогли таку силу ворогів.

Офіцерський дроздовський полк був у повній формі, там полковники були за взводних, а капітани й поручики билися, як прості солдати, і командував ними донський хорунжий, що за рік зробився генералом. Коли прислали на нас той полк, значить, ми добре їм дошкулили, і, потерпаючи перед таким ворогом, ми тішилися, що здібності наші відзначено, на нас вийшла краща ворожа частина.

Ми з Адаменком дві ночі сиділи в соляній шахті, радилися, сперечалися й вираховували, в Адаменка був гострий розум, план того бою цілком постав у його голові, я лише корегував і переводив на практичні рейки. Дроздовський полк тим часом мацав місцевість, до них ходила різна тамошня наволоч, з усіх кутків збиралися відомості, і наші люди ходили до них виказувати й плутати карти.

У їхньому штабі кипіла робота, вони спробували навіть загравати з робітництвом, це були не ті офіцери, що пиячили по тилах та спекулювали, та підривали їхній фронт, це був бойовий полк фанатиків монархізму, оскаженілі захисники капіталізму. Вони пиячили так, щоб цього не бачило населення, вони нищили наших товаришів таємно та

без галасу, вони удавали з себе овець, та були вовками, і по-своєму вмiли служити своєму чорному класовi. Нам довелося з ним стати вiч-на-вiч, з цим дроздовським офицерським полком, i дiло випало нам, признатись по правдi, дуже вiдповiдальне.

Ви знаєте донбасiвськi степи й степовi яруги, часом рiчечка протiкає в низьких берегах, в очеретах, в осоцi, i стоять велетнi металургiї, курять домни й коксовi печi, бiля шахт терикони, як пам'ятники про кiлькiсть людськoi працi пiд землею. Треба було вишукати серед цiєї тiсноти потрiбну долинку, по якiй би протiкала рiчка та були б очерети й iнша висока трава, до такого мiсця треба було пiдводити рiзними хитрощами денiкiнцiв, i там зiткнути їх з тим, iз чим ми їх зiткнули.

Це була вища партизанська вмiлисть, регулярна частина з цим, мабуть, не впорається, ми розбили наш загiн на двi половини, роз'їхалися на призначенi мiсця й почали робити галас. Дроздовцi теж розбилися надвое, i почався триденний бiй партизанськoi тактики. Правильно каже наука, що легко накреслити план, та важко виконати його, i каже, що перейти льодовий потiк по шию у водi i по гострих камiннях — трохи нагадує труднощi, якi постають у командира пiд час виконання плану.

Ми з Адаменком були коло наших окремих загонiв, ми умовилися зустрiтися у певний час i на певному мiсцi, ми три днi вiдступали з боем i пильнували того, щоб вiдступати туди, куди нам треба, а не туди, куди ворог пожене. План у нас був дуже нахабний, i вiн провалився б за iнших обставин.

Ми з Адаменком поволi зближалися й зближалися, дроздовцi йшли за кожним з нас, наші загони весь час меншали, ми розпускали свої бiйцiв — ви потiм побачите для чого. Швидко казка кажесться, та не швидко дiло робитьсiя, i одного прекрасного пiдвечiр'я ми з Адаменком та лiченi люди з наших загонiв зустрiлися в одному мiсцi, i то було не те мiсце, про яке ми вмовлялися, проте i його можна було використати. Була долинка, рiчка й очерети, i ви розумiєте, що з обох бокiв наступали дроздовцi, а нас була жменька помiж ними. Ми залишили кiлькох охотникiв на правдиву смерть, самi ж подалися очеретами вбiк i вчасно вискочили з мiшка, знайшли кiлометрiв за два наших хлопцiв i пiдмогу з найближчих шахт, стали чекати наслiдкiв.

Дроздовськi частини наступали одна на одну, i кожна думала, що натрапила на нашу бiльшу ватагу, а мої куле-

метники піддавали жару на обидва боки. Сутеніло, з обох боків розпочалася серйозна стрілянина, стрільці вони були добрі, клали одні одних наповал, була вечірня пора, сонце зайшло за куряву, і доки вони добрали, що самі з собою б'ються, ми підійшли з флангу й допомогли їхньому горю. А там настала ніч, і третій бій адаменківської вигадки скінчився, сам Адаменко дістав кулю в рота, вона пробила язика й вийшла десь коло потилиці. Я одвів його до знайомого лікаря в лікарню, а сам, глибоко зворушений, став ходити округ лікарні й чекати ранку та оббивати нагайкою листя на деревах.

І на ранок я пробрався до Адаменка, він був сам у фельдшерській кімнаті, і в ліжку не лежав. Я побачив, що він ходить по кімнаті з кутка в кутку, це був велетенський майбутніх днів і не дрібної породи, голова вся в білому, видно лише ніс та очі, і я затрепетав — які вони були червоні й страшні. На ліжку лежала дівоча сорочка й спідниця, коралі й намисто його небіжчиці, він побачив мене і ніби хотів заговорити простреленим язиком та махнув рукою, щось, мов сльоза, закрутилося й заблищало в його оці. «Нічого, ще наговоришся, — сказав йому я, — ми тобі телячого язика пришиємо», а в самого аж крутить у серці, не дуже веселі виходять мої жарти.

Він підійшов до стіни й став писати на ній пальцем жакливі слова про неминучу суку-смерть, яка його хоче задушити в ліжку, та він на ліжку не ляже, хай вона прийде до нього до стоячого, і різні прокльони. Я відповідав йому теж пальцем по стіні і вголос проказував свої написані слова, і про що ми говорили — вам не цікаво. Потім ми потисли один одному руки, і я вийшов перебалакати з лікарем, а коли повертав назад, почув постріл з моєї стукалки, і Адаменко стояв посеред кімнати, з грудей, як із чопа, біла кров, в очах у нього було порожньо, і він упав на підлогу.

І далі продовжуйте мітинг без мене, Федір Іванович глянув сюди раз і другий, іду вже, Федоре Івановичу, іду до мартена, і хай це буде останній раз, що я на роботі промову сказав. П'ять років стоїть наша держава, варитимемо сталь всіх сортів, любитимемо нашого Леніна, хай живе завзятий невідступний шлях до соціалізму, слава нашому Донбасові й вічна пам'ять загиблим бійцям!

ОПОВІДАННЯ

БАЙГОРОД

1

Вона, ваша молодість, довгая странниця: за степами, за вежами далекими «растѣкашеться мыслію по древу, сѣрымъ вълкомъ по земли, сизымъ орьломъ подѣ облакъ». Безнастанний юнацький гул, веселий і тривожний, тремтить, як папороть. Перші оази виростають у пустелях розуму. Думок струмені — чисті й прозорі, як гірний хрусталь, поять верблюдів і лицарів. Не чуєш кінця своєї сили, юначе.

Ех, молодосте буйна!..

Ось вони тут, перед нею, ці речі. Минула вже давно та весна, пройшло за весною літо й згоріло; і чимало інших літ виростало на тій землі, щоб пов'язати, квітло, щоб одквітнути, і жило, щоб ізгинути. Речі zostалися, їх обв'язала ниткою тремтяча рука, вони лежать сиротливо у темному кутку, зберігаючи на собі минулі дотики, а все прийдешнє переходить в минуле. Хіба кладе трохи жовтої затхлості на фотографічну картку дівчини та на граюру з «Дон Кіхота Ламанчського», де той стереже зброю на постоялім дворі, перед посвятою в лицарі, і не бачить, що зброя ця — сідла й ослячі шлеї. Недогарок воскової свічки надгризли трохи миші, шматок шовкового чорного прапора з рештками лозунга «хія — мать» — припав пилом, наче, залишивши на собі незрозумілі слова, не надіється ніколи піднятися в повітря. Ще старомодна жіноча рукавичка з невеличкої руки — відгонить контрдансами й ритурнелями.

Ми дізнаємося з історії, що прапор такий ще піднімався і маяв на сотні верст, як крило ворона. Його носив потім талановитий Махно. Його було окутано піснею, як туманом, «яблучко» ревла за ним у мідні груди, і від свисту сідали коні, поводячи гострими вухами. Але напису на ньому не було. Рука, що хотіла написати, звична була до

коня й нагана, і ручка ламалася в мозолявих пальцях. Ми дізнаємося, що прапор потім підняв високо Махно.

Шоста річ мало кого зацікавить. Звичайна пом'ята бинда з іржавими плямами. Ми знаємо, що іржі де взятися на бинді, — це кров, що змінила колір від давності.

Відчувати фарби життя — головне. Щоб не було воно стежкою в темному лісі, де віти придорожні б'ють по очах, де туман і пахуча гниль. Ставало б воно запашною долиною, що лежить широко й далеко від сходу й до заходу. Перед кінцем захочеш оглянути його — розгульне і солодке, зітхаючи оглянешся на свою молодість, і лежатиме вона перед тобою у всій красі.

2

Ми, байгородці, ніколи не любили тимчасової влади, себто всіх тих, що, зайшовши у гості, хотіли покласти на нас свої носилки і повісити на нашу вішалку шинелю і кобуру нагана. Ні, їм доводилось у нас спати в передній, не знаючи, хто їх збудить ранком. А згадуючи, що ми — місто величеньке, звише півсотні тисяч, легко поставити крапку: так, кожна така влада мала з нами клопіт.

Ми знаємо, що наше місто, розлігшись на річці головою до сходу, подібне до прекрасної дівчини, що потягається ранком на дівочій постелі, розметавши ковдру і затуляючи очі руками від світла. Непорядок у кімнаті, неприбрано, а дівчина не встає собі, засинає, підклавши руку під рожеву щоку. Так місто ранком завивається в пару з млинів, в дим і в тумани, що їх нажене вітер зі степу.

Дівчина, що про неї згадуватиметься далі, була з Байгорода. Коли захочете відшукати її, аби переконатися в тій правді — її вам оповідатимуть, ви згадайте тільки: дівчина живе в Байгороді, що ніжитья й зараз на обох боках ріки. Вона покаже вам усе, що залишилось, і усміхнеться до вас тепло, як колись, коли стояла в борні.

Може, ви думаєте, що дівчина носила рейтузи або з одрізаною косою віялася по місті, наче темний одірвіглова — не чоловік і не жінка, бо нащо жінці лізти в мужчини? Помиляєтесь, наша землячка ходила тихо, чорна коса одтягувала її голову трохи назад, і це надавало їй погордого вигляду. Вона знала, що краса дівчини в тім, що її відрізняє від іншого полу, і залишалася завжди павою, не

надіваючи воронячого пір'я. Її очі... але ми надто захопилися нашою героїнею. Продовжуватимемо про Байгород.

Події ще не розгорнулися до кінця. Наче чоловік замірився рукою на осине гніздо. Зараз ось вони вилетять гуртом — кілька тисяч відважних лицарів і смердів. Секундами лише виміряють час для повітряної атаки, що її ви враз чуєте в бойових фанфарах розлютованого гнізда. Не махайте вже руками, не рвіть на собі одежі в розпачі та печалі, не тікайте сліпо, б'ючися головою об придорожнє дерево — вам немає порятунку, ви кінчена людина. По-перше — небо замигтить нестерпним болем, наче сонце почне витрушувати на вас усі колючки, які тільки в нього є. Потемніє в очах несподівано, піт холодний пройме вас до ніг, затруситься ви і впадете на землю.

Можна порадити: йдучи на ос, майте під руками воду. Коли чоловіка жалять оси, він тікає до води і, залізши під неї, порпається руками в болоті, щоб його вода не виносила. Ми вагаємось: із чим порівняти це бажання води? Хіба що, коли вийти із Байгорода в степ і покружляти без води довгий, по-степовому довгий день, так, щоб віддавати в молитвах Богові усе життя за кружку води і — тоді ж у степу найти чудо. Серед широчезного, як у сні буває, яшмового степу ляже перед вами озерце. Наче налив хтось живого срібла на рівнину і от-от згорне його долонею геть, відкриє зелень і траву, і тільки здається вам, що тут було ніби озеро. Холодний, як сталь, струмок б'ється в жару і холод з-під землі, завмирає біля коріння верби, розливається по холодній воді озера, де на відбитковій синього степового неба хилитаються високі трави...

Яка насолода пити таку воду!

Зараз Маруся стоїть з ешелonom у Байгороді. Вона недавно приїхала і зараз поповнює щодня свої сили. Ніччю не одна гармошка переходить місто, простуючи до вокзалу, і тягне одну таку довгу ноту, що здається — край гармошці. Це вступ до «яблучка». А далі:

О-у-ї-ах, яблучко,
Да куда котішся?!
До Марусі в ешелон
Подрабататься!..

Завмирає одне «яблучко», починається друге — Маруся поповнює лави. Кажуть, що чорний прапор у неї з чистого шовку і називається: «Анархія — мати порядку».

Це Маруся замахнулася рукою на Байгород. Не рвіть на собі одежі з розпачу та печалі. Де та вода, що в неї можна заховатися від осиноного гнізда?

Зараз тихо й спокійно. Лише кине хтось іноді гранату за містом для проби. По дворах без перерви стріляють. Кулі летять над порожніми вулицями зі свистами і без свисту — наче хтось камінці пускає по залізному даху. Не бойові це постріли — так собі, це байгородці перевіряють порох у порохівницях. Нікому не дивно й не лячно, всі сплять спокійно.

Місто без влади. Пройдіть ви від вокзалу до Балки, від Балки до Ярмарочної площі і єврейського гробовища — наче пустелею ступатиме нога, у кожному дворі клацатиме затвор, і невидима мушка пройдесться по вас. А ви не бійтеся, коли свій.

Післязавтра все почнеться з сонцем і розгорнеться в героїчну картину. Без дороги, без прапора, ясним весняним ранком Байгород піде на ворога. Він немилосердно поливатиме свої затишні вулиці, падаючи від ран, і дивним мереживом висітиме над ним весняне небо.

Тяжко сказати про сили, що цим рухатимуть. Ми люди зацікавлені — самі ми тоді вихлюпували з себе кров на славу землю Байгорода. Тяжко назвати почуття, що є в нас до кожного каменя на землі нашого дитинства. Це не любов, ні. Ви пам'ятаєте про камінь, що йому викладали свої перші болі й радості? Ви ще не вміли ходити, ваші руки з одчаєм і надією обнімали землю й камінь. Він вивчив вас ходити, теплі боки підставляючи під ваші руки і приймаючи на себе дитячі сльози — радісні, печальні й солоні. Він, ваш навчитель терплячий і щирий — цей камінь вашого дитинства. Він дав вам найбільшого щастя в людським житті — ходити. Він навчив вас, знаючи, що ви підете від нього і пройдете в кінець своє життя. Ну, й як вам назвати це почуття до каменя на землі — до Байгорода?

Завтра буде добрий день. Марусин ешелон прокинеться рано і вмиється лапою, як поганий кіт. В салон-вагоні заворушиться занавіска, і сонний анархіст вигляне на перон. Потім хтось крикне хазяйським покриком. Теплушки відчиняться. Коліщатка дверей утворять дружний хор, і перон відразу наповниться сміливими братами-анархістами й бандитами. Вони всі зберуться до вагона, де роздаватимуть їжу. Вилаштуються, полаються, поборююкаються і поб'ються трохи солоними огірками. Так почнеться завтра день.

Маруся вийде трохи згодом. Наче вороняча зграя обсяде перон. Її джура — рябий і чубатий — крикне про «струнко». Маруся проходитьиме перон, і за нею півколом будуть сунути браття-розбійники.

Малого зросту, опецькувата, з великими зеленими очима — вона є взірець похітливої жінки. Мускулясті ноги її ось-ось наче розірвуть штани-галіфе. Френч, начеб і великий розміром, сидить, як гумовий. Від кожного кроку її груди тремтять. Де вона випаслась, така повнокровна самка?

Вона знає добре місто, бо стоїть у Байгороді тиждень. Щодня вона посилає одного чи другого свого помічника у місто по контрибуцію. Гуркотить по головній вулиці грузовик, зупиняється коло лавок і пекарень. Перелякані прикажчики винесуть все, що тільки є. Пекарні — хліб, ковбасні — шинку, масло і сир, мануфактурні — сукно і шовк, і інші — чоботи.

Навкруги стоїмо ми, байгородці, і дивимось мовчки. Нам досадно та боляче. Все це належить нам — ми його реквізували і записали в фонд Республіки. Маруся, прийшовши, дозволила торгувати, і ми бачимо тепер, як швидко розтікається на всі боки добро.

Десь за сотню кілометрів від нас б'ється золотий погон із червоним прапором. Ми терпляче чекаємо. Ми поїмо й годуємо всіх гінців з тої сторони, що привозять нам відгуки і печаль. Не можемо ми зараз дати Марусі по шапці — ще не час, не виповнився ще наш келих.

Завтра Маруся, кажемо, пройде перон, зайде до вокзалу і вийде на той бік його до автомобіля. Чотири цигани замруть біля двох кулеметів, ледве вона вийде. Сяде в авто, за нею наб'ється туди ціла банда. Наче гора людей іде. Авто помчить до заводу, де збирається цвіт Байгорода.

Зайва річ підкреслювати склад справжніх байгородців. Це, звичайно, робітники, люди околиць і гетто. Вони люблять своє місто, річку і заводи; прив'язані на все життя до нього, вони знають його, як свої мозолі. В той час, як буржуазія відкупатиметься від Марусі грішми, вони зберуться на товариську розмову.

Величезні корпуси заводу мовчать, і не чути життя в них. Як же боляче стояти й гладити холодну машину-матір! Або заглядати в закутки, приміряти гарячим розумом усе, з біллю опускати руки — несила! Хоч би одна трансмісія раптом закрутилась та погнала паси. Та ба!

Автомобіль під'їде в розгарі балачок. Стане коло воріт і зареве сиреною. Маруся ввійде до двору і підніметься східцями до зали (колишня їдальня) і, залишивши своїх анархістів коло дверей, сама зайде досередини.

Одразу почнеться гамір і крик. Усі повскакують із місць. Стиснуть кулаки. А Маруся піде крізь усю залу до столу президії, стане збоку мовчки і мовчки також — вийме з-за пояса два нагани. Покладе їх на стіл перед двотисячним натовпом. Все вщухне.

Потім хтось один вискоче на стілець. Закричить похололиво, зблідши до краю. Цей крик підхоплять інші. Ще інші. Вся зала крикне:

— Геть бандитів! До стінки Марусю!

Закусить собі губу Маруся. Заграють зелені очі. І стоятиме вона мовчки — смілива жінка.

Байгородці, далі мені сором оповідати. Залишити ж так і не розповісти, тоді буде незрозумілим наше геройство потім. Ми червоніємо, коли нам доводиться згадувати, як ми тікали тоді з зали. Наберімося ж твердості, бо я не можу не оповісти.

Маруся виклично дивитиметься на всіх. Вона стоятиме непохитно, чекаючи можливості — справдити свої вчинки. Вона чекатиме довго. Потім вона схопить обидва нагани і почне стріляти поверх натовпу, поверх натовпу. Щось приказуватиме і зовсім аж заплющить очі.

За ці дві хвилини зала стане порожньою. Ой, як соромно буде нам потім! Ми винесемо всі вікна і вирвемо з корінням двері, ми ревтимемо, як череда.

Анархісти влетять досередини з гранатами. Побачивши свого командира живою, вони майже винесуть її на руках до автомобіля. Автомобіль рушить знову на вокзал.

Не встигне він проїхати усіх заводських будівель, як з вікна вигляне голова байгородця. Цей останній простягне руку, і один із п'яти пострілів влучить Марусю в руку. Шофер пустить швидше машину, а рябий джура, стріляючи з лівої руки назад, правою хотітиме дістати щось із кармана Марусиною френча — зав'язати руку. Але він знайде там лише жіночу старомодну рукавичку, що її не могла викинути жінка-командир. Рукавичка полетить на брук.

Пізно ввечері Марусин панцирник разів зо два проїдеться по головній вулиці Байгорода, стріляючи на обид-

ва боки з кулеметів по вікнах. Потім і він заховається на вокзалі. Напружено йтиме ніч.

Всі ці події відбудуться лише завтра.

3

«...Рыцарь даль волю своему коню идти, куда ему хотѣлось, надѣясь, что приключенія сами встрѣчатся будутъ».

М. Серванть
«Донь-Кишотъ Ламанхскій»

Сьогодні вечір. Тепло блимання весняних зір. Розпустіть скоріше свої бруньки, дерева. Наливаються вони у вас молоком і медом, незрівнянними пахощами. Ударте в литаври, гуси, перелітаючи ніч над Байгородом. Ну, допоможіть же їй завітати — весні.

Стань на варті коло Байгорода, місяце: розлігся він зручно, на річці. Ага-ав! — як брешуть десь собаки. Жаби почали лаятись. Їхні голоси не перестають заплітатись у вінки, битися об воду і дзвінко стогнати. Наче ніч не може жити без цих звуків. Вони частина ночі; і місяць, що пливе в хмарах, як чудна дірка в синій гаптованій плахті неба.

Пара ходить по воді. З неї формуються дивні примари. І доки роса впаде на холодну ще весняну землю, місяцеві набридне ховатися й випливати.

— Вона якась чудна жінка. Її очі блимають, як на небі світила, і дивиться вона завше крізь віі. Щосуботи йде до церкви і, поставивши свічку, жадібно тулиться до одежі божих матерів. Сухі гарячі губи наче хочуть щось ізнайти. А дома в неї горить невгасима лампадка, пахне воском і оливою. Сухі трави, чорнобривці й мак, освячений на Спаса, — дарують хаті степові пахощі. Дивно, й чудно це мені.

Так говорить молодий юнак, блукаючи байгородськими вулицями. Весняні подихи густіють, як молоко. Могутні груди матері-землі не в силі тримати його в собі і точать на трави, що вийшли і виходять весною.

— Хай би вона була старою бабою, а то лише дев'ятнадцять літ цвіли їй квіти. Рік лише ходить заміжньою, доглядаючи чоловікову дитину, а тепер ось третій місяць його не бачить.

Юнак зупинився.

Вона вийшла заміж наче через жалість: залишився чоловік сам, дитина на руках і контужений у голову. А вона дурною жіночою любов'ю цією занастила свій день.

Поле, моє поле! Місто моє. Ти найпрекрасна в світі дівчина. Ти лежиш на затишних берегах. Бажання стискують моє серце. Твої ноги пахнуть травою, і, впавши на твої груди, я відчуваю найбільшу насолоду в світі. Хай хмурять чола одвічні скептики — вони не здібні до життєвих пристрастей, і зайва склянка вина молодості згіркне і зав'яне, дійшовши до їхнього шлунка. Синіми ралами оре ніч, падають у воду високі зорі, падають всю ніч і не можуть долетіти.

Життя — є молодість, труд і любов. Дайте мені посмакувати цих напоїв. Молодість, як дивовижний рубін, мусить горіти на серці. Все життя чоловік лише шліфує грані своєї молодості. На заході днів він засяє нестерпучим блиском. І погасне. Бо другої молодості немає в світі.

Труд, як матерня рука, веде нас по стежці. Він є вірним другом молодості. Він ніколи не зраджує. У радісній знеможі — він пахтить, як дорога. Він отрує серце морською водою далеких обр'їв. Труд у печалі — заспокоює голову холодним вітерцем. Холодно, тихо, пахне туманом, і печаль летить, не в силі стати проти двох друзів — труда й молодості.

Любов, відчуваю я її, як дорогу, теплу долоню на голові. Вона перебирає моє волосся, лоскоче мене за вухом, ніби я якийсь мале. Вона — щось таке, що підносить чоловіка вгору, і замирає в нього дух, і мить він думає про вічність. Вона знає такі таємниці, що від них розривається серце, як стигла слива, надвоє. Скільки людей співало їй. А вона, пишна, сходить, сонцем іде на небо, світить, б'є в очі, як у глибокий колодязь пустелі. І молодість дзвенить, як ранковий вітер над безконечними полями...

Думки ці не виходять з голови юнака. Довгі вулиці байгородських околиць тихо сплять. Яка наївна ти, молодосте!

Над містом стояла ніч. Ніччю все здається чужим і примарним. Давній табір купи людей — спочиває місто — руйній культури і людської єдності. Що зібрало ці всі будинки до купи? Хто порадив першого мандрівника осісти тут, одгородити себе від цілого світу і жити для себе? Тільки степ без краю — кордон, небо просторе — закон і свята святих — труд, що запліднює землю. Де кінь ямку копи — том вибив, де хазяйська кров на чорнозем падала, де ха-

зайські нащадки зброю кинули — росте зараз трава, коло- ситься жито, і перепел по ночах закликає самку.

Може, з'єднали їх гульня та бражництво? Може, при- йшлий Тімур побоявся сюди йти через ріку і через це — місце на ріці запахло першим димом людської оселі? Вони сіли на землю, не думаючи про неї, торгували, воювали, кува- ли коні своїм синам і збирали в собі цінності людського ро- зуму. Це були перші мешканці над рікою, А потім вигідний шлях по ріці, міцні стіни, що захищали від хижаків, близь- кість «начальства», збіг капіталів, винахід машин. Тисячі ро- ків проходили з одного людського віку в другий, покоління за поколінням змінювали місто, і тепер ось воно яке на ріці.

Люди міста знають вагу і значення праці. Безугодно з дня на день віддають вони їй сили. Наче, здається, припини вони працювати — одразу стане земля, розпадуться на порох бу- динки, і перший друг виширить звірячі зуби. Безугодно пра- ця з дня на день. Цим місто й відзначається від села. Село інакше думає про це. Воно не має культури великих селищ. Машина ще не вплинула на нього організованістю і єдністю. Земля, як ненажерлива істота, забирає всі сили. Каторжний неймовірний труд на землі! Він привчає до хижачтва і чужо- любства. Гаряча пора літа відійде, сідає на коня хазяїн зем- лі — їхати погуляти і пошукати слабшого.

Далі буде показано анархістські легіони і чорний пра- пор, що впаде на брук. Організоване місто переможе всіх. Єдність і дисципліна подолають. Ревтиме від дзвонів пові- тря над берегами ріки.

4

Вогники ходять по Байгороду. Поламані тіні метушаться по стінах будинків. Прослідкуємо за ними. У місті тьма. Вог- ники ходять групами, хвилюються, зникають, знову світять. Ми так що й забули, що сьогодні четвер перед Великоднем.

Наш герой іде собі й іде. Його ім'я звичайне і аж надто просте. У Сервантеса воно звучить добре. Але герой наш іще юнак зовсім. Він не може бути мудрим лицарем Ламан- чі і підняти на своєму щиті ім'я Дон Кіхота. Він юнак, з якого, може, ще виросте лицар. Тому ми робимо його лише небожем славного ламанчця і даємо йому перше ім'я дядь- ка — Кіхана. А може, це буде до деякої міри й присвятою. Кому ми присвячуємо героя.

Починаючи з цього місця, ми розкрили свої наміри. Тобі дивно, читачу? Ти морщиш чоло? Невже — скажеш ти — є це тепер? Залишивши суху матерію передмов і пояснень, ми тепер аж починаємо оповідати. Коли десь далі треба буде згадати пахи і безконечні степи Байгорода, нічні симфонії та сюїти, жаб'ячі скрипки та гобої, любов байгородських істориків до свого міста — звертайся до перших цих розділів. Ми викидаємо прапор Ламанчі.

Отже, в дорогу!

5

— Тихий Вітре, — сказав сам собі Кіхана, повторюючи ім'я, що дала йому Ліза, — як ти гадаєш, Тихий Вітре?

Запитання показувало задуму. Кіхана ходив вулицями міста в задумі. До кого адресував він останню фразу?

— Чи будеш ти моєю жінкою? Чи матиму я сили тебе взяти?

Безперечно, це торкалося Лізи. Про неї одну думає зараз Кіхана, ходячи вже скільки годин по місті. Він почуває якусь незручність — ходити вночі та думати. Але герої книжок, що він їх перечитав, лише так і робили. Чому він мусив бути кращим за них? Упертість, упертість, упертість, коли він хоч трохи поважає себе!

Зрідка окремі фрази він вимовляв голосно, інші — мурив крізь зуби і жестикулював. Без жодних труднощів можна викласти його думки. Тим більше, що читач навряд чи повірить у таку можливість.

Північ під Страсну п'ятницю тільки що надійшла. Ледве коливав її вітер. Дзвони зрідка бовкали похмуро й у жалобі. Наче поломені всіх свічок збиралися разом догори і там в одну маленьку мить набували звукових властивостей, звучали і текли.

Кіханині кроки то були самі, то до їх долучалася хода людей, що несли свічки з церкви додому. Різнобарвні ліхтарики чудними плямами точили світло. Обличчя людей, знизу освітлені, — здавалися кроткими і добрими. В такім світлі, такою ніччю — Кіхана обміркував питання дружби і любові.

«Дружба, — думав він, — є вища за все на світі. Її треба шукати й шукати. Її треба випробувати сто разів». Коли Ліза запропонувала йому дружбу, він прийняв це як немичуче зло. Зараз же почав іспита — захворів. Лежав два дні,

обмотавши себе компресами і стогнучи без звуку, як це роблять мужчини. Ліза прийшла першого ж дня. Вона вказала силу уваги до його хвороби, сиділа коло нього і веселим голосом щебетала про місто, вулиці, траву, що ледве виходила з землі. Її розмова лунала бадьоро в кімнаті.

— Приходь погуляти, Лізо. Увечері я сьогодні вільний, — передав він їй одного разу. Ліза прийшла в новенькій капелюсі, від неї пахло разом молодістю й зрілістю. Жіноча зрілість завжди приваблює. Вона, як стиглий плід, здається витонченою й пахучою. Жовтаві відблиски, золоті переливи почуваються в червоних фарбах закінченого росту: сизий налив плоду стоїть під тонкою шкіркою, що не має жодної зморшки.

Ліза принесла з собою свіжість і пахучість. Вона покружляла по кімнаті, почувавши, що Кіхана не зводить з неї очей, заглянула в люстерко і розповіла про дитину свого мужа. Її вона любила. Кіхана думав, що не може бути дружби між ними довго, що інше почуття неминуче прийде — на горе чи на радість. Надворі день хтось завісив синьою шторою: вечір.

На лавці Кіхана сів не близько і не взяв її руки. Лізу це здивувало. Вона присунулася до Кіхани, торкнула його руку і сказала:

— Тихий Вітре, що ви носа повісили?

Після цього вона навіть висловила намір поскубти його за вуха. Дружба кінчалася. Кіхана й сам не знав, як зустрілися їх очі. Тоді ж вони витерли губи, наче після поцілунку, і обоє разом почервоніли.

Вогники свічок ходили по місту. Кіхана між ними. Зустрівши чоловіка, він машинально звертав йому з дороги. Другий раз звернув, десятий. Далі почав не звертати нікому з дороги. Цим він хотів гартувати свій характер. Йому почали звертати або, зачепивши його плечем, просили вибачання. Він приймав на себе всі стусани, але йшов просто. Настрій був чудовий: такий він буде і в житті.

Нараз Кіхана пішов швидше. Він почув голос. Дві жіночих фігури несли свічки, вогники припадали до самого воску, майже погасали, знову піднімалися і коливалися, як живі. Світло сліпило очі жінкам, вони йшли наче самі серед безлюдного поля, несли вогонь, що запалив його для всіх неврастенічний піп, несли з вогнем свої думки і розмовляли.

— Я не знаю, — сказала молодша, продовжуючи розмову, — чи всі вони однакові?

— Не всі. Є сильні... мужчини... знають... після однієї ночі... батьком дитини, — почув Кіхана розірвану відповідь старшої. Вона трохи мимрила, говорила тихо, та й вітер задував їй свічку, вона свічку обгортала й говорила, і через це не все можна було почути. Зате молодша говорила досить голосно.

— Я йшла, як на ешафот. Мені було млюсно до краю. Якесь дивовижне почуття відчувала я в легенях, наче не стане мені повітря. Мене нудило. Я знала, що це мусить сьогодні прийти. Мабуть, я згадала всіх жінок свого роду від матері Єви. Я відчула, як вони носили дітей в собі по гарячих пісках пустелі, по суші й по морю. Сьогодні, сьогодні! — все наче стогнало в мені. Коліна мої були холодні, страх напав на мене, і стегнами моїх ніг проходили мурашки. Але я й жагуче чекала. Я випила вина, щоб у мене не тремтіли губи. Він був такий добрий, як мій батько. Він цілував мене. І з тієї пори...

Жінка засміялась істерично й важко:

— ...З тієї пори я ходжу з нерозплетеною дівочою косою! Рік, подумайте, рік! Я вам сказала, але ви запевнили, що такий мій хрест. Я не можу...

Одну свічку задув вітер.

— ...О, коли б мені сильний юнак! Я чекаю його всі дні. Коли він прийде, я йому...

— Доброго вечора! — перебив Кіхана. «Чудно. Нічого не розумію», — сказав сам собі. Він упізнав Лізу.

6

Вя не бачили ще героїні, але вже знаєте її. До цього розділу вона незримо стояла в центрі всього. Вона звучала, як лейтмотив. Для неї малювалось тло з фарб, звуків і пахів. До сих пір вона була лише маревом. Вона знаходилась поза нашою увагою, як і ті вітряки та отари овець, що їх прийме Кіхана за лицарське військо.

Ліза має в нас свій музичний супровід. Це — кілька нот, мотивів, що весь час настирливо звучать в її життєвій арії. Її мотив тривожний. Бринить, бринить. Стріла з дзаангом, шелестом простує в тіло. Вихор зривається на верхах дерев, шуррр! — засвистить усе листя. Отара десь далеко тікає з гір

у долину. Здалеку, здалеку. Мовчки мчить сонце в хмарах, і дивно, що від нього немає звуку. Гобой заведе зворушливий речитатив. Флейта простягне тонке павутиння. Баритонна труба проглаголе бучний гімн. Тривога! Тривога!

Ми вже розповіли, що робитимуть сьогодні, в п'ятницю, Маруся і її анархісти. Ми розповіли, як реагуватиме Байгород на сміливість і нахабство. Маруся, Байгород, анархісти, п'ять пострілів і грузовик з кулеметами — ітиме все сьогодні само по собі. День п'ятницю ми відводимо для Лізи й Кіхани. Їх буде наче відірвано від усього міста. Вони не їстимуть цілий день. Нам хочеться відсвяткувати найважливішу подію юності як слід. Ми їй присвячуємо цей розділ.

Ліза заходить одна й задумлива. Тихо похитується під божницею лампада. Мати — всевічна матір, що пізнала любов на темній сухій вулиці Назарета, пізнала першу любов від Бога, самі глибокі її таїни, мати розумна й всезнаюча дивиться з ікони. Дитинча горнеться до її плеча, а вогник лампадки, тихо похитуючись, освітлює йому рожеве вухо. Мале осяя впало на дорозі, пекучий сироко пустелі починає дмухати і сипати піском, тьма збирається покрити землю. Лише, як чудесна мара і святість, бликає й коливається скрізь вогник лампади.

Ліза несе в собі щось і боїться його розхлюпати. Її щокі спалахують, як мак, потім бліднуть, погасаючи, холонучи, і кров наче виходить з ланіт і тече вся до серця. Воно б'ється, як дихання бджоли. Чудний видиться Лізі привид. Він нагадує мужчину. Глибокий шрам перетинає йому чоло. Починається десь з волосся і страшним півмісяцем сяє поверх очей, блакитних, як квіти Петрового батоба. Мужчина пливе й хитається. Крізь нього світить лампада. Він простягає руку: «Я не винний, Лізо. Така страшна рана». Проводить рукою по чолі, і чудиться, наче зараз услід за пальцями на шрамі мусить виступити червоний, густий жак. «Лізо, бідна Лізо!» Коливається привид.

Ліза важко дихає. З її губ зривається цвілий аромат трави і засушеної юності біль. Вони не залишали Лізи. Жіночка зрілість була як стиглий плід. Його зірвати простягалась рука.

Слідом за Лізою заходить Кіхана. Весняне сонце, що заглядає в вікно, манить його. Душно в оцій кімнаті, чудно і пахне сухою травою, оливою й іконами. Хочеться розстебнути комір сорочки, підійти до вікна і набрати повні

груди повітря з вулиці... Він так це й робить. Навіть крізь шибки відчуває полегшення: кисень бадьорить його.

А на вулиці йде день, і весна, як невтомний маляр, вибирає місця для зеленої фарби. Дзвенить і дрижить повітря на вулиці. В таке повітря коли потрапляє людина, вона починає тремтіти в унісон. Величезний резонатор — він такий блакитний угорі — відчуває людина для кращих, бадьорих своїх ритмів. Переходять вулицю міщани. Вони послішають на базар по звичці, бо там давно вже ніякої комерції немає, стоять лише недоступні вози, і хазяйка, закутана хусткою, ніби в неї зуби вічно болять, відшукує свою ціну десь на небі в астрономічній плутанині. Міщани розмовляють, плигаючи з одного сухого місця на друге. На лавці сидить педагог, у нього болить шия, до школи вже давно ніхто не ходить, грошей йому не дають, він сидить понуро, куняє, і весна йому не горить усіма фарбами. Пробігає байгородець — він, очевидно, кудись уже запізнився. У нього завод давно вже став, набої, що точив він для війни і розточував на цьому заводі, — лежать штабелями, іржа падає на них і трава, трава...

Кіхана відчув за своєю спиною легкий рух. Ліза підійшла і почала мовчки дивитися на вулицю. Рука її тихо лягла йому на плече. Так стояли вони і дивилися на весну.

— Який чудний кіт — он крадеться до горобця.

— Заспаний увесь.

— Йому не пощастить упіймати його.

Дійсно — педагог зігнав птицю. Автомобільний гудок донісся з вулиці.

— З вокзалу?

— Напевно.

Скажено розкидаючи болото і весняну воду, пройшов автомобіль. Зброї там було досить, наче хто накидав людей у склеп зброї. Пропливла усмішка Марусі, що саме щось розповідала рябому анархістові, ближчому її помічникові. Чоловік цей любив ремінь. На ньому було його досить. Шум потроху завмер вдалині.

До кімнати заглянуло сонце, що було сховалося за хмару. Як на картині веселого бородатого Ван-Дейка, засвітилася вся кімната. Речі стали міцними, і кожна з речей упевнено займала місце — двомірність зникла, і третій вимір заніс сюди сонячний промінь. Стояло і ліжко, стіл перед ним і м'яка канапа, скриня дерев'яна і рядно на ній. Весняна тривога почувалася і в кімнаті — наче хтось вийшов

з неї швидко, позрушував із місць стільці й меблю, поспішав, бо надворі — весна, і зараз повернеться назад, з повітрям у легенях і з веселою піснею на устах. До кімнати жодні звуки дому не доходили. Дитина пішла з бабою до міста, і порожній дім стояв і мовчав. Звуки вулиці доходили ледве чутним плесканням: іржав десь кінь.

— Ти ось притулила голову до мого плеча, сидиш і не воружишся, тяжко замислилась. Тобі трохи не подобається, що я так розсудливо починаю говорити. Двоє людей є в мені, і що робить один, то другий скептично оцінює. Такий мій характер, така моя середина, і я не раз обливав слізьми свої руки, схиливши голову на них, не в силі хоч раз цього позбутися. Я ридав гірко, наче мене образила найдорожча мені людина, схлипував і скавучав, а моя друга половина і тут не залишала мене. Їй було смішно. Я хотів хоч раз залишитись на самоті і навикидати таких фортелів, щоб небу жарко стало і дим би пішов коромислом. Я хотів без свідків поговорити з собою, прислухатись до своїх атавізмів, як бризять вони в мені, далекі-далекі, як спомин про пах або про завмираючий, ледве чутний звук.

Кіхана подивився Лізі просто в вічі. Її очі розкрилися, як ранок, коли ніч підійме чорні вії.

— Зараз я не маю свідка. Він залишився десь за дверима і, коли я вийду, — буде впізнавати по мені, що зі мною було і що я говорив без нього. Буде у нього засоромлений вигляд. Вперше він випустив мене з рук і почуває, що й не востанне. Безмежну мою радість ти не можеш збагнути. Я зараз сам. Мені здається, що ти є єдина зараз жінка в цілому світі. Що ради тебе будувалося й руйнувалося все. Ради тебе винайдено вогонь і записано незміримі числа думок і досвідів людства. Бо ти не могла продовжувати рід людський, не знаючи, що буде з твоїми дітьми. Життя без тебе стало би, його хитання слабшали б усе й слабшали, і покій, не зрівняний ні з чим вічний покій, запанував би над землями й водами. Любов до життя не вставала б, як зелений оаз пустелі, ми не трималися б за нього останнім своїм нервом, а, віддавши себе смерті, тихо текли б на її вічних водах...

Дивний екстаз коливався в кімнаті. Не збагнути нікому ані вітровинних терпкостей весни, ані народжування вібруючого голосу. В такі хвилини ми мусимо бути першокласними акторами і, поклавшись раз на волю своїх почуттів, забути про розум, забути про час, про правильність люд-

ської мови і почувати, як актор, перед собою повну залу і сліпучі вогні рампи.

Ми раніш не знали цього і вважали, що байгородець справжній не повинен відчувати так, він мусить одразу ставити питання руба, відігнати від себе шкідливі прима-ри и прийняти насолоду віковичним засобом, хижою радістю тіла. Тепер ми стоїмо далі від тих подій, минуле проходить і проходить, хвилюючи наш розум непомітними дотиками, ми визнаємо свою помилку і, пригадуючи ледве помітні деталі, відновлюємо тодішні подихи днів. Тепер ми набрали води в вуха, вивчаючись плавати, і знаємо всю шкідливість і фальш спрощених емоцій.

— Я кажу це для того, — продовжував Кіхана, — щоб усвідомити свою любов до життя. Я не хочу ненавидіти смерть — вона спокій після шумної, натруженої дороги, а як можна ненавидіти спокій і відпочинок із краплями солоного поту на чолі?

Кіхана замислився, а вібруючий тон голосу все стояв і не погасав.

— Відколи я тебе побачив — я почав свідомо любити життя. До цієї пори воно мчало повз мене, шуміло на всі голоси, і я не міг його розглянути. Якісь крила черкали мене по обличчі, хтось смородом дихав на мене, часом смертельний аромат зупиняв серце, і здавалося, що ноги не стоять уже на землі, а десь мимо несеться свист і далина. Тепер я бачу життя. Я не можу тобі висловити, яке воно велике. Поля стоять без колосу, трави плачуть без голосу, обрії потопають у вишневих загравах, дзвін страшний і мовчазний б'є невпинно, не переставаючи, уперто, зворушливо. І заводи зупинили свою кров, викинули людей на вулиці, на дороги, і течуть люди у всі кінці, як потоп. А серце знає, що це мине, труд знову відродить лице землі, і наші нащадки, перелистуючи жовті, струхнявілі сторінки історії, скажуть тільки: «Вони були велетні!»...

— Загримить знову, — Кіхана підвівся, — життя! Його ніхто не переможе, і теперішні наші дні недосяжною романтикою сліпитимуть прийдешніх...

З вулиці, що її заливало сонце, почувся постріл. Другий, третій, четвертий. П'ятий. Тиша. У кімнаті висіла пауза, як добре натягнена струна.

Пауза. Коливається вогник лампади. Рівно дише Ліза, часом із силою видихаючи. Кіхана мовчки сміється. Устає

з канапи, де він сидів, виходить до сусідньої кімнати, чути, як він б'є когось, потім обережно заходить знову, запирає двері і сідає на скриню біля Лізи. Він голосно починає сміятися, як навіжений, потім, нахилившись до вуха сусідки, шепоче: «Ну, й дурень же я! Треба було одразу за дверима дивитись, а то я заговорився, а мій свідок у двері. Тепер він і дорогу сюди забуде». Кіхана продовжує сміятись.

А тим часом далеко крикнув гудок автомобіля. Загерго-тів мотор, і сині пасма диму (автомобіль ішов під гору) пройшли повз вікна. В диму були ті ж анархісти, і вони розмахували револьверами, як пензлями.

— Хай йому чорт, — каже Кіхана, — отак і поговорити не дадуть.

І він знов починає без причини сміятись. Нащо дано людині таку розкіш — сміх, коли вона не плекає цього ручаю юності, як цілющий еліксир? Скрізь і завше треба сміятися. На вулицях Байгорода, в дивовижних степах навкруги — сміх мусить розсипатися, як плескіт і іржання молодого лошака. «Гей, стороніться ви, чиї губи щільно стулені, ви не знаєте веселої одвертої душі, що йде повз вас», — казало це іржання.

— Я тебе люблю, Лізо, — ледве вимовляє Кіхана крізь сміх, — мое лігво в темному лісі, в просторій печері, укри-то хвоею й свіжим листям. Пара йде з шойно облупленого звіра. Тебе чекає царська вечеря і твій муж. Я півночі ви-кликатиму грізного живого бога, і коли він з'явиться в моїх руках на жертovníку — червоний веселий вогонь, я принесу жертву йому — сухого суччя. Тепло піде по печері. Малий кажан, що повісився був у темному кутку, зірветься і вилетить темною тінню — щаслива ознака. Ко-марі не переступлять нашого порога, і сміятиметься на всю діброву якийсь невгамовний птах.

Сміх лунав уже такий, що сміялася вся кімната. Ліза завмерла і не ворушилась, не зводячи очей з Кіхани.

— О-го-го-го! Мені аж соромно почувати себе таким повним. Я й віддав би комусь частину моєї радості, та бо-юсь, що та людина може пропасти від сміху.

Потроху весняне сонце помутніло і не так нахабно за-глядало в вікно. Лампадний вогник, що одразу почав був дуже реагувати на Кіханин сміх, зменшував хитання і ще більше витягся утору. Причина, що порушила була його спокій, поступово зійшла нанівець.

Обоє не рухались. Кожний почував, як колотиться його серце, і думав, що він чує серце свого візаві. Ліза хруснула пальцями і вся витяглась, наче молода стеблина. Її обличчя, сухорляве й матове, прикрашували чудного кольору очі та такі величезні вії, що здавалося, ніби й не вії то, а віти якогось соснового дерева. Очі були чудні. Удень їхній колір зеленавий і наближався до відтінків неглибокої морської води. Надвечір колір переходив до блакитного, як південне повітря, воно наче висить блакитним молоком над мовчазними горами. Вночі, при світлі, очі ставали сірими й прозорими, і завше глибоко на їхньому дні лежало по краплі янтарного меду. Ці дані вичерпують наше бажання показувати Лізу далі. Хто може мати сумнів, що весь її вигляд міг не гармонувати з її люстерком душі — очами, і не бути достойним гордоців рідного Байгорода?

Ліза хотіла відповідати. Вона ще промовчала, збираючись із силами й словами.

— Тихий Вітре, — почала вона так тихо, що він лише по губах розібрав ці слова, — я не знаю, чи я люблю тебе, Тихий Вітре.

7

П'ятниця кінчалася. Рожевий віник здійснював на заході таку куряву, що жалко було дивитись, як збігаються, купчаться, товпляться там хмари, міняючи фарби, форми і свою подібність. Наче змітає хтось із неба невидані хмари — рожеві, малинові, зелені — і все несеться в мовчазному неймовірному хаосі.

Кіхана, що його ранішню розмову було без жалю перервано, знову на самоті. Хлопці з передмістя, одержавши від нього гвинтівку, пішли нею милуватися. Вони здивували спочатку Кіхану й Лізу і ніяк не могли зрозуміти, чому перший був такий лютий на них. Розповівши з запалом Кіхані про Марусю на мітингу і про п'ять пострілів, що ними привітав її Байгород, вони потягли за собою Кіхану. Довго торгувалися, яку гвинтівку позичити, і змовилися на французькій трьохзарядці з довгим гострим багнетом в металевих піхвах. Кіхана ж про всякий випадок вимастив і свого карабіна, наготував патронів і вийшов пройтися. Дома йому не сиділося, коли навкруги гув, як ройовий вулик, Байгород.

На диво порожні вулиці. Тиша облягла місто, таке го-мінке й шипуче. Потроху тарабаняють по церквах, наче ка-латалки, малі дзвони. Завтра страсна субота, і під цей день дзвони й мелодії Великого посту виснажуються, кволюють і ледве рухають крильцями звуків. Іноді, як акцент, б'є велика мідь і тече, роздуваючись, як великий пузир.

8

Вечоре, вечоре, де ти барився? Чом хмара тебе на Бай-город не пригнала, щоб не блукав ти степами й яругами? Ти ось заходиш мовчазний і непривітний, розвішуєш чор-ні полотна на весняне небо. Тягнеш із землі хліб і трави — хай ростуть вони! Щільно запираєш будинки й вікна. Ви-ганяєш псів з належаних місць на вулицю. Забрешуть вони одчайдушно і замовкнуть. Знову розіллються переливами по різних закутках. І тоді вийде знатник — сон. Вечоре, вечоре, ти вже прийшов?

9

Ліза не любить Кіхани. Він переконався. Вся довга іс-торія, що її розповіла вона, лише ілюструвала факт. Серце її не може жити без блакитних очей. Її любов до чоловіка така неземна, вона кохає його безмірно і не може без ньо-го жити. Так, вона помітила, що почуття, яке викликає в неї Кіхана, цілком протилежне цій любові. Воно грішне — це почуття. Його треба гнати від себе геть.

Її голос сухий і фанатичний. Вони сиділи того ж дня. Було тихо. Лише потріскував гніт свічки, що горіла одино-ко на столі.

Те, що розповідала Ліза, Кіхана все знав. Що її чоло-вік, повернувшись з війни, не застав першої жінки — вона померла. Він одружився з Лізою. Ліза стала жити в нього. І якась непевність, страх і нервовість зробилися ознакою її одруження. Вона розквітала блідою водяною лілеєю. Поча-ла ходити по церквах. Приймати старців і монашок.

Кіхана відчував жак. У нього родилася вже думка, чудна й нова, але він з острахом і непевністю гнав її від себе. Він зв'язував до купи дрібні факти й фрази, пригадав кінець розмови, що він її вчора чув на вулиці, і аж застогнав. Ліза була для нього заміжньою жінкою. Про це не могло бути

жодного сумніву: рік минув, як вона одружилася. І тепер усе захиталося.

— Він був твоїм мужем? — запитав Кіхана несподівано. У нього народився цікавий висновок.

— Я тебе не розумію, — оглянулась, наче шукаючи, куди б повернути розмову, — ти... що ти питаєш... Вітре?

— Я маю сміливість, одверто й просто дивлячися тобі в вічі, запитати: ти, що рік мала мужа, знаєш ти, що таке мужчина? Чи клав хтось руку тобі на груди, як володар і муж? Ти знала мужчину?

Ліза довго мовчить. Вона не знає, куди покласти руки. Гладить сукню в себе на коліні. Очі не сміють підвестися на Кіхану. Бо за ним у кутку висять ікони, звідти дивиться суворо око Бога. Очі піднімаються з долівки повз Кіхану на стіну.

— Я маю мужа. Він швидко повернеться до Байгорода. Але Кіхана далі не терпить. Твердо каже, суворо й сухо, не ворухнувши жодним мускулом:

— Прямо.

Ліза вся аж здригнулася. Нахилила ще нижче голову. Потім помалу підняла її і заплакала. Крізь вії, що відразу стали вогкими, глянула просто в вічі Кіхані. Останній їй здався ніби в тумані, крізь ліс, коли сіє теплий дощ і блищить кожна крапля на сонці.

— Ні, Вітре.

Зрозуміла мовчанка лягла на повітря, що гускло жорсткою снагою. Доки буде йти мовчазна розмова, доки дві істоти катастрофічно тягтяться одна до одної, не в силі затамувати в собі веління крові, дозвольте чесноті й скромності зайняти їхнє місце, а нам удатися до долі інших наших персонажів.

Байгород, обкутаний блакитною сукнею весни, лежав, як тигр перед одчайним і геройським стрибком. Ми його раніш порівняли з осиним гніздом. Ми хотіли цим показати суворість і єдність байгородського лицарства — сам же він дійсно лежав, як тигр.

Слуги нічної незвичайності -- тиша, тьма і подихи густого повітря. Байгород — дівчина, що лежить, розметавшись, на берегах. На нього насувається біда. Найбільш вражає людей неминучість. Кого молити, щоб цього не сталося? Хай кров нашого міста не литиметься на брук і чорнозем! Оберни, доле, кров нашу на піт за верстатами і на масло машинне — хай ллється воно в підшипники

машини! Не можеш? Ти гадаєш, що кров завше повинна литися? Що з крові лише народжуються велетенські масштаби і стоять назавжди в очах прийдешніх? А може, обернеш гнів на милість, бо ти ж, доле, знаєш, що Байгород не відступить назад. Він боротиметься до загиби. Не можеш? Може, ти гадаєш, що пізно вже? Ось слухай: цей панцирник, що вийшов ось з вокзалу і простує до міста, можна зупинити на площі, шофер може бути п'яний, шарпатиме назад і вперед, а люди коло кулемета стукатимуться головами об броню (з жерсті), доки їм набридне це і вони поб'ють п'яного шофера, може навіть зіпсуватися кулемет. Не хочеш? Панцирник їде по вулиці і стріляє по вікнах з кулеметів. Весняна ніч дише, і ніби чути й дихання Байгорода. Важке дихання, чуєш? Кулеметники не жаліють віконниць. Що ж — хай буде так. Доки кулемет загатає коло Лізиної хати, ми на хвилинку забіжимо вперед.

Вона ледве дише в Кіханіних обіймах. Свічка давно погасла і лежить на долівці. Сухі губи п'яно цілують, і цього не досить. Фу, яка хвора ніч! Гола рука на мить підніметься і знову впаде на шию Кіхані.

— Не можна, Тихий Вітре. Гріх великий. Залиш мене, Ві... Ти мені любий, але муж... Покарає мене...

В цей час хрипіння мотора і, заглушаючи його, — кулемет по вікнах. Ніби відразу день розпочався за вікнами, і дзвеніли тоненько в кімнаті шматочки скла, падаючи додола. Проїхало.

Втручання кулемета в інтимні справи іноді має чудне значення. Раптовий акцент зовсім обезсилює. Воля летить геть, і лише віковичний голос крові заявляє про свої права.

Кіхана чує блиск мечів, кольорові звуки, печаль і якийсь біль, що пронизує його. Ліза розметалася. І лише тремтить, як у лихоманці. Кіхана забуває раптом про все на світі, крім Лізи.

Панцирник ішов далі по вулиці, розгромлюючи віконниці.

10

...Дзінь-заань! Дзінь-заань!

...У нас мало в кого є радість зустрічі. Прийшов час, дороги, що, здавалось, на край світу ведуть, бачиш, знову зійшлися, і ми стоїмо один перед одним. Ми кудись ходи-

ли, пробивали джунглі, будували мости і перепливали океани — глибокі й мілководні. Тепер, повернувшись і нічого не знайшовши нового, ми зустрічаємо друга. Ми холодно дивимось йому в вічі — ось вони, дружні очі, — і проходимо мимо, не показавши зайвий раз діамантів радості. А єдине ж нове в світі — чоловік! Чоловіка лише й варто шукати. Нові простори, смак мужніх слів і грані людського характеру — ось наш завітний край. Чому ми не знаємо радості зустрічі?

...Дзінь-заань! Дзінь-заань!

Курфюрстендам — довга берлінська вулиця з бульваром. Лапате листя каштанів парує під теплим дощем. Так, іде весняний дощ. Він виразно шумить над шинами тисяч авто, дахами тисяч братів-будинків, над дзвоном і гулом. Молодий мужчина в куцім макінтоші і сірому капелюсі чекає трамвая. Одіж на ньому добра, але сидить якимось незграбно, і капелюх наче зайвий для його великої голови. Під тонкою матерією макінтоша спочивають добрі м'язи. Плечі такі широкі, що сухі німці облизують і ковтають слину, проходячи близько. Дівчатка, що кінчили свою роботу у фрау Хільде на протилежнім боці вулиці, стріляють очима, побачивши такого самця. «Ці чужоземці такі сильні, — щебечуть вони гуртом, — так приємно доторкнутися до їх». «Це, напевно, руський, — додає сама фрау, — він стоїть уже на дощі кілька хвилин і не шукає захисту». Дощ шумить без перерви. Небо десь далеко проясніло, небо синє заграло, а потім червона йшла хмарка і набирала всіляких відблисків, доки нарешті й вона пролилася там дощем. Рівний, ритмічний шелест краплин. Вечір надходить прекрасний після пекучого дня. Голубий туман дощу сів на велике місто. Вечір теплий. Славний вечір.

...Дзінь-заань! Дзінь-заань!

Чоловік прислухався до дощу, до власних думок, заглянув з-під капелюха на небо, від чого дістав порцію води на обличчя. Потім дмухнув на дощ: «Агов, вітре, де ти? Розвій оцю свячену воду, і хай буде "трокен"!» Останнє слово його покружляло по пам'яті, пометушилося й побігло. Якись коліщатка задзвеніли, зацокали і голосно стукнули, викинувши слово: «Сухо, — прочитав він. — Ти почав забувати свою мову вже», — докорив він себе, але найменше можна було думати, що саме це його вразило.

...Дзінь-заань! Дзінь-заань!

Трамваїв проходило багато, і кожен з них поспішав, доверху наповнений людськими душами. Думка приходила велична і проста, і з неї, як листя, обсипалися непотрібні прикраси, кружляючи в повітрі легковійними примарами. Солов'їні голоси наче доносилися крізь пелену дощу. Думка задзвеніла струною і відлетіла в дзвенінні. Одразу гордість потрясла його, як дуба, і мурашки затріпотіли, збираючись і холонучи. О, не думай, що кожний може відчутти гордість!

...Дзінь-заань!

Чоловік чекає трамвая. Але дощ — тепла весняна молитва, хочеться стояти і згадувати. Дивний настрої злітає на нього. Він згадує установу, де висиджує дні біля столу і вікна на сусідню площу з бронзовим Фрідріхом; свої прогулянки до Зоологішер Гартен — звірі там, як добрі родичі; свої листи до коханої жінки в Прагу, де жінка кінчає школу. Він побачив крізь дощ її хлоп'ячі задериковаті очі і скандинавський льон на голові. Вона нічим не нагадувала йому рідного міста. Вона мріяла лише про його батьківщину, бо знала, що там усе неймовірне і величне. Свого мужа любила серйозно і просто, завороживши його і притуливши до себе. Він відчував, що його серце стислось. Нарешті прийшов до пам'яті. Саме проходив трамвай, і в нього можна було сісти. Але й тут, сідаючи, він ледве не залишився на старому місці: він збагнув свою гордість — тут було замішано жінку. І знову прийшла ніч, прийшла й відлетіла. Устала з ліжка жінка, і крізь її півзакриті вії чувся біль і чулась освята. Її кошмар розтав, і легке тремтіння руки виразно слабло в його руках. То був один з тих моментів, що й під смертний стогін довговічної старості стоять, як освітлені вікна в юність. Узяв би її високо на руки і поніс би крізь води, ліси та людські натовпи, на край землі! Аж до білосніжних верхів доброї старості. І яка гордість навіть ізгадати про таку юність, про обійми такої жінки! Гордість!

...Дзінь-заань!

Незвичайні виростають мрії. Наче й не їдеш ти в дощ на вулиці, не холоне під тобою гарячий камінь, і день наче не відлітає далеко за море. Ніби ось віз стоїть з повними мішками, і драбина вгору йде на горище, і хазяїн на горищі перехилився вниз і підганяє тебе до роботи. Важкий мішок візьмеш ти молодецьки на плечі і, притримуючи одною рукою за гузир, рушиш на гору. Ось коли можуть

приходити справжні мрії! Тобі здається, що ти в холодочку на зеленій траві, біля тебе вулик стоїть, важкі бджоли дзвенять на сонці і раптом падають на льоток. Книжка розкрита лежить, сила-силенна героїв кличе тебе, простягаючи руки, а ти чекаєш довго і млосно.

...Дзінь-заань!

Стоячи на площадці вагона, він відчуває якісь дивні пахи. Ми вже казали про їх. Наче стоїть він у передпокою одвічної Дами. Пахне тонкими духами і жіночим тілом. Дощ хлюпотить, краплі біжать по склі, шумить мотор трамвая, і цей шум стоїть, як шовкова завіса. Вийшовши з вестибюля, до трамвая поспішала дама. Війною витесаний, сухорлявий власник її йшов, не відставаючи. Така жінка кожному западе в око. Заплющив вії. Йому здалося, що в нього обірвалося серце, і наче весь шум ушух. Місто моє, місто, ти засяяло, як марево, і колихнуло міддю дзвонів! Це була твоя дівчина, тільки волосся її з чорного стало зовсім золоте, і в очах світилося ще дві зорі. Він не дихав. Вона пройшла близько, торкнувши його кінчиком грудей, і стала, задумливо виглядаючи на дощ. Віти каштанів парували.

...Дзінь-заань!

Зупинка, його чекали вдома... А він їхав далі, стоячи наче в храмі, і хор йому співав немолитовних пісень. Два рази вона подивилася на нього. Подивилася, як жінка. Приголубила наче. І раптом якась думка прийшла їй, вона піднесла вгору палець, затримала подих і щось сказала про себе, але так, що її чоловік не зрозумів нічого — якісь чужі звуки. Вона прошепотіла про суворість чоловічої любові, про дівчину з того берега ріки, про час, коли дівчина розквітає в жінку, і тихо вийшла, поклавши руку на лікоть мужа. Дощ заступив їх пеленою, вона озирнулась, не в силі витерпіти, а вагон рушив, і вагоновод надушив дзвоника.

...Дзі-інь!

Він стояв нерухомо. Минуле овівало його крилами, нова фортуна наставляла на нього свій риг, і сипалось усе, як весняний дощ. Чому боїмося ми радості зустрічі? Чому часто ми не робимо того, за чим жалкуватимемо все життя? Він устає з трамвая. Його нога сковзається на мокрім камені. І раптом заступає дорогу прохожому.

— Дайте мені прикурити, гер, — каже він тихо і запалює цигарку, і дим йому йде в вічі, дим його першої цигарки. Він закашлюється.

— Вона не здається мені щасливою. Правда, гер?

Теплий дощ шумить.

Раптом щось ударило. Він кинувся наосліп уперед; у вічі йому засяяв промінь прожектора і

Кіхана ще чує присмак сну. Брови його тремтять потроху — то одна, то друга. Це не справжній сон, коли чоловік пророблює все сам, живе й боліє. Буває й такий сон, його відчув Кіхана, коли перед очима лежить велика книга, і її листає невидима рука. Ти хочеш встигнути прочитати. Ти поспішаєш за пальцем. Герої, як у тумані, встають перед тобою, слово дзвінке й пахуче відчуваєш ти й крізь сон; заздрість і захоплення з чарівного слова і гострої думки найде на тебе — «де в чоловіка хватає сміливості брати такі фарби і розсипати таке дзвеніння?» Сторінка йде за сторінкою, наче йде польовий вихор, гускне небо над головою, почуваш ти, що спиш, читаєш незрівнянну книгу, і...

...ти раптом знаєш, що герой книжки ти сам. Збоку ти бачиш себе, читаючи книжку. Тут рідко хто може читати далі. Через те, що ти відчуваєш себе лише в найвищій точці книги, там, де сюжет хилиться вже починає до кінця — ти не знаєш ніколи самого кінця книги — сну. Ти прокидаєшся від мурашок, що підуть у тебе під шкірою на голові.

Кіхана ще чує присмак сну і не знає, що йому й думати про такий сон.

11

Ось ми і звели наших молодих, Марусю, панцирника з кулеметами і все — до місця. Ви відчуваєте, що тепер одна лише картина починає стояти на очах? Ми довели всі справи до ранку Великодньої суботи. Цей ранок має стати кривавим днем. Навіть і сонце в ньому зійшло трохи рожеве крізь криваву пару.

Субота розгорталася. Все підготовлено. Гніт повстання тліє і шипить. Кров нудьгує в тілах, що мають сьогодні нехотя пролити її в землю. Перед тим як повстати, ми пояснюємо історикам, що ми не хочемо цього і не любимо крові.

Посудіть самі, як буйніє весна! Як чорти, лящать горобці — військо нечистого. З буторків у лощинки, з лощинок у канавки, з канав у рівчаки, з рівчаків у ярки, з ярків у кручі, а в кручах — жах один! — іде сувора вода, бунтує, пиниться,

кружляє і шумить. І ріка в Байгороді росте, як вагітна. Показує байгородцям, які глибокі сніги лежали на полях, скільки-то хліба збереглося під ним. Кружляє над містом сонце, і здається, що й не заходить воно, а лише знижується до обрії і знову виходить високо. Короткі ночі. Життя прив'язане до сонця. Все життя наше — поглядати на небо, де мовчки сходить і заходить час, сходить і заходить все швидше й швидше. У старих людей, думаємо, сліпнуть очі, і на небі видять вони одну жовту смугу, як райдугу.

Ми — степовики. Ви бачите, як наша думка по-степовому йде. Мовчазність степу, лише тріскотіння неугамовних коників, клекіт угорі, як захмарний інструмент. Ми любимо простоту і ясність у речах і розмовах, ми ненавидимо брехню, і шабля наша туго виймається з піхов.

Ми не любимо крові і зброї. Але вважаємо, що першої ніколи не можна мало лити. Або зовсім не лити, або нехай шумить, як ріка, і топить ворога. Зброя нас не вабить. Ми показали, що й без зброї Байгород... але годі про зброю — нас можуть назвати хвальками.

Кіхану розбудив шалений гук дзвонів. Навішала їх на небо скажена рука, купою висять вони — великі й малі, торкаючись один одного, і та ж сама божевільна рука б'є по них з усієї душі. Здавалося повітря важким і текучим. Ніби й дихати всім доводилось звуками. Ніби й нічого вже на землі не залишилось — тільки цей велетенський горішній хаос. Голову ховай, чоловіче. Ти п'янієш від дзвонів, і важкий хміль обволікає твій розум. Ти можеш сісти на брук і мовчки кричати, відкриваючи рота. Все одно твого голосу ніхто не почує. Байгороді, ти став частиною стихії. Вона захлюпнула тебе, як хвиля. Байгороді, відступи трохи назад для стрибка і стій чекаючи.

12

Спокійно йшло по вулиці двоє. Помалу ставили вони вперед ноги, спиралися на них і ліниво бралися йти далі. Вино наче кружляло в їхніх головах, але вони не були п'яні. Спокійна впевненість і трохи байдуже сприймання весни й вакханалії дзвіниць. У них щось із грудей випирає весь час і не пускає туди зовнішніх емоцій.

Що ми бачимо? Невже так може йти Ліза? Кіхану впізнаєш одразу. Він сміється на весь рот. А Ліза — вона,

мабуть, і сама відчуває себе вперше такою. З ніжністю оглядає Кіхану. Він їй новий і рідний. Ради Кіхани дала б зараз відрубати палець на руці. Щоби цвітуть рожево. Навіть хода в неї набула трохи лінивої досвідченості. Вона йшла, знаючи, на що ступить далі.

— Здоров, хлопче, — сказав старий байгородець, виглядаючи з хвіртки. Він подивився на всі боки, комусь лукаво підморгнув і зіперся на кінець двостволки, — а в тебе ще така штука в землі лежить. Чого ти регочешся, стерво?

Кіхана ще більш зайшовся.

— Та в мене карабін, а не вонючка, як оце у вас. Нею тільки зайцям хвосту смалити.

Хазяїн рушниці знову хитро підморгнув, його очі зовсім заховалися у зморшках.

— Видать, погода сьогодні буде сонячна.

Кіхана сів на лаву коло хвіртки, де стояв такий оригінал і мисливець. Біля нього сіла Ліза і з приємністю відчула збоку плече його.

— А що, хіба вже вирішили? — запитав Кіхана.

— Не тільки вирішили, а й почали. Зараз їхатимуть вони за іконами до нашої церкви.

— За іконами?

— Ні, за ладаном! На наших іконах мільйони золота й каміння обкладено. Вирішили вони в дорозі не занудьгувати в кумпанії чотирьох королів з дамами, чотирьох тузів і іншої челяді, що йде лише в гурт.

— Байки, може? Брехня?

— А знаєш, що сказано в святих житіях: «Бреши, бреши, — гаразд заверши, під кінець правду скажи та й забожись». От їй-богу! Мій син ладнає вже багнета до монтекриста. Коли Маруся поїде до церкви...

— Я гадаю, що вона поїде не по ікони, а звільнити своїх, що сидять у сушні біля церкви, — проговорила з двору через плече чоловіка якась літня жінка. Чоловік злякався, заскочив до двору і грюкнув за собою хвірткою. Там він бубонів про щось із жінкою. Потім у щілину знову виглянула його кудлата голова, і він винувато поправився.

— Моя баба інакше думає. Може, вони й за своїми. Та ми їх все одно виженемо з Байгорода на степ і на пашу.

Кіхана засміявся і замовк. Його рука намацала в кишені Лізи щось тверде. Він витяг звідти малий браунінг.

— Для чого це ти, Лізо?

— Я знаю вже, що сьогодні буде стрілянина і війна. А це мені подарував чоловік.

— Хочеш воювати?

— Що мені ікони? Я хочу бути поруч із тобою.

— Дай-но, я разок з нього випалю.

Бо й було вже куди. З-за рогу вулиці повернув грузовик. На ньому анархісти і гвинтівки стирчали на всі боки.

— Лізо, заходь до двору, — Кіхана приємно себе почуває, знайшовши досить авторитетного тону для цієї фрази. Його сміх ще не пов'яв зовсім, і обличчя від цього було трохи розгублене. Ледве-ледве тремтіла губа, як у молодого, гарячого коня.

Ліза скорилася й зайшла до двору, не забувши подивитися в Кіханині очі. Кіхана — руку в кишеню і — назустріч грузовику. Він ішов, а ноги його наче хто тяг назад за два мотузки. Наче в'язли вони в густе болото і важко ними було ходити. Здавалося — він такий широкий, що всі кулі з рушниць обов'язково його не минуть. Свербляче це почуття! І отаке воно завше й у всіх, доки ще не горів порох від розбитого капсуля.

Грузовик повернув із широкої вулиці в цей заулочок і одразу застряв. Там було болото. Нечистий бензин давав стільки диму, що утворився швидко синій газ. Анархісти уперто не хотіли злазити і чогось чекали, обкладаючи свого шофера словами, як компресами. Шофер працював ричагами і накачував бензин, гойдався сам, не жаліючи спину. Назад і вперед рвався грузовик, болото летіло з-під коліс, анархісти не злазили і, як п'яний кордебалет, топталися на місці, вироблюючи неправильні па.

Байгородське лицарство зліталось, мов орли. З-за будинку — он виглянула голова. Кілька шапок зразу вивершили паркан і світили очима, як ненавиддю. Мисливець із рушницею перебіг під парканом і стукнувся ліктем об ринву. О-ох! — зітхнули всі, коли побачили, як Кіхана підняв руку з револьвером. «Стріляй, стерво!» — прошепотів йому з-за паркана мисливець. Кіхана вистрілив. Вибухнула, як ракета, рушниця мисливця. Все це прийняв грузовик.

Реакція була несподівана. Шофер інстинктивно надувив педаль. Автомобіль аж підскочив, рвонувшись з місця. Люди попадали в болото, як риба з корзини.

Гомеричний регіт розлігся навкруги. Сміялися всі, крім анархістів. Сміх завше обеззброює. Та й поки виволочиш свою гвинтівку з болота!

Перша ця перемога дала до рук півтора десятка гвинтівок, кулемета й десяток гранат, з якими їхали анархісти. Так досі й не знали, за чим вони їздили — по своїх товаришів, по ікони чи по «дурну свою голову, щоб і тієї збутишься».

13

Місто одразу загубило свою спокійну метушливість. По всіх дворах почалася стрілянина. Всі стріляли просто в небо, а іноді набиралися відваги — понад парканами. Стерлися грані поміж старим і малим, жіночим і чоловічим, розумним і дурним. Дитина радила батькові, куди стріляти. Юнак, що вважав би раніш за кощунство торкнутися грудей коханої гімназистки, тепер сміливо запрягав її в патронташ без патронів і застібав гімнастюрку на її тугих грудях, не відчуваючи електрики.

У цю пору чоловік надягав на голову бриля, на ноги калоші, а решта його одержі могла не виходити за межі гвинтівки, мінімальної кількості патронів і войовничо насуплених брів. Всі б уважали його за пристойно одягненого, з деяким ухилом у грецьку історію. Сам він хіба помітив би відсутність носової хустки.

Такої ніжності до військового приладдя, до гвинтівки, до збройного чоловіка нам ніколи не доводилося бачити ні до цього, ні після цього. Бо тут не на якомусь міфічному фронті, а на рідних вулицях, за очевидну справу клали голови, лили кров перед очима захопленого з їхнього героїства міста.

Ви не знайомі з цим ось мисливцем, його рушниця вибухнула, як ракета, в самому початку бою, пам'ятаєте? Це тепер полковник повстанчого корпусу передмістя Балка. Він не покинув ще своєї рушниці, хоч і має вже більш серйозну зброю. Місце дії — ріг Вокзальної вулиці, що простувала, як показує назва, до вокзалу. Час передобідній. Реквізит — двоє поранених під вікнами, один забитий щось хоче почути з землі розбитим вухом, Кіхана в ямці тротуару, восьмеро його товаришів аж задрімали на теплій землі і на сонці. Поруч за рогом доморосла «сестра» робить перев'язку котові, якого попсувала куля. Поверх голів свистять джмелі

кулеметні й гвинтівочні. Стрілянина скрізь раптом замовкає на кілька хвилин, потім спалахує в якомусь районі міста, до нього приєднуються інші, все аж гуде від похапливої тріскотні й відголосків. Також раптом і замовкають усі на кілька хвилин, щоб ізнову почати гуртом.

Полковник — немолода людина з очима, ніби їх вічно засліплює сонце. Він носить свій живіт, як орден за хоробрість, а його червонувато-синьо-буряковий ніс, видно, нюхає порох у кожній баталії, де тільки міць ворога можна зміряти ареометром. Дехто з ворогів попрікав його жінкою, але хіба винний мисливець, коли до його пастки, поставленої на куницю, потрапить обскубаний лисячий хвіст?

Полковник викликав Кіхану з фронту за рік, сів із ним на східцях і розповів про геройську атаку височин Ярмаочної гори, про шалений биндюжний обхід водопровідної будки, де засіли переважаючі сили ворога, про сміливий напад на селянські підводи з сіном для утворення з них траншей, бліндажів, вовчих ям і інших військових назв.

— Полонених відправлено в глибокий тил. Ворог відступає на всіх фронтах, його ар'єргард увесь час намагається перейти до нас, але ми завше відповідаємо контратакою.

Полковник устав, перейшов кілька кроків, що лежали між ним і першою лінією фронту, і, стоячи, вистрілив уздовж по вулиці. Зараз же від ворога почав тріскотіти, як петарда, кулемет.

— Не дивлячись на урагановий вогонь мітральєз, бризантів і понтонів, ми врубалися у фланг. І сльози в нас потекли з очей, коли ми згадали Реймський собор, Балчанську церкву і інші реліквії цивілізації.

Полковник схлипнув, показуючи цим, що він недавно переніс битву з таким ворогом, де й ареометр упірнув би аж на дно. Для полковника це було перманентне явище. Без цього він і вмер би, не дослужившись до чину.

Полковника вдарило в пафос, як у піт. Він кричав, розмахував руками, не помічаючи, що всі військові частини залишили фронт і слухали його, роззявивши роти. Рудий кіт носився з перев'язкою по вулиці, як демон, і таки скінчив геройським вчинком: натрапив на кулю.

— Наш полк наступав на форт Святого Духа. Нас поливали міліметрівками, сантиметрівками, дюймівками й іншими системами мір і ваги. Але ми перемогли, і поле бою зосталося за нами.

Полковник промовчав, із ним промовчали всі ветерани, що шукали смерті на полі бою, а не на якійсь паршивій вулиці.

Кіхана прислухався до мовчанки. Обережно виглянув з-за рогу. Потім він упав на землю і наповнив повітря вибухами і пороховим димом. Проти нього ішов цеп ворога не стріляючи і тримаючи у витягнутих руках гранати. Армія Кіхани повернулася спішно на фронт. Полковник сусідської армії, забувши свій чин, ліг, як простий солдат, на брук і викинув з голови весь свій хміль.

Коли більшість анархістів лежала вже в страшних позах, а поранена меншість почала розривати себе гранатами з розпачу, полковник знову повернувся до попередньої розмови. Його дослухували ті ж люди — без двох забитих і одного ще теплого.

— Я прийшов сюди вдихнути бадьорість у ваші серця, напоїти вас жагою перемоги. Цей пункт треба захищати до останньої краплі.

Полковник оглянув усіх і засміявся. Армія вся аж покотилася й собі.

— Ну, да ви знаєте, яка глава і який стих ідуть далі. Там є й про Бога, святу батьківщину і святий зелений дах над родинними радостями.

Полковник набрав духу, і, коли він почав говорити, навіть гвинтівки притримали свої язика.

— Праворуч ми вже виганяємо ворога на площу коло гробовища і вокзалу. Там буде розмова двох гармат, кількох кулеметів і іншого зброю — менш аристократичного походження. Тут треба за всяку ціну триматися, щоб ворог не прорвався в тил. Після площі буде ще бій на вокзалі, потім — три дзвінки, і ми помахемо Марусі платочками й гранатками.

Наука про збройні повстання в містах — не вийшла ще з дитячого віку. Ми хочемо освітлити цю важливу галузь міського господарства невеличким трактатом, що давав би змогу прийдешнім дослідникам виробити стройну логічну систему і дати їй філософське обґрунтування.

Висловлюючись науковими термінами, можна збройне повстання назвати «верблюдом біля ігольчаного вушка» або «спробою накреслити криву лінію 3-го порядку, маючи

під рукою замість рівняння цієї лінії — лише ракетку для гри в теніс». І іноді, уявіть собі, ці терміни червоніють самі за свою логічність.

Суто наукова мова нашої розвідки має показати, як легко повставати і як тяжко потім фахівцям і вченим домішувати сюди історії, що її хватило б для десятих египетських династій. Як розповісти захопленому нащадкові про висування протягом годин і випробування бойових генералів і полковників? Як він повірить, щоб записати нас на бронзу? Всі ці питання вганяють нас у піт, і ми ледве стримуємося від жагучої потреби виписати в цей розділ увесь інвентар словника чужомовних слів.

Дозвольте тепер показати зустріч двох полковників на полі бою. Третій полковник надійде через кілька відбитих атак, і вони тоді дадуть з-поміж себе генерала для керування загальним наступом, кривавою битвою під мурами єврейського гробовища, для керування арміями, що виберуть потім виконавців на ролю тієї сотні трупів, якими буде застелено площу перед вокзалом.

Одного з полковників ми знаємо — того, що почав повстання. Настрочивши армію Кіхани на геройські вчинки, він перекинув свої бойові корпуси праворуч, трохи потіснивши іншого полковника, що з ним він має тепер бесіду. Третій полковник прислав сказати, що йому набридло сидіти без ворога і він вирушає на поміч центральній колоні. Він передавав посланцеві, що з ним іде ціла тисяча війська, а потім, подумавши, додав іще одну.

Два полковники сиділи на автомобілі, звисивши ноги. Цей грузовик був трофеєм першого, коли він ще був звичайним громадянином. Позад їх на площадці лежали купою патрони. Шофер із недавнім анархічним минулим хотів загладити цей пункт своєї анкети і не гасив машини, що завжди мала бути готовою до наступів і ретирад. Його обкладали й тут медичної якості словами, але він терпів. Полковники провадили військову бесіду.

Другий полковник виглядав так, ніби скульптор, що його ліпив, дивився на свого натурщика крізь лупу. Усе пропорційно велике і міцне, а голова через неправильну форму вищезгаданого скла роздулася, як тиква. На всі боки

в нього з голови стирчало волосся. Ніяка покришка не лежала на них.

Він був повною протилежністю першому. Очі його дивилися завше на руки, наче він і зараз думав, що поправляє різець на супорті токарного станка. Не метушився і не гойдав ногами. Подавав короткі репліки на сентенції першого, а сам уважно й чуло дослухався до стрілянини та пауз. У нього в руках були головні сили міста, що зараз билися за квартал від нього, він лише посувався за ними на грузовикові — мовчазний і твердий, як тепла болванка з бесемерівського конвертера. За годину до цього він страшенно налякав анархістів, коли вони вже вважали себе переможцями на його фронті. Зараз солдати міста бадьоро посувалися вперед, почувавши позад себе його кудлату і хоробру голову.

— Генерале, — каже перший полковник, намітивши цим майбутню роль другого, — я привів до тебе своїх героїв за хрестами, медалями й іншим обмундируванням. Коли до цього пощастить одбити одну-дві гармати для салютів коло церкви — вони будуть цілком задоволені.

— Угу, — відповів другий.

— Вони не прийшли всі зі мною, бо треба було комусь залишитись для охорони церкви. Але стоять наготові і кожної хвилини можуть примчатися сюди. Чи вже відбили хоч один магазин із мануфактурою?

Другий мовчки подивився. Потім він ударив першого по потилиці, розжалувавши його цим аж до рядового. Новоспечений рядовий затрусився і ойкнув. Знову хміль у нього вилетів на деякий час. Яка тяжка ти, полковнича доле!

— Піди до своїх головорізів і скажи їм, що коли хоч один із них оглянеться назад — постріляю, як собак. Коли ж хто загляне до магазинів по дорозі — повішу. Зрозумів? Та зайди до мене, скажи, що я живий, і хай тобі дадуть похмелитися.

Інцидента було вичерпано. Перший полковник пішов командувати армією, позбавившись чину. А дійшовши, він після довгих блукань надібав лише невеличкі рештки армії, бо інші пішли обідати. Його солдати були з тих, що цілими днями об'їдали Байгород, почувавши апатію до роботи. Таким чином, на весь фронт залишилося лише два полковники: другий і третій.

Грузовик уже стояв на іншому розі, коли з'явився на сцені третій. Характеристика в нього дуже коротка: це був

дяк. З ним прийшла і вся його армія, що на перший погляд годилася більше на ролю півчої, ніж на грозу анархістів. Звуки гвинтівок не личили до їхніх борід, що кохалися лише на «Свете тихий святія славы безсмертного» або «Господи, воззвах к Тебе».

Другий полковник потиснув руку третьому. Його обличчя скривилося, як від цитрини. Навіть мирний шофер мирної машини пустив більше «горючого» і заплював димом таких вояків.

Тут надійшла Ліза. Але не та Ліза, що ми з нею знайомили читача. Вона ніби розквітла за один день. Щоки трохи бліді, устала наче після хворості недовгої і несе зараз себе, як великодню вербу. Лише бруньки розпустилися жовті й пухнаві, а незабаром зеленню обгорнеться і прийметься скрізь, куди її посадиш.

Вона мала роботу, трохи споріднену з роботою польового телефону. Тільки звук, що виходив з цього телефону, був набагато мелодійніший, ніж у польового. Трубку зняла рука другого полковника, а третій одступив трохи назад і поправив на собі рясу.

— На Поштовій знову зіпсували кулемета, але пощастило відбити другого. Вони підійшли вже до площі і торкаються одним боком стіни єврейського гробовища. Чекають розпоряджень.

Телефонна трубка замовкла. Вона передала все, що говорили в неї з другого боку лінії. Потім вона тихо порушила всі звички телефонних трубок, і полковник почув те, чого не говорила інша сторона лінії.

— Я хочу пройти до Вокзальної вулиці. Мені казали, що там увесь час не перестає кулемет. Туди натискають і можуть наробити біди.

Кудлата голова полковника зовсім не здивувалася з такої ненормальності. Він згодився, махнувши рукою. Подивився мимо Лізи по вулиці, але бачив найжачені бороди армії третього полковника. І всі його дальші слова стосувалися скоріше до них, ніж до Лізи.

— Пройдіть на Вокзальну. Я до їх послав ще людей і патронів. Хай там їм з будинків винесуть поїсти. Хай тримаються, доки ми візьмемо вокзал. Це буде швидко, бо вже все готове. Хлопець там хоробрий.

Ліза зайшлася червоною фарбою. Полковник зрозумів, усміхнувся очима і запустив руку в свою кудлату шевелюру.

— Кучерявому коло водопровідної будки скажіть, що ми починаємо наступ. Я до нього надсилаю ось нові сили на поміч. Коли хто посміє тікати або робитиме паніку, хай стріляє моєю рукою. Не то я його сам застрелю.

Ліза повернулася і пішла, здивовано піднявши брови. Такого наказу вона почула вперше. Нащо передавати, коли це й так відомо? Потім вона оглянулася на армію третього полковника і зрозуміла.

Другий полковник, не злазячи з грузовика і не міняючи своєї пози, сказав третьому:

— Чули, які в мене порядки?

Той переступив із ноги на ногу і для чогось поліз під рясу за хусткою. Його було вибито зовсім із сідла. Він почував себе навіть не дяком, а пономарчем. Так третій губив потроху, стоячи перед другим, свою владу.

— Хто хоче до мене — зараз же на площу. Хто боїться — к чорту, по домівках. Кладіть на грузовик гвинтівки.

Півча захвилювалася. Багато людей тихо пішло за ріг, і після них позалишалися сиротливі постаті гвинтівок біля стін. Дехто пішов на фронт, на який показала рука другого полковника, що віднині став за загальноновизнаного головкома.

Колишній третій мав, певно, не зовсім духовне серце, скинув привселюдно рясу і поклав її на грузовик на інші трофеї головкома. Далі він узяв з грузовика гвинтівку, перевірів затвор, заклав обойму патронів і, не спустивши курка, мовчки пішов по вулиці в бій. Здалеку він нагадував своїми чоботами й довгим волоссям провінціального поета.

Головком, штовхнувши шофера з анархічним минулим, поїхав машиною по фронтах. Перемігши так швидко аж дві армії, він зовсім не почував втоми, і його голова на всі лади варіювала план загального наступу і кривавої атаки.

Кучерявий палив люльку, сидячи за стіною гробовища. Землю біля нього встелено патронами й пораненими. Потроху підходили різні люди і розбирали те й друге. Його руки були в нього разом із цим і візитною карткою. Однак на ній стільки лежало застарілої іржі й масла, що тяжко було відшукати графську корону і герб старовинного роду «Слюсарів Першої категорії».

Бойовий корпус Кучерявого лежав головами до площі. Кулеметник викопав для свого кулемета яму й закотив його туди, не забувши налити води в кожух. Другий кулемет пристроїли на горіщі будинку і доки що — не стріляли. Третій кулемет притягли до Кучерявого і передали привіт від сусідів.

А анархісти наче померли на своїм боці площі. Позад їх білів вокзал і гойдався чорний прапор. Безжалісна рука розтягувала гармошку з анархічною піснею. Поважна, сувора велич її пахла історією. Вона пливла з одного боку площі на другий, підсилена голосами й пострілами. Страшної пишності її ніяк не можна змалювати. Наче прапор чорний — важкий, як мантія бакунінської романтики.

...Споемте же песню под гром и удары,
Под взрывы снарядов, под пламя пожаров,
Под знаменем черным гигантской борьбы,
Под звуки набата, призывной трубы!..

Такий заспів одразу навівав настрої. Тягуча мелодія нагадувала пісню «Народная воля». Але у співців є від анархізму лише ця пісня та шовковий прапор.

...Берите винтовки и браунинги смело,
Пойдем бить буржуев за правое дело!
Довольно позорной и рабской любви —
Мы горе народа утопим в крови!

Кучерявий усміхнувся. Ніколи не робить таких переходів, коли писатимете оповідання. Це неув'язка, і після неї читач запідозрить вас у тому, що ви йому хочете нав'язати якусь агітацію. Краще кажіть: «Анархізм — безперечно, революційна теорія, і Бакунін — велика людина, але в пісні багато непоміркованих лозунгів. Співаючи її, треба робити поправки: на історію, на сучасні економічно-політичні взаємовідносини, світове господарство і таке інше».

Але Кучерявий усміхнувся не через те, що він розумівся на анархізмові. Він теж був по натурі охотник «бити буржуев за правое дело». Правда, не такими засобами, але з ідентичними результатами в тій частині, де йде пояснення про розправу з «горем народа».

Геніальні думки приходять завше самі. Кучерявий аж устав із землі. «Давай грамофонів!» — закричав він до своїх ад'ютантів.

Головком тимчасом готував резерви. Довгий цуг селянських підвід попався йому на вулиці. Коні помалу йшли за

возами, а хазяї з батогами простували тротуарами порожніх вулиць. Вони йшли, як покупці, і кожну річ, на яку вони дивилися, оцінювали з боку її придатності для немудрого селянського вжитку. Їх зовсім не турбували постріли, бо вони не приїхали комусь перешкоджати або визначувати до когось свої симпатії. «Б'ються, чортові душі, — хай б'ються, аби нам крам подешевшав та дьоготь, сіль і чоботи були». Таке кредо керувало вчинками зайшлих туристів.

Коли на їхній дорозі з'явився грузовик та ще й з таким головатим чоловіком на ньому, вони похмуро посходилися, поцьвохуючи батіжками, як у полі. Головом їх суворо оглянув і кинув:

— Куди, граждани?

— Кажуть, що тут десь лавки порозбивали і все роздають народові. Чим ми гірші за людей? Теж на війні страдали, а нагороди ніякої.

Говорив білявий, трохи шепелявий селяк — видно, один з простіших, що за їхніми спинами завше ховаються розумні. Решта стояла з хитрою і майже нахабною посмішкою на устах, слідкуючи за людиною на автомобілі. Головом підвівся.

— Граждани, у нас зараз свої справи розбираються, і нічого народові зараз не роздають. Коли хто хоче заробити собі краму, хай іде просто цією вулицею нагору, одержить там гвинтівку і постріляє, куди йому скажуть. Всі підводи хай виїдуть за місто, бо через п'ятнадцять хвилин рознесу їх з кулеметів.

Головом поїхав, а селяни, порадившись, рушили: чоловіка півсотні — нагору за крамом, а решта почала повертати підводи. Усім дуже хотілося одержати гвинтівки.

Грамофони — їх з'явилося кілька штук — стояли на землі і творили какофонію пополам з хоробрістю. Ворог почав стріляти. Пороховим димом запахла площа. В першу чергу поплатилися музичні інструменти. Потім — і не музичні стогнали від куль. Одним словом, знаменитий бій, що йому доля судила бути оспіваним, почався на площі, де в мирний час стояли тільки приїжджі вози і не дисциплінована школою дівгвора грала вічно в цурки, мідяки, в війну без анексій, але з контрибуціями. Селян було поставлено збоку, щоб вони в критичний момент пішли на поміч головній армії.

Кіхану й Лізу ми навмисне залишали так довго поза нашою увагою, щоб дати їм змогу наговоритися досхочу. Коли вже їм доведеться знову бачитись без свідків? Але прийшов час ізгадати й про них.

Нам ніколи довго зупинятися. Ви чуєте, як гримлять на площі постріли й розриви гранат? Яка каша заварилася там! Увесь Байгород здригався за запертими віконницями і, зариваючися глибше в подушки, стогнав, як від зубного болю.

Кіхана піднявся вище по Вокзальній і стояв фронтом за два квартали від вокзалу. Доля дала йому під команду обох опальних полковників: першого і третього. Вони бажали повернути собі чини або вмерти, заслуживши хоробрістю почесний похорон і царство небесне.

Ліза стояла з Кіханою під будинком, торкаючись плечем його грудей. Цей чоловік увійшов до її життя повновладно і нероздільно. Думка про мужа десь гасла в неї, як дрібниця. Хвилини такого стояння, коли раптом може обсипати кулями кулемет, — ніколи не загубляться і стоятимуть завше понад усім в житті. І стара людина опустить руку за роботою, згадавши цей пафос боротьби й мовчазної розмови. Щось особливе, як передчуття, хвилювало Лізу. Вона притулилася вухом до його грудей, і у відповідь їй заgrimіло молоде серце.

Дяк і п'яниця поставали приятелями. Їхні колишні чини рівняли їх, як нещастя. Дякові подобалось красномовство п'яниці, а останньому — мовчазна хоробрість і поетична постать першого.

— Попрощайтеся, діти мої, перед тим як ступити до порома ріки Стікса на Вокзальній вулиці. Ми на той час опустимо до рушниць очі, а анархічний кулемет заглушить ніжні звуки.

Дяк з постаттю поета із задрістю подивився на п'яницю з душею проповідника. А на вокзалі насправді почав кулемет свої мотиви.

Тепер хай суворий меч романтики розлучить наших героїв, не давши їм надії, а давши скромну мужність все перетерпіти в борні.

Минайте, минайте, надойшливі хвилини! Рана несерйозна зовсім, і Ліза, безперечно, поправиться за два дні. Їй непогано буде в тім будинкові, куди він її заніс по дорозі.

Ось вони злетілися всі до вокзалу. Просто в лоб їх кляли ручні гранати хороброго ворога. Давно крізь розриви і вибухи видно було, як відійшов із вокзалу поїзд, покинувши ар'єргард. Все керування Маруся передала ад'ютантові, а сама тоді чекала зручної хвилини, щоб утекти з міста хоч з душею. До теплушок позносили поранених, налізла охорона, а в останній момент майже всі анархічні сотні покинули вокзал, залишивши ар'єргард і пообіцявши вернутися. Ті, що залишились, позбивали свої картузи на потилиці і, покликавши на поміч усіх святих, розіклали поруч наготові гранати і з новою відвагою взялися до кулеметів. Їм випали на сьогодні чорні номерки, і вони хотіли лише відтягти трохи розігру.

А перед вокзалом з-за рогу вулиці вискочив на коні чоловік. В руках у нього був чомусь чорний прапор. Він похитався з конем серед куль, як марево у дзвінкій непорушності сонячного дня. Потім упав, упустивши прапор, упав і його кінь, махаючи ногами, як заводна лялька. Це командир, що його було послано в обхід, а він розгубив свою команду і запізнився тепер до поїзда.

Шаленим наскоком вокзал було взято. Обидва полковники — їх уже достойно так називати — полягли поруч в атаці. Незвичні до військової науки люди хилилися цілим покосом під кулями. Але йшли, як лава.

У залі першого класу полонених не брали. Бо не можна назвати полоненим чоловіка, що розквитався з життям власною рукою. Лише в одного вибили з рук револьвер і посадовили коло вікна. Якийсь дурносмій, що біля нього став, почав йому загрожувати стінкою і ляяти останніми словами.

Полонений глянув спідлоба на всіх і раптом завив, як скажений віл. Його горлянка викинула стільки лайки, що її не можна було слухати, не бліднучи і не трясучись, як у спазмах.

— Пішов вон, гад! У мене мозок кипить! Я нічого на світі не боюся!

І, розбивши голою рукою скло, схватив гострий шматок його і почав полосувати ним руку собі від ліктя й нижче. Кров падала великими краплями.

Проходьте, проходьте, хвилини розгрому! Перемоги ще немає, бо випустили з міста ешелон ворога. Збирайтеся, охочі вийти за місто і нарити траншей по обидва боки розібраної залізниці. Хай об вас зупиниться Маруся. Ляжте перед містом, зрошуючи теплий камінь вашого дитинства.

Хай головком не стріляє мародерів, що прийшли по п'ятах переможців і грабують вагони. Їх усіх не перестріляєш. Бач, які вони тепер хоробрі, навішавши на себе арсенали зброї. Де вони були в кулеметну бурю? Де трусилися їх заячі серденятка, коли хоробрі лягали з клеко́том на брук? Гей, які в нас нікчемні люди, ці скажені мавпи, що виють так і тиняються по вулицях! Вони святкують перемогу? Вони примусили шофера під'їхати грузовиком до товарної будки вокзалу. Їх набився повний грузовик, і шофер кожні п'ять хвилин шарпає машиною, скидає половину їх додолу, а зараз же на їхнє місце лізуть і лізуть. Вони повертають грузовика, що вони хочать робити? А, це демонстрація перемоги. Прив'язують відбиту гармату і волочать її, бідну, по кам'яних вулицях і закривавлених площах, їх зустрічає скрізь рев і викрики захопленої юрби.

А все місто наче охопив демон безуму. Воно танцює, сміється, скаче, обнімається і будує рожеві фортуни. Якись розхристані юнаки, викачавшись в багні, ходять гордо по вулицях, вислухуючи компліменти. Їхні ноги сміють ступати на ті місця, де лежали, попрощавшись з життям, лицарі!

Слава лише вам, люди з лікарень! Ви майже з-під куль повиносили ранених. Тепер ось ви позбирали всі сотні забитих і поспішаєте довести їх до ваших білих покоїв, щоб вони перед землею відпочили у тихих залах, в достойнім оточенні і траурній мовчанці.

Відгукніться ви, що ступили на шлях перемоги! Де ти, головкомє, де ти, Кучерявий, де ти, Кіхано, де ваша гірстка озброєних бджіл? Ви пішли за місто, ви лягли там на землю, і лише через ваші трупи зможе ворог знову вдертися до Байгорода.

День до вечора пройшов швидко. Перед тим як зайшло сонце, була перша сутичка з розлютованими анархістами. Вони під'їхали поїздом і думали, що знову спокійно за-

йнуть місто, але коли їх за містом обстріляли, вони відсунулися трохи назад, вигрузилися і залягли й собі в землю на всю ніч.

Головком мав нараду з Кучерявим і Кіханою, і вони всі вирішили мобілізувати міські резерви. Спішно зміцняли траншеї. Чистили кулемети. Потім вечеряли — їм принесли сердобольні міщанки. Продували гвинтівки, вмощувалися зручніш, переміняли перев'язки на легких ранах.

Згодом, коли вечір уже ліг на все, почали приходити з міста одиниці, що їх винайшов там Кіхана. Їх було так мало, що головком не міг ніяк заспокоїтись. Він знав, що завтра людей можна дістати, завтра в нього знову буде армія, але що робити тепер? Не може бути й розмов, що завтра рано доведеться прийняти бій. А резерви? А жива людська підтримка?

Бігав головком по траншеях. Кіхана по місті. Його цілком захопила доручена справа. Нічого іншого не йшло йому до голови. Вже вигнав на фронт усіх знайомих хлопців, піймав на вулиці кількох підходящих громадян, але потім став на площі, де поклав ще вдень двох хоробрих полковників, і не знав, кого згадати, куди піти, об що вдаритись.

І дзвони знову почали говорити. Кіхана стрепенувся. Чому це дзвонять? Кого скликають? Перший прохожий нічого не відповів на питання і лише перехрестив Кіхану. Пригадував. Сьогодні ж Великодня субота!

Разом із цим було знайдено засіб вербувати резерви. Він прийняв людську отару за лицарство і поліз промовляти до їхнього серця! А вони ж обросли шерстю і щетиною.

Коли Кіхана в церкві перервав службу і поліз на амвон говорити гарячі заклики, його стягли звітди десятки рук і, коли б не церква, то він мав би не тільки синці, а й поламні ребра. Санчо поблизу не знайшлося. І Кіхана пішов сам на фронт, вирішивши нічого не казати головкомові і всій армії. Йти було тяжко, побите тіло боліло, він часто сідав біля дороги й відпочивав.

Ще було темно. Ніч відходила, даючи місце дневі. Досить сказати, що ясніло все більше й більше. Кіхана виглянув з траншеї на порожнє поле. Він тільки що прокинувся і здригнувся, проганяючи сон. Плече, яким він притулювся

до стінки траншеї, отерпло. Сон його настиг був одразу. Він оглянувся на своїх сусідів — усі спали, зливаючись із землею і зібравшись в купки без форми. Небо ще світило зорями. Всі дрібні давно померкли, небо затягла сіра вуаль. Найбільші зорі ще доносилися крізь цю вуаль. Схід ледве-ледве побілів. Там, над обрієм, видно було пару, що піднімалася з трав. Схід яснів навпроти траншеї.

Мало помітний вітрець доніс до Кіхани аромат тютюну, що його палив хтось попереду. Там затаїлися секрети. Вони лежали в траві рідко й далеко один од одного. Їм було нудно, бо дехто ще не спав. Кіхані прийшов на думку дрібний випадок, що його мозок зафіксував машинально. Він згадав, як перед самим тим моментом, коли він задрімав, посилали наперед змінити секрети. Може, вже їх змінили — він не знає, скільки часу спав. А може, тільки зараз повернуть нишком звідти люди і почнуть спати, здригаючись уві сні. Його мозок витягає йому фіксовані думки, що не встиг він засвоїти перед сном. Людей ішло в секрети небагато — це було відмічено: і Кіхана подумав про необережність начальника. Люди зникли в нічній млі, і було добре знати, що між тобою й ворогом є очі й вуха.

Поміж людей нової зміни пішла висока фігура. Вона особливо переставляла ноги і довго ще шаруділа в темряві. Знайома фігура!

Дивлячись, як зникає на небі зоря за зорею, Кіхана намагається їх не губити. Бере очима велику зорю і не зводить з її мигтіння очей. Воно блідне, голубіє, пливе кудись углиб. Око бачить його й тоді, коли воно зникне серед світла, що підіймається з землі. Зоря загубилася в океані світла зі сходу. Траншея, люди в ній і попереду десь ворог — все відчувало на собі легкі фарби туманного ранку. Хочеться спати. Хай мине це все, щоб, упірнувши дома в подушки, заснути хорошим сном мореної людини. Знати, що тебе розбудить тільки знайома рука і подасть тобі їсти до ліжка. Сон — який лінивий простір!

Знайома фігура чоловіка, що пішов у секрет, там ніби маячить попереду. Її немає в дійсності. Кіхана ж бачить контури фігури. Нащо мозок не відпускає її? Кіхана почув, як він увесь холоне. Передчуття якоїсь неприємної новини аж підвело його з землі. Та це ж той, що розповідав кілька годин тому під боком! У нього були блакитні очі, про це напевне знав Кіхана, не бачивши їх і не пита-

ючи про це. Так ось від чого він прокинувся! Непогано в'яжуться вузли. Ранок уже переборював потроху ніч і піднімався вище над полями. Ще було вогкувато від туману, що котився до траншеї.

Кіхана замислився, пригадуючи Лізу. З нею мала тісний зв'язок розмова високого чоловіка. Він розповідав своїм ближчим сусідам по траншеї. Кіхані хотілося кинути туди гранату. Тепер домішка гіркості кривить йому губи. Польненький, її смак, відчуває він так яскраво, як ніколи до цього, і степ безмірний і гіркий.

Туман похитнувся в одному місці. Там заворушилися люди. Силуетом впливло щось на залізничному насипу. Потім почали повертатися секрети. Вони проспали свій час, і їм було зовсім не весело йти ранком. Іноді вони припадали на хвилину до землі і йшли далі чудними петлями стежок. Надходив один з тих величних ранків, коли в ранковий туман проривається сонце, обрій відходить у неймовірну далечінь і, як безцінні кристали, переливається на землі роса.

Стрілянина почалася одразу. Секрети зовсім припишкли, припали до землі і не ворухнулися. Траншея прокинулася після спокійної ночі. Запахло димом. Гострий запах пливе, як ладан. Ніхто й не думав відпочивати. Від кожного відлігають назад гільзи. Проповз по траншеї хлопець, розносячи патрони. «Кому австрійських?» — запитав він неголосно.

Розвиднялося. Збоку кулемет почав шити у фланг. Стрілянина ще не дійшла свого апогею. Розігрілися гвинтівки. Дехто вже поливає їх водою. І знову, ні на секунду не зменшуючись, не зупиняючи свого розмаху, ростуть постріли.

Щастя досі поверталось тільки до громадян міста. Цим можна пояснити, що гармати, які мушили прибути до анархістів уночі, запізнилися чомусь аж до ранку. Тепер анархісти скаженим гвинтівочним і кулеметним вогнем хочуть зулунити байгородців, а тим часом ітиме до них площадка з гарматами. Вона й показалася з-за повороту. Паровоза не було. Він залишився десь за насипом. Площадку штовхала купка людей, і вона досить швидко посувалася вперед. Люди падали по дорозі на рейки, на їхнє місце ставали інші. Площадка посувалася майже до своїх окопів. Потім це скаженіший почався вогонь з того боку. Юрба людей, підвівшись з землі, вискочила на насип і вхопилася за ко-

леса двох гармат. Гармати покотилися на інший бік насипу, калічили по дорозі людей, збиваючи їх з ніг лафетами. Додолу полетіли і ящики з набоями.

Секрети мали досить часу, щоб випробувати нерви. Вони тулилися до землі, пообдирали нігті й долоні, вигортаючи собі хоч невелику ямку для голови. Декого з них ізнайшли кулі. Ці совалися по землі, як хробаки, і затихали зовсім.

Знайома фігура високого чоловіка виросла між траншеями. Смертельний жах опанував ним, коли він лежав там на голій землі. Чудно розмахуючи руками, він біг до своїх. Вірна смерть чекає чоловіка в таких випадках. Але смертельна туга охопила його, засліпила розум і віддала на волю інстинкту. Коли вмерти — то без муки і скорше! Так міг зробити лише самовбивця.

Він схватився за бік і біг далі, припадаючи на ту ногу. Наче вихор пройшов у голові Кіхана. Очевидна загибель цього чоловіка, для якого він п'ять хвилин тому не пошкодував би гранати, затрусила Кіхану. Все на світі віддав би він раз за те, щоб урятувати. Якась стороння сила схопила його під руки, і він вже стоїть на траншеї зверху, тримаючи гвинтівку в руці. Відхиляючись назад для бігу, мимоволі він маше рукою, наче загібаючи простір. І, не оглядаючись назад, він зрозумів, що вся траншея пішла за ним.

Високому чоловікові не судилося в той ранок умерти. Він упав на землю, притаївся на ній і дав пройти повз себе всій атакуючій масі. На цьому його роль в історії Байгорода й закінчилася.

Декілька кроків пробіг Кіхана. Кулі свистіли, мов рвали йому волосся і наче голками торкали його тіло. Вся його істота стреміла зараз до ворога, і він легковажно перестав навіть дихати, щоб не розбивати уваги до головного. Серце стукало часто, зупиняючись іноді й пухнучи.

Як це трапилося, Кіхана не втямив. На нього повертали анархісти кулемета, кинули на землю коробку з стрічками. Кіхана це яскраво бачить. Варто тепер кулеметникові надушити курок, щоб Кіхану одразу пронизали кулі.

Подумав, що не він біжить. Не може цього бути — геть з такого кошмару! Високий чоловік, певно, славить Бога. Зараз би надибати по дорозі лошину. Лягти і зняти кулеметника. Атака захопить ворожі траншеї. Заспіває труба, заgrimить сигнал. Подадуть паровоз з теплушками. Голосно зацокають колеса до Байгорода, швидше, швидше!

Всі ці думки пронесло наче вітром через мозок. Мороз і спека прийшли одночасно. Обличчя помертвіло. Кіхана провів по ньому рукою і глянув на руку, чи не залишилося там крейди. Кулеметник присів до кулемета і надушив курок.

22

Високий чоловік, що його так щасливо врятував Кіхана, прибудився ще звечора, коли Кіхани не було на фронті. Його хотіли розстріляти, яко чужу й небезпечну людину. Потім хтось догадався упізнати в ньому земляка, після чого було запропоновано йому пожертвувати й своєї крові для Байгорода — сісти до кумпанії. Даремно він рвався хоч на годину в місто побачити жінку, його не пустили й сказали, що обов'язково виведуть у розход.

Коли Кіхана прийшов, — це було темної зовсім ночі, — вся майже траншея спала. Двоє сторожових юнаків трохи не вбили Кіхану, заклацавши затворами. Йому набридла жорстока тиша, що опанувала позиціями. Горстка людей залишилася на ніч тут від ранішньої грізної армії. Відчувати себе без підтримки, розчаруватися в людях, за яких приніс сюди голову, важко й боляче. Чим могла кінчитися баталія? Ранком люди побачать, що їх жменя, з міста зміна не підходить, і розійдуться вони по домівках, невідомо для чого проливши кров. Знову Маруся повернеться в місто і плодитиме й виховуватиме бандитів, грабуватиме склепи, доки десь за сто верстов од міста битимуться зайшлий ворон та червоний прапор. Місто без влади — кожному ласий шматок, і хіба Байгород знову мусить ним зробитися?

Такі думки й подібні до таких — нервували Кіхану. Але вся його істота протестувала проти того, щоб утекти звідси. Похмуро розіклав він біля себе патрони. Нагорнув іще землі на бруствер. Обнявши коліна, сидів тихо — прибитий і повний рішучості. Ніщо не могло примусити його стати боягузом і подумати про рятування власної шкіри. Ненароком згадав події цілого дня, вони прийшли хвилюючі й криваві, і одразу велика теплота виповнила його до краю. Він думав про Лізу. Фізично відчув, що частина його десь залишається біля неї.

На ранок треба було надумати спосіб закінчити війну. Або здатися на милість анархістів, або розбігтися по домів-

ках, як вівці, коли свисне на них чабан. Був іще третій вихід, що вимагав рішучого й одчайного наступу і знищення ворожої групи. Цей вихід при такій незначній кількості людей міг кінчитися катастрофою. Треба було вжити раптовості, несподіваності і відвертого нахабства. Такі лише якості вінчає перемога. А коли ворога буде розбито вщент, його вже не цікавитиме Байгород — він утече шукати собі менш завзятих людей і спокійного місця для зализування ран. Кіхані пощастило, як ми вже бачили, несвідомо вибрати слушний момент.

Ліза хвилювала Кіхану. Мовчки сидів, зіпершись спиною об щось. Рішучість поступово міцніла в ньому, виповнила його всього. Тут почала доноситися розмова сусідів по траншеї. Вони мрійно, очевидно, лежали на спинах і ліниво спостерігали зміни серед небесних скарбів. Десь зникла зоря. Ніби впала. Це нагадало осінь. Окремі слова долітали й до Кіхани. Коли там хтось вимовив «Ліза», — це слово прозвучало, як крик струни.

Кіхана вислухав од слова до слова історію високого чоловіка. Його не треба було й питати — Кіхана знав, що в його блакитні очі. Він повертався з якихось країв, змушений був останні верстви пройти пішки до Байгорода, потрапив до повстанців і трохи не побачив того світу. Так. Кіхана не перепитав його, тієї він Лізи чоловік чи іншої. Він був певний, вислухавши мимохіть розмову.

Стало холодно. Зігрівшись під шинеллю, тіло жадібно хотіло відпочинку. Воно солодко нило по всіх кістках. Очі почали злипатися, і чоловікові снилося, що він не спить. Ніде не було жодних звуків. Крізь солодку дрімоту Кіхана чув, як будив хтось недалеко від нього людей іти змінити секрети. Підвелася висока постать і голосом Лізиною чоловіка вилаяла ніч. Пішли, закрилися тьмою.

Непритомність не тяглася довго. Кіхана відчув під собою землю, і йому в уяві став кулеметник, що надушив курок. Тільки блиски вогню встиг побачити Кіхана, а звук не дійшов. З радістю констатував, що серце б'ється. Значить, йому таки вдалося знайти лощинку? Треба зачекати, хай перебіжать через нього задні. Рука витерла з шиї рідину — червону, як кров. Рачки поліз лощиною. Від цього

Його рот був повний не то слини, не то чогось іншого. Доводилося часто випльовувати і лізти далі.

До самого вечора ліз Кіхана. Похолодало, і шаруділо сонце, заходячи за гору. Воно було зовсім червоне. Дивний вечір настав. Закриваючи й відкриваючи очі, він не бачив нічого. Зусилля волі допомогло перебороти цю неприємність. Він примусив себе бачити дорогу. Хитаючись, ішов, як корабель на хвилях. Чудно й швидко росла трава по боках! Чорні стеблини здіймалися вище й вище. Від великого почуття груди наче вщерть виповнилися теплим зерном.

Чутно було, як здалека брязкає колесами поїзд. Кіхана ледве встиг одійти, як паротяг промчав, кидаючи з ліхтарів проміння. Сонце низько червоніло над обрієм, не даючи жодного світла і ніяк не маючи змоги зайти. Кіхана встиг ухопитися за східці вагона. Йому груди неймовірно боліли, бо він лежав на залізних ребрах східців. Ноги билися по шпалах, і кожний удар доходив до голови. Руки залякли. З неймовірними зусиллями пощастило підсунути вище. Але знову східці боляче вривалися в груди. Не витримавши, пустив руки й зараз же полетів униз, у чорну прірву під брязкіт поїзда, що віддалявся.

Ішов знову серед чорної ночі. Надумав просту річ — дивитися крізь вії. Це на небагато часу повернуло йому здібність орієнтуватися в місцевості. Вогні Байгорода побачив ліворуч і попростував на вогні. Потім, коли й крізь вії йому ніяк не проходило світло, він інстинктивно не звернув з наміченого напрямку.

Вогненні круги гойдалися в голові. Якись стріли вилітали й улітали до середини, нічого не зачіпаючи. На порозі зустріла Ліза. Він пожалкував, що не може її бачити. Гірко усміхнувся до себе і згадав про віру в гірчичне зерно. Боячись, підняв вії і на короткий, жахливо швидкий момент побачив.

Склепіння каплиці постало над головою. Зброя повинна лежати десь поблизу. Він устав, опираючися на списа. Важкі доспіхи гнули до землі. Серце трохи постукало і стало знову. Все почало терпнути, руки й ноги перестали існувати. Наче весь ізробився з повітря. Лати, дзвонячи, полетіли на камінну підлогу. Зі страшною силою щось тріснуло в голові від шаленого удару, і сліпуче світло залляло мозок.

Кіхана був мертвий. Тіло лише витяглося на тім місці, де зупинив його кулеметник.

Після бою його знайшли. Дві відбитих гармати відса-
лютували мертвому. Сходило сонце. З міста нісся Велико-
дній дзвін, тихий і нерівний. Пронизані кулеметними ку-
лями — груди Кіхани віддали всю свою кров. Він лежав
блідий, підігнувши голову, і дивився вздовж по землі. По-
лонені анархісти похмуро товпилися.

Розгуляйся, широкий степе, і вмочи колоски в пил на
дорозі. Білі квіти березки тягнуться за ногою. Привітно
махають руками вітряки. Го-гой! — як весело йти уперед.
Молодість летить наша, перед нею лежать обрії, а позаду
рідний Байгород висушує кров дітей, що вчилися ходити.

Го-гой! Як весело йти вперед.

1927, Одеса.

ГОЛЛІВУД НА БЕРЕЗІ ЧОРНОГО МОРЯ

МИЛИЙ НІМИЙ ФІЛЬМ!

Те, що я хочу запропонувати читачеві, — це наслідок мого близького стикання з роботою українського кіно — його німого періоду. Воно було миле і наївне, це кіно доісторичної доби. Творці його полюбили рупор, а освітлювачі вміли голосно обляяти все на світі. Зараз скрізь і всюди поруч німого фільму народжується кіно розмовне і кіно тонове. Його обрії широкі й ясні. Як планер та аероплан, існуватимуть вони поруч — кіно німе та кіно звукове. Та я не гадаю тут бути за адепта мовного чи тонового кіно. Побіжно, думаючи про тривалість людської творчої праці, я констатую перші кроки до цього — в тонфільмі: це запис звуків електромагнітним засобом на крицеву стрічку. Великий початок! Тут годиться поскаржитися на те, що ще не роблять дослідів, як зберегти плівку від деформації целулоїду. Цілком зрозуміло мені, що, удосконаливши засоби збереження звуку, людський геній візьметься до того, щоб плівка могла бути такою тривкою, як книга. (Я проговорився, дорівнявши не осібне мистецтво фільму до книги.) Зрозуміло, що вплив і поширення фільму більше за книгу. Два-три роки існування картини, помножені на мільйони глядачів, — завше перебільшать (кількісно) тисячі років життя книги, помножених на сотні читачів. Та чому нам такий милий є час? Чому ми хочемо залишити себе і свою працю на землі так, щоб, обриваючи останню хвилину свідомості, ми б знали, надіялись, що наша робота, одірвавшись од нашого тіла, собі йтиме далі разом з новими людьми, з новими мерехтіннями життя, ітиме з року в рік, з віку в вік між народи планети?

Тут є малюнки життя кінофабрики на березі Чорного моря. Я додаю до них мій тодішній запал від перших двох картин Довженка. На сьогодні цей майстер зробив ще дві

нові. П'яту свою картину він, певно, зніматиме, замкнувшись до звуконепроникливої будки, він (а за ним і інші українські режисери) не чутиме вже стукоту молотків, співу вугляних ламп, шаркоту ніг і розмов чергової групи екскурсантів. Хай ці мої новели будуть фіксацією того, що пройшло чи проходить: милого німого фільму.

Нарешті про сценарій, що його тут друкується наостаннє. Форму, в якій його викладено, я маю право вважати за крок на шляху творення потрібної сценарної форми. Кінорежисерам не треба рознумерованих авторських сценаріїв. Я припускаю лише таке розуміння п о с т а в и певного сценарію, коли режисер творчо переломив у собі первісні ідеї й прагнення. Цей мій сценарій, можливо, не потребує в жодній натурі, він — мелодрама, він — театралізований вигук акторів на котурнах. Написано його для німого фільму. Звідки ж мені знати, як режисер може примусити його звучати, як він відчує в собі потрібні тони людської емоції? Тепер, в добу великих зрушень людської психіки, в добу переможного керманича людства — пролетаріату — митцям якнайбільш треба боятися пройти повз важливі психічні чинники, не помітивши їх через їхню, нібито, мізерність.

1930, січень

ГОЛЛІВУД

У ідальні кінофабрики завжди б'ються істерично двері, а за ідальнею западається червона земля — і на це місце стають, коли хочуть понюхати морської меланхолії. Найбільше сюди бігають молоді автори і футуристи-поети, стають і, задумливо попихкуючи люльками, спостерігають далекі й таємні кораблі, що мають повезти їх на тропіки. Далеко внизу шавкає об пісок, налітаючи, море, свистить і шумить на березі та в повітрі. Під знаком цих романтичних шумів проходить і робота в Одеськім «Голлівуді».

Одесити — народ гарячий і симпатичний. Над усе вони кохають Одесу. Всі славетні люди з історії й географії, як відомо, були одеситами — це першого ж дня скаже Одеса, запевняючи вас, що Чарлі Чаплін народився на Молдаванці — від веселого вантажника Каплан. Той же Чарлі — за днів своєї юності — бігав босоніж на березі під кінофабрикою і, кидаючи в Чорне море камінці, згорав на одеському

сонці. Ніхто навіть не подумав накрутити з нього кількох паршивих метрів фільму — з цього босого й замурзаного хлопця, в якому струміла талановита кров вантажника Каплан.

Коли ви довірливо слухатимете, не перериваючи й разу промовця, — ще й не те почувете. Вам доведитимуть, що Дуглас Фербенкс є незаконний син тітки Рухлі з пристані. Вона ще була тоді молодою і вродливою юнкою з очима «как море», стомилася після довгого робочого дня, таскаючи цукор на широкій спині, і лягла спати на теплому камені одеської ночі.

Цим скористався молодий мрійник з американського корабля «White House» і засліпив соромливу дівчину золотом та подарунками. До самого ранку умоляв він її сотнею різних мов серед портових пахощів. Камінь кришився, розпадаючись на порох, від жаркої промови моряка.

А на ранок молода Рухля крізь сльози дивилась на «White House», — як увозив він частину її серця і батька її майбутнього сінка — Дугласа.

Багато ще дечого почувете ви від одесита, коли він заб'є вашу молодість феєрверком сенсацій. А якщо ви, людина бувала, обіллете його вогонь водою вашого скепсису та скажете, що Одеса «так собі», — він огляне вас презирливо й викине свого останнього козира:

— Так собі? А море?!

Країна веселого народу — це Одеса. На широких вулицях її росте ніби трава, бо кожний одесит не ходить ніколи просто, а все наче обминає якусь травинку. П'яні там — перші лицарі Веселого Ордену. Вони ходять на тротуарах сотнями — витончені, чемні і граціозні, і своєю вдачею можуть звести з розуму навіть не одесита.

Там тридцять три адміністратори тридцяти трьох кіноекспедицій шоліта кінофікують місто. Ви можете серед білого дня підійти до кожного одесита — хай на ньому буде каракуль і котик — і запропонувати йому участь у фільмові. Вас не пошлють до чорта і не покличуть міліціонера, а, ввічливо усміхнувшись, питатимуть за умови. Там, кажуть, одного прекрасного літнього дня, по обіді, коли агенти різних компаній вийшли приймати з пароплавів мандарини, волову шкіру й корицю, — не знайшлося в гавані й одного вантажника — вони грали десь для фільму красиво й шумно.

Але це все — як тло. Він висітиме над нами весь час — цей незвичайний килим одеських звичаїв. Темна південна ніч покриває нас своєю яткою, на чорному небі стоятимуть завжди кілька ясних зір, наче кинув хтось у небо якір — одеський герб. Тихий свист, шум, гуркотіння трамваїв — це все вшухатиме в місті, залишатиметься позаду і не перейде паркана кінофабрики.

Ніч. Два павільйони стоять і свіяться зсередини, наче це хтось поставив вершки маяків на землю. Десятки прожекторів повертаються в павільйонах, і ворухнуться там клубок великого світла.

Знімають «Франкфурт-на-Майні». (На фабриці кожен назву перекручують по-своєму: там є ще — «Синій компот», «Підозріле баракло», «В пазурах операторів», «Той, хто одержує ляпаси», «К. П. П.» — «Коли пити перестануть?» й інше.)

Кафе німецького портового міста виграє вогнями й огниками. Гример пудрить підряд носи всім присутнім. Оператор свариться з освітлювачем, вимагаючи додаткових «павуків», і наказує «Мар'ю Іванівну» повернути ще більше. Адміністратор сидить на кріслі, і до нього бігають, і від нього тікають помрежі та реквізитори.

Адміністратор оглядає принесеного револьвера і намагається вистрілити: п'ять осічок підряд. Лайка з реквізитором, а під цей час револьвер стріляє випадково і забирає добру половину лайки. Актори і статисти соромливо топчуться вкупі коло дверей — вони з жахом і завмиранням серця дивляться на страшні очі «юпітерів» та «вайнертів».

Режисер — цей чаклун фільмування — замислився надміру. У нього саме народжуються геніальні ідеї. Він сидить на самому вершечкові драбини посередині павільйону і, затуливши рукою рота, замріяно кудись дивиться. Може, він відшукує крізь скляний дах павільйону синє небо і ту нещасливу зірку, під якою народився. Через це режисер не звертає ні на що уваги і лише похигується разом з драбиною, коли хтось, пробігаючи, зачепить її плечем. Але все ось готове. Режисера зганяють наниз реквізитною пляшкою і повертають до сучасності. Акторів поставлено на місця. Гримить режисерський тенор, і кліпають очима «павуки», шиплять, белькочуть щось невідоме і риплять — наче хтось пальцем по склу. Репетиція!

Оператор висловлюється про початок свого обурення. Режисер одривається від репетиції і щось хоче з'ясувати

операторові. Цей не слухає: «крупних планів» з цієї точки не вийде, його художній смак та довга практика протестують, він підвищує голос.

В цей час запалюється все світло. Режисер і оператор стрепенулися, як коні від бойового сигналу. Оператор викидає рештки аргументації:

— Що я вам — крутильщик?! Я художник!

Але це все, аби совість була чиста. Оператор і сам не вірить тому, що сказав. Крутить.

Тепер перейдімо двір — не впадять, глядіть, через дрти електричної проводки — підемо до другого павільйону, де знімають «Підозріле барахло». Ніч темна після прожекторів, як смола. Вітер. На обличчя вам сяде дві крихти солі з моря. Заходимо.

Неймовірне світло засліпить очі. Коли ви станете в темний куток і насунете на очі кашкета, вам пощастить роздивитися павільйон. Він порожній, як душа скептика. Велика кімната — касарня, всю стелю вкрито сонцями «павуків», великих і малих, посередині кімнати самітний стіл і за столом самітна істота — машиністка. Вона нагадує мученицю на пекельній сковороді, і сльози закривають їй очі.

Режисер нервово бігає з кутка в куток. Помреж із рупором — за ним слідом. Адміністратор умовляє освітлювача не хвилюватися з того, що кінчається вугілля в лампах. Найнапруженіше чекання. Де ж, однак, оператор?

Цей спокійний чоловігя нахилив свого апарата над головою машиністки і ось уже п'ятнадцять хвилин розглядає її крізь апарат, наче ботанік якусь мікроскопічну рослину.

Режисер не витримує — він посилає помрежа до оператора. Помреж, зрадівши, що знайдеться діло для його рупора, підходить на два кроки до оператора і в рупор передає йому волю господаря фільмування.

З-за купи дерев'яних колон приходить німець-архітектор. На нього режисер силе своє незадоволення з декорацій. Флегматичний німець одразу не розуміє, чого від нього хотять. А потім, загорівшись, викрикує:

— Що я вам — халтурщик?! Ich bin Künstler! (Я — художник.)

Вийдімо знову на свіже повітря. Вони зараз помиряться — це їхня розвага, бо так впливає одеське повітря. Робота йтиме далі, аж до глибокої ночі.

Ось ми вийшли. Вам не здається, що море пестить вашу شوку лайковою рукавичкою? Одеська ніч висить, і на небі якір — одеський герб. Море внизу плеще. Найбільше сюди бігають молоді автори та футуристи-поети і спостерігають далекі кораблі, що мають повезти їх на тропіки.

1926, березень

ІСТОРІЯ МАЙСТРА

Кінці її поховано в глибокій Десні, на чернігівських луках та озерах. Неймовірні кольори західного неба, земля, що опадає з берега під буйними наскоками течії, дядько Петро, що ходив у місто за 70 верстов на суд і повертався того ж дня, буйні кучері в батька й у діда, голос щирий і металевий — ось її творці. Мене він прив'язав до себе дружніми рефренами і талановитістю конкретної романтики. На цьому ми з ним зійшлися. Тому я й узяв трудну річ — історію людини, що тепер ось розквітла.

Вже приїхавши з Берліна, де він учивсь в художній школі, Довженко почав шукати себе. Сяде на «лужайці» в нашій кімнаті, сяде на п'яти ніг, як Будда, і, попихкуючи теплим тютюном, викладає своє розуміння мистецтва. Воно парадоксальне — це розуміння. Він підсумовує досягнення роботи. Змістовні, сюжетні його полотна наче мерехтять фарбами. Ось застиг неймовірний рух, думка лежить на чолі, пензлем покладена думка. А чогось малого бракує. Якби намацати сюжетні передумови до такої картини, коли б ще трохи повернути голову цього героя, глянути на неї в русі, глянути в ракурсі. «Мало таких статичних моментів — я хочу живого пересування площин малюнка, сюжетного пов'язання емоцій і живих, теплих людей». Так говорив тоді Довженко.

Я слухав його мовчки, у мене народжувалося багато думок, я егоїстично їх нотував, як свої власні, і, каюсь, думав про невстояну закваску інтелігента, про болючість його нервів та про відсутність твердої лінії життя.

Тепер мені ясно, що Довженко знайшов те, чого він шукав і чого не дала йому берлінська наука та перо журналіста. Він знайшов полотно, на якому постаті й образи, покладені пензлем, рухаються, живуть, ненавидять і кохають. Його прямування довело його до правдивих шляхів і до живих обривів.

Чудесне буває море влітку, коли сонце падає безконечною дорогою на хвилі, а парус на обрїю стоїть, як зачарований, цілий день. Коли хвиля солоня, наче долонями, плеще по човні й пахне обрїями далеких країв — прекрасних, бо невідомих. Любимо море таке.

А осінньої лютої ночі, коли гуляє скажений шторм? Коли вода, вся безодня морської води, то встає у нас над головою, то обривається вниз, і ви стоїте, наче на крутій горі? Коли навіть у гавані льодокол, що важить мільйон пудів, крекче й стогне? Коли ніч люта і туман покриває, як важкий дим? Я не думаю, щоб ізнайшовся охочий покуштувати такого моря.

Льодоколи «Літке» і «Макаров» були за базу для знімання нічних кадрів. Вночі, коли скажений холод, двійко авто привозить до цих посудин людей і апаратуру. Одягнуться актори. Пустять машину, і півтора десятка прожекторів почнуть гарчати і співати монотонних мелодій. Звук вночі особливо зберігається. Він довго блукатиме по воді й нарешті повернеться, як щось цілком нове. Знімання починається.

Під свист і вітер, під холод і спеку прожекторів б'ється творча думка. Море глузує, йому смішно, що прожектори з усіх боків б'ють по силуетові чоловічка, що поліз був на щоглу. Хрипкий голос режисера кричить словами команди. Бігає по палубі режисер. І так усю ніч, доки не лизне поверхні моря рожевий язик зорі.

А перед ранком, коли особливо густо піде з моря туман, з неба почне падати сніг, актори лежатимуть, як дрова, не розуміючи жодного слова, режисер запримітить диво. Два прожектори, випадково підійшовши в нічну млу, наче чудесні дірки, видушають в тумані: — Ставте апарата! Крутіть!..

Звуки двох віолончелей перебивав барабан. Холодна кімната англійського залізничника. За вікнами скаженіє дощ. Освітлювачі, направивши «стояки» на акторів, завмерли, спершись і замислившись. Випадковий пес забіг був до павільйону, почув собачим носом щось непевне, смертельне і завив тонко й жалібно. У акторів вимотано всі нерви. Режисер сам почуває пісок в очах і неприємні му-

рашки від сцени, що він її творить. Убиральниця починає раптом плакати і виходить з павільйону. Дипкур'єр умирає. Його очі хапають стіни і плавають до них серед фантастичних узорів смерті. Рятувальний круг з обличчям вождя кидається в вічі і двоїться, запливає в туман. Музика розриває душу. Хочеться зупинити, бо режисер так обставив смерть, що ось вона ніби й сама стоїть білим кістяком. Але доволі. Зупини машину, операторе! Годі! Режисер утирає очі і разом з акторами йде пудритись.

— Я почував смерть, — каже по-французькому смаглявий турок у циліндрі та великих черепахових окулярах, — хто це вмирав?

Толмач звертається до Довженка. Той, глянувши серйозними глибокими очима просто в черепахові окуляри, відповідає:

— Більшовик умирав. Дипломатичний кур'єр.

Толмач одразу прояснюється. Йому легко це пояснити своєму панові.

— Нехай *monsieur le ministre*¹ мені вибачить, але це просто смерть радянського агента за кордоном.

— Добре, — каже міністр, — він, видно, бравий агент. А режисер знає, як умирають.

Він виходить з павільйону. Це міністр закордонних справ Турецької Республіки — Тевфік-Рушді-бей.

3

— Мені здається, що ми друкуємо прокламації, — каже режисер, любовно й пестливо проводячи рукою по плівці.

— Ці ось мертві малюнки — скільки сили вони в собі криють. П'ять метрів цього руху, цієї емоції можуть убити глядача, а метр один може здатись шедевром. А може, не метр, а півтора, три чверті метра? Така це важлива річ — розмір монтажних шматків, що від зайвої чверті метра руйнується весь ритм епізоду. А монтаж відповідно до часу, до місця, до характерів героїв? Я тільки за монтажним столом побачив, яка це складна річ. Під час монтажу треба настроїти в унісон ритмові картини кожен свій нерв, треба тонко реагувати на всі деталі монтажних шматків. Монтаж — це важлива половина роботи над фільмом.

¹ Пан міністр (франц.).

Режисер хвилюється, відбігає від столу й біжить в коридор покурити.

— Там, у кімнаті, — каже він, — намотано в рулони нерви. Їх треба тепер порізати й вибрати з 10 000 метрів лише 2000 найболючіших. Різати ножицями нерви! Але я почуваю дійсно таке. Коли хтось із моїх помічників наступить ногою на плівку, мені здається, що він стоїть на голому дроті з електричним струмом і що його зараз зі страшною силою кине об землю. «Загорський! — кричу я несамовито. — Я вам голови поодриваю! Та плівка ж мені дорожча за кохану жінку. Геть з монтажною, проклятий акторе!»

Довженкова цигарка не тліє, а горить. Актор, що стоїть поруч, лише усміхається,

— Да, ти гарячий, Сашко.

4

Довженкові актори його люблять. «Папаша» Козловський — оператор — вважає режисера за свого сина, і навіть костюмер Меш, що побував у японським та німецьким полоні, що розмовляє лише одеською мовою і пережив уже вісім директорів на кінофабриці, цей Меш не байдужий до Довженка й до його картини.

— Сандр Петрович! — кричить він. — Я такі думаю, що «Діпка симкур'ера» есть хорошая картина і останется ево!

Він кричить щось далі, але розібрати вже трудно.

Актори люблять Довженка. Він почав шукати в них людей, і він знайшов їх. В його картині діють люди — такі простецькі, живі люди. Подивившись цих акторів, тяжко їх не запам'ятати. Невже це ті, що в якогось іншого режисера лише крутять головами та волочать за собою ноги? Ні, це не ті, бо в тих не було людських думок на чолі.

Для Довженка актор полізе в льодяну воду, під осінній скажений дощ, буде бійку вести, не почувши болю й не вимагаючи амортизації. І з екрана дихатиме тоді на нас життя.

5

Історію Довженка лише розпочато. У нього сиві скроні і юнацькі кучері на голові. Будемо чекати, що скроні хоч і посивішають більше, але кучері будуть завше ознакою бадьорої, людської, творчої молодості. Вона далі писатиме його історію.

1927, січень

ЗВЕНИГОРА

1

Курява ставала позад автомобіля.

— Кому потрібна оця скромність: крий боже відзначити заслуги і талант людини, що ще не вмерла? Ні, ти перше вмири з розпукою в серці, перекрутись у землі від болю тричі, а потім вже тебе відзначимо, кинемо мідяків твоїй родині й подзвонимо сріблом і навіть золотом услід твоїй тіні над могилою.

Я мовчав.

— Якийсь майстер аж давиться із самовпевненості й власного «велічія». Він брудними завулками кружляє вже мало не до царства небесного. А ми соромимось його лягати, боїмося його за руку притримати — як же, ми люди тактовні, етичні, культурні!

Я мовчав уперто.

— Нащо чоловікові мідяки після смерті і навіть срібло та золото? І як тоскно дзвенять гроші по труні. Я ніколи їх не хотів би чути.

Ми виїхали вже з Києва і простували на Китаєво. Липневий день тільки-но розгорався, як безумний. Пил за нами підносився, як темне борошно, і помалу розтікався вгорі в повітрі, розтаючи й сідаючи. Ми їхали до Довженка, що знімав у Китаєві початок картини «Звенигора».

Довго мовчали, кружляли по передмістю. Автомобіль хурчав, шарпав. Здавалося, що він натомився дуже і зараз лусне.

— Людей, Василю Григоровичу, поділено на гатунки. Ми належимо до найромантичнішого. Нас заїдає температура: холодно — ми в просі на печі гріємось, а потепліє — одігріємось і пісні виводимо. А... власне, про що ми хотіли говорити?

Василь Григорович дістав з кишені цигарку, запалив її, ховаючись од вітру, і подивився обабіч. Стояли жита рідкі й захудалі, — на вузьких смугах ніде й собаці заховатись. Тепле повітря текло в обличчя.

— Коли я бачу талановитий чернозем — і росте на ньому буйне жито — я хочу ще більшого. Відберіть у цього багатія якихось речовин, додайте інших — і гай-гай — заховайся, американцю, із своїми конкурсами. Бронзою дзвеніли б і зеленіли царини. Проте я хотів про Сашка, виба-

чте, — про Довженка. Він такий напористий у роботі, що голову може свою закрутити. А люди навкруги нього пада-тимуть, як мухи. Мені його шкода, слово честі, шкода.

— Тому, що замориться і впаде?

— Цього не буде. Він ще не одному роги зламає, бук-вально й алегорично. Та немає йому підтримки. Працює він, як у пустелі. Отак стоїть чоловік, підіймає важке й величезне каміння і несе його геть з дороги, а ми ляскаємо його по плечах і, не допомагаючи, кажемо: «Маладець, старайся».

— Я розумію, Василю Григоровичу. Ви хочете, щоб навкруги Довженка зняти громадську думку, оточити роботу цього режисера нашою увагою і чекати на результа-ти, що, на вашу думку, будуть, як урожай з чорнозему через інтенсивне господарювання?

— Не зовсім так щодо першої частини вашої фрази, але висновки ви зробили правильні. Ця людина глибоко оре: треба йому піднімати чересло час від часу і щоб леміш не так глибоко зарізався в землю. Зразу цілини не обро-биш. Хай залишає сили ще не на одну оранку. Поле ж таке велике й тверде.

Ми вдвох посміялися з такого порівняння. Нам вчуло-ся, як шумить отакий плуг, перерізаючи полинь та тирсу і кладучи полицею довгу скибку. Я поспішив продовжити розмову.

— Дозвольте мені розшифрувати ваші алегорії. (В. Г. згодився.) Ви хочете, щоб створити отакий гурток людей, що боліли б за українське кіно і, зокрема, за Довженка. Щоб позмивати з нашого кіно отих бездарних і злочинних п'явок, що ссуть нас і гальмують розвиток культури.

В. Г. мовчить, попихкуючи цигаркою, мовчу хвилинку й я. Він проти гостроти виразів. Я починаю тоді говорити його мовою.

— До кобилячого табуна потрапить за родоначальни-ка, через брак жеребців, віслук. (Уявм собі, що кобили не битимуть його копитами.) Що ж буде згодом? Напівосля-чий рід. А коли десь приб'ється кілька ослиць по дорозі — то й цілком табун виродиться на ослів, буде миршавіти, дурнішати, і, зрештою, дзвінке іржання табуна перейде на осячє панічне схлипування і зойки.

Порівняння досить невдале, але ми обое знову смісмо-ся з нього.

— Я розумію, — каже В. Г., — віслюки в розумінні мистецтва. Це ті хахли, що й досі розуміють мистецтво кіно, як виявника тої дурної традиції пишно вдягнених довговусих козаків у шовки й оксамити, що махають красиво шаблями та булавами, красивих і нереально дурних. Це ті росіяни, що, кохаючись на фільмах типу «Ночи последней лобзание страстное», потрапляють поганим смакам хахлів, про яких, до речі, тяжко сказати, де вони й беруться.

Несподівано шофер запускає вгору довжелезний речитатив, і він довго ще висить у повітрі, доки ми з В. Г. віддаляємось від автомобіля по дорозі на Китаєво: луснула ресора.

Ми йдемо з насолодою. Я спостеріг, що всі степовики люблять ходити. Їсти не дай, а дозволь пройтися під небом, яке свою весняну прозорість поволі змінює на сліпучу смагу літа. Василь Григорович — це архітектор, професор Кричевський, що працює з Довженком за консультанта й художника.

— От ми й пішли, — кажу я. — Вам не здається, що йти нам іше верстов чотири, коли не дожене нас автомобіль?

— Хай і не доганяє, — відповідає В. Г., — я звик більше ходити за своє життя.

Я з повагою мовчу. Ми обминаємо якихось старців-сліпців, що, почувши нашу розмову, роблять професійний вираз обличчя і згинають жалібно спини — вони були випросталися на самоті і йшли собі гордо степом, як люди.

— Віслюків у мистецтві, — починає В. Г., і я із здивуванням констатую, що він продовжує почату думку, — зве всіх часів не бракувало. І зараз скільки вашого брата, словонасильників, розвелося на всім світі. (Ви, дядю, не ображайтесь, — додано було в дужках.) І нашого брата, художників, теж немала копа. Але що псує графоман? Папір та час у редактора. Що псує наш брат? Папір, знову-таки, або полотно та фарби. І все.

Я уявляю собі осячне копито в кіномистецтві. Воно займає цілий обрій!

— У нас в кіно обсяг псування значно більший. Від 20 до 100 тисяч грішми, плюс дискредитація української культури, плюс поганій вплив на організацію, на смаки робітничо-селянського глядача — кількох мільйонів людей. Не викидати ж картину, на яку витрачено стільки коштів!

— А хто ж має визначати придатність тої чи тої людини до кіномистецтва? Це штука тонка.

— Ви прекрасно самі розумієте, хто: українська радянська громадськість.

Ми обоє замислюємось над межами й плинністю цього визначення. Про це вже між нами говорено багато разів. Ми знаємо, що найталановитіша людина мусить зіпсувати одну-дві картини, доки можна визнати обсяг її таланту. Ми знаємо, що людина іншої культури, що не знає і не визнає культури української пролетарської, не може творити культуру українську в галузі кіно. Нам відомо, що українська радянська громадськість — це колосальна творча й контрольна сила, що може висунути творців до нашої галузі мистецтва.

Така громадськість — українська, радянська — хіба вона є в Одесі або в Ялті, де наші кінофабрики? Хіба громадськість столиці нашої знає кіно? Хіба можна викидати процес творення культури кудись у прикордонні смуги і здаля впливати?

Ми згадували розмови на кінофабриці в Одесі. Висловлювались люди, що тяглися до столиці. Висновки були: така велика культурна ділянка, «найважливіша з мистецтв», — за словами Леніна, — мусила бути лише в центрі української радянської громадськості. Тоді всі питання розв'яжуться самі собою.

Такі й подібні міркування обтяжували наші голови. Ми йшли, сходили на горбки все вище й вище, доки, нарешті, уздріли, на яких ми високих місцях. Обрій перед нами пішов кудись униз і в далечінь. Ми стояли наче вище од нього. І людська гордість охопила подорожніх. Ось він, Дніпро, унизу лежить на луках, наче безконечний шматок полотна, що його поклали білитись чийсь руки на сонце!

Дніпро нагадав Шевченка, а цей — незмінні рушники, що ними прикрашають його бунтарську голову. Рушники!

— Попалити всі рушники, — каже В. Г. заклопотано. Наші думки збіглися, і висновки були ідентичні. Цікаво, як знімає Довженко запорожців? Ми перейшли село, ще один горбок і спустилися до монастиря, де була штаб-квартира знімальної групи. Тут нас наздогнав автомобіль і зупинився разом з нами коло будинків.

Довженка ми знайшли в лісі на горі над Дніпром. Він був у спортивній фуфайці без рукавів і в штанях за 2 крб.

40 коп. Він нас майже не помітив, зайнятий роботою. Ми стояли осторонь.

І тут почали виходити з кущів запорожці. Мене вразила спокійна жорстокість їхніх облич. Там, у кушах, вони із звичайних вантажників з Подолу перетворились на славетне козацтво. У цих лицарів був вигляд каторжників, що тікали і втекли з того світу до нас, грішних. Благородні риси обличчя кожного з них були полсовані шаблями, вітром і гріхами. Розрубаний навпіл ніс, зім'яте чоло, обламане вухо — і немало іншого, що не могло ніяк прикрашати візитних карток цих панів-молодців. Одіж була різна, тільки кожний козак небагато мав назв цієї одежі. Треба сказати правду — шапки на головах були у всіх. Але найбільшим франтом був один: він мав розкішну сукняну козацьку свиту, шаблю на свиті й пістоль, а під свитою — голе тіло й голі ноги. Я пригадав тоді жах руського майора Нікіфорова року 1749. Треба було дипломатичати з кримцями. Майор просив, щоб запорозькі депутати були «во всей готовности и убранстве, так, дабы перед татарскими депутатами не гнусны быть могли». Коли вже була небезпека, що й кримці можуть ізлякатися, стає зрозумілим Довженків підхід до нашого минулого!

Ми мовчки дивилися, як мчать на конях козаки і як їх знімає апарат «Рапід». На екрані все, що знімає такий апарат, рухається, як плаває. Ми потім, через пару тижнів, проглядали зняте. Коні та люди наче пливли по сухій землі. Вигляд облич і лінії тіл їхніх відбивали швидкий рух і сильний біг. А ми бачили ледве помітне пересування по землі. Цим режисер віддаляв нас у сиву давність, коли й життя текло помалу, і степ та земля були у нас безлюдні. Цими козаками, що сказано неслися, мало посуваючись уперед, так було підкреслено безмежність, простір і дичину, що непомітно проймав страх і захоплення.

Та ми не були, однак, непомічені. Довженко підійшов до нас і міцно потис руки.

— Дивитесь за моїм кошем?

Ми засміялися, і нам приємно було сміятись, бо ми відчували тремтіння таланту в роботі товариша.

— Автори «Звенигори», Михайло Йогансен та Юртик, мабуть, бояться за мою гарячковість. Що мало, мовляв, залишиться їхніх ідей та фактів у картині. Але вони сказали словами свій задум, мені ж доводиться живими, конкретни-

ми, реальними або нереальними образами показати їхні думки. Ви розумієте, як це тяжко? Проте я знаю, чого хочуть автори. Легенду, конденсовану з усіх українських легенд, романтику, конденсовану з усіх романтик, і переломлення цього всього в нашій добі, в нашій будівництві, в матеріалістичнім світогляді. І дивною стане від цього вся легенда легенд. Чудною стане романтика романтик. І результати, вплив на психіку нашу, мусять бути несподівані. Я це конкретизував, як тільки може конкретизувати режисер кіно.

2

В Яреськах знімали братання на фронті, бій на селі року 1918—1919 та проводи новобранців на імперіалістичну війну.

Зранку фільмували бій на селі. Було кілька десятків кіннотників, два-три десятки селян з рушницями та баб. То знімали під тином, то галоп кінноти, то «крупно» постріли рушниць і гармат. Он на травці впав і лежить з розплющеними очима забитий. Тут пополохані корови, там підкрадаються тіні по землі. Я бачив згодом і цей епізод у змонтованому вигляді. Так правдиво й так хвилююче ще ніхто до Довженка не передавав такого партизанського бою. Зовсім нема крові, — один-два забитих усього — а жак наче висить над усім селом, розпач і зойки. Наступає кіннота. Пил в'ється по порожній дорозі. «Залпи», що їх подано монтажно, дрібними шматками, — вони б'ють по нервах, як кулемет. Акомпанементом вриваючись у постріли рушниць, бухає і шарпається назад гармата. Друга. Перебігають двоє дорогу. Ще кілька людей поспішають. Гармати. Коло хати підняв ікону вгору чоловік. З льоху виглядає баба й дитина. Стукають двері повітки, в яку поховалися жінки. Знову постріли. Поодинокі. Групами. Їх перебиває гармата, і кіннотники знову мчать.

Не можна навіть приблизно передати деталів бою. Коли я дивився — мені здавалось, що я сам у селі, на мене б'ють гаубичні батареї, я відчуваю завмирання й розгорання пострілів та метушні.

Довженко знімає з азартом, його помічники не чують під собою ніг. А ввечері, коли вся група спить, де хто впав, Довженко йде на ніч ловити рибу з місцевими селянами. Вони його знають, вважають за свого і називають «Сашко

Петрович». Чи ловиться риба, чи ні, а переговорено буде багато дечого, і, ледве проспавши кілька годин, Довженко буде ліпити з них що схоче на черговім фільмуванні.

Ранок літній, бадьорий. За селом людей чепурять, одягають і надають їм потрібного вигляду. Мають фільмувати, як ідуть новобранці на війну.

Режисер біжить по дорозі. Він побачив когось, хто йому припав до душі. Край свого баштана стоїть дід, білий, гордий і велетенський. Він зіперся на палицю, тонку, як голобля. Він з-під руки дивиться в далечинь і, здається, зараз ось-ось заговорить «старими словесы трудных повестей». Йому багато років, біла борода в нього, а голос сильний і гучний, як труба. Він кричить на когось на другий кінець поля:

— А куди то ви, трам-та-ра-рам, скот запустили!

Довженкові ніяково. Він несміливо підходить.

— Діду, чого це ви так лаєтесь?

— А що я на них, трам-та-ра-рам, Богу молитимусь, чи що?

— Ви, певно, в солдатах були, діду?

— Аякже, був. Двадцять років був. Ой, били ж, як чорта в верші!

Приятельські стосунки налагоджуються. Діда запрошено снідати. За сніданком випивають по чарці. Дідові дають більше. І, п'ючи третю чарку, дід шоразу повторює нишком, наче про себе:

— Ну, дай Боже, щоб нам було що їсти й пити.

Як далі фільмували епізода з новобранцями, не дуже любить згадувати Довженкова знімальна група. На екрані це виглядало різуче-стройно. Сірий осінній день повис над краєм села. Стовпи телеграфу губляться за обрієм. Запилена дорога лежить зігнута і доганяє стовпи. З села йде юрба людей з клуночками, скриньками. Це новобранці. Їхні ноги плутаються по пилюзі. Наче поранені всі в саме серце, або це — журавлиний ключ збився докупи і йде по землі помалу, як десь ходив у недосяжній глибині неба.

Гармошка ридає, виводить. Дехто танцювати пустився, більше для молодечтва, ніж для втіхи. Хтось наче й пісню почав. Але робиться це все по звичці, і здається, заревуть зараз усі, як бики, що їх женуть — женуть під ніж.

Позаду родичі й любі. Вони виплакали вже очі і стоять, похнюпившись і витираючи сльози. Режисер перед зніманням пограв на струнах плачу перед селянами. Поста-

вив духову музику з жалібними мелодіями. Створив турботливі дотики розставання. Він досяг мети.

Знімальна група не любить згадувати тепер той день, бо всі вони плакали. Плакали селяни, плакав режисер, і сльози застигали в нього на щоках, свербіли очі в оператора Завелева, одвертався чомусь В. Г. Кричевський.

3

Є таке місце в «Звенигорі»: оповідання про напад варягів на слов'янське селище. Дівчина Роксана помічає це, б'є у било на сполох. Бій з варягами. Дівчина стає здобиччю варязького князя.

Треба було передати давнину й нереальність, історичний аспект і поважний пил віків, що лежить на таких подіях. Насамперед умовились із оператором про саму форму знімання. Треба було дати всі події в неясній млі, ніби за густим подувом туману. Повернути на потрібний кут усі площини дій. Настроїти акторів, примусити їх забути рухи сучасних людей.

Слов'янський епізод хвилює, як потертий, ветхий документ історії. Старе селище з кількох хат, крутих і невеликих, стоїть, наче на горбі. Чорне древлянське небо, серпанок туману над хатами, настороженість і тиша. Так і здається, що навкруги хижий і страшний світ, голодні звірі й вітер.

І ось із темряви вийшли варяги. Дівчина спить і прокидається. Вона нерухомо лежить і раптом, підскачавши, знову завмирає. Вибігає на дорогу. Вона вдивляється в темінь. Здається, що вона також несподівано зникне, як і з'явилась.

Дід сидить на долівці коло печі. Піч така завбільшки, як невеличкий казан. Дим іде просто в хату. Але піч, очевидно, загасла. Дід сидить нерухомо. Так і зараз ще сидять селяни біля кооперативів по селах: присівши на пальці ніг так, що коліна приходяться під руками. У діда руки витягнуті поперед себе і голова похилена. Відчуваєш близькість такої пози до давніх дитячих років людства. Бачиш, що чоловік, гріючись, віддає пошану священному вогню й подяку.

Не видно, як дід прислухається. Але він раптом підносить голову. Руки його роблять якісь непевні рухи — він їх не помічає. А глядачеві здається, що дідова рука хоче відчутти гілляку дерева, щоб подертися по дереву вгору й згорі оглянути місцевість, де причаїлася небезпека.

Ми гуляли над морем. Вітру не було, але хвилі надбігали сильніш і сильніш. Шаруділо дрібне каміння, хвилі били в скелі й камінь. Треба було напружувати голос, щоб його чуло навіть власне вухо.

Василь Григорович показав мені на парусник, що відпливав од пляжу. Хвиля підкидала його вгору і обхоплювала водою — він занурявся носом у хвилю.

— Отак Сашко, як той парус. Випливе чи знову до берега повернеться?

— Сашко до берега не повернеться. Він скорше втоне. Цей його фільм може комусь подобатись чи ні, але з ним він одразу стане в перший ряд радянських кінорежисерів. Це ж його друга робота!

— Його п'ята робота висуне його в перший ряд європейських майстрів.

Ми промовчали, шукаючи заперечень. Тим часом ми вже минали пляж. Жива та прудка дівчинка пробігла повз нас. Купальний костюм на ній був чорний з червоною обшивкою. Вона виглядала, як дівчина і як мати. Ми здивилися на неї.

— Папаша, ходіть купатись.

Довженко стояв по коліна в воді і пробував рукою, чи холодне море біля ніг симпатичної купальниці.

Ми збігли на пляж, почали купатись, камінцями «перевозити бабу» і з розгону плигати по піску.

1927, серпень

ЗМІСТ

ЧОТИРИ ШАБЛІ	3
ВЕРШНИКИ	169
ОПОВІДАННЯ	
Байгород	252
Голлівуд на березі Чорного моря	300

Літературно-художнє видання

ЯНОВСЬКИЙ
Юрій Іванович

ВЕРШНИКИ

Романи, оповідання

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальна за випуск *Р. Є. Панченко*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*
Коректор *І. В. Єфімова*

Підписано до друку 14.08.06. Формат 84×108 1/32.
Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк високий з ФПФ.
Умов. друк. арк. 16,80. Умов. фарбовідб. 17,22. Облік.-вид. арк. 17,94.
Тираж 4000 прим. Замовлення № 6-298.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 502 від 21.06.2001 р.

ТОВ «Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8
Електронна адреса: www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
на ВАТ «Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе»
61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 1580 від 28.11.2003 р.

Ю. ЯНОВСЬКИЙ

За змістом, життєвим матеріалом й за художньою вагою роман Ю. Яновського «Вершники» (1935) — один із кращих творів радянської літератури про героїку Громадянської війни. Кривавою хвилею прокотилася вона по Україні. Заради примарних ідеалів брат убивав брата, батько вбивав сина, а син підіймав руку на батька: смерть чаклувала на кожному кроці. Мабуть, тим, хто жив у цей страшний час, здавалось, що прийшли останні дні світу... Але між тим «Вершники» — це справжня поема про боротьбу добра і зла на землі, про красу українського неба і степу, про людську витривалість і жадання свободи. До книжки увійшли також роман «Чотири шаблі» та оповідання.

У К Р А Ї Н С Ь К А Л І Т Е Р А Т У Р А

ISBN 966-03-3609-8

9 799660 336093